

श्रीः

हिन्दू विश्वविद्यालय नेपाल राज्य संस्कृत ग्रन्थमाला

HINDU VISHVAVIDYALAYA NEPAL RAJYA
SANSKRIT SERIES

VOL. II

आचार्य धर्मकीर्ति

रुत

स्वार्थानुमान - परिच्छेद

SVARTHĀNUMĀNA-PARICHCHHEDA

BY

DHARMAKIRTI

संपादक

श्री दलसुख भाई मालवणिया

General Editor

Dr. V. S. AGRAWALA

PRESENTED BY
Ministry of Education
Government of India

Published by
Hindu Vishvavidyalaya Sanskrit Publications Board

Printed by
Shri Ram Krishna Das,
Manager
Banaras Hindu University Press.

Price Rs. 15/-

Sole Distributor
Banaras Hindu University
Press Book Depot
Varanasi, 5.

CONTENTS

	Page
1. Preface	I
2. Introduction	1—27
3. Svārthānumāna Parichheda Text	1
4. Tippanāni	119
5. Parīśistāni	131
6. Kārikā Sūci	133
7. Kārikāgata Śabdānām Sūci	142
8. Vrittigata Viśesa Śabda Sūci	150
9. Vrittāvudhruta Vākyaṅi	151

PREFACE

The Banaras Hindu University received some years ago from the Nepal Rajya a generous donation of Rs 1,00 000/- It was gratefully accepted by the Executive Council of the University and earmarked for the publication of Sanskrit texts, their commentaries and translations in a properly edited form. The Hindu Vishva-vidyalaya Sanskrit Publications Board appointed for the purpose, has decided that the series be named 'Hindu Vishva-vidyalaya Nepal Rajya Sanskrit Granthmala'

The work of preparing critical editions of selected texts is in several stages of progress and it is expected that in a few years time the work of the Series will obtain sufficient momentum and become an active forum for the publication of important Sanskrit texts which are either so far unpublished, or become out of print, or stand in need of new critical editions on the basis of fresh manuscript material, or which deserve to be reprinted with a new interpretative approach. It is also desired that basic scriptural texts of Hinduism like the Vedas, Brahmanas, Śrauta, Dharma, and Grihya sūtras, Puranas and Epics, etc. be especially taken up for preparing new editions and commentaries.

The present volume is devoted to bringing to light for the first time the '*Sārthanumana Parichchheda*' a chapter of the *Pramāṇa Varttika* of Ācharya Dharmakīrti with his own commentary (*Svopajna Vritti*). Shri Dalsukhbhai Malvaniya of the Sanskrit-Mahavidyalaya, Banaras Hindu University, has taken great pains in preparing this edition on the basis of a valuable new manuscript discovered by Muni Sri Punya Vijayaji in 1953 in the *Vimal Gachchha Jani Bhandar* at Patan, and also on the basis of the material brought by Mahapandit Rahula Sankṛityayan from Tibet of which details are given in the Introduction.

The author Dharmakīrti was an intellectual giant who is reckoned as one of "the six ornaments of Jambūdvīpa", the other five, his predecessors, being Nagārjuna, Āryadeva, Asanga, Vasu-

bandhu and Dinnāga. He is regarded as the father of Indian logic. In the words of Dr. Stcherbatsky he was the Indian Kant. He was born in South India in Trimalaya village in the Chola country and later on shifted his activity to the Nalanda University where he enlisted himself as a pupil of Dharmapāla, the Sangha-Sthavira of Nālanda. It is considered that he lived between 550-600 A.D. in the Golden Age of Indian history. He is the author of the following seven original works and two commentaries on his own texts:

1. Pramāna-vārttika
2. Pramāna-viniśchaya
3. Nyāya-bindu
4. Hetu-bindu
5. Sambandha-parīkshā
6. Vāda-nyaya
7. Santānāntara-siddhi
8. Commentary on the first chapter of Pramāna-vārttika called Svārthānumāna-parichchheda (the volume being printed here)
9. Commentary on Sambandha-parīkshā

There are three principal stages in the history of Buddhist thought. Firstly, there was the Abhidharma school which emphasised the reality of the separate elements. It was the Sarvāstivāda or the dogmatic realism of the pluralistic elements and was represented by the Theravāda and Vaibhāshika schools. The Sautrāntika system was a partial modification of this belief. The next stage was that of the denial of the reality of the separate elements and an establishment of the ultimate unreality (*Sūnyatā*) of all entities. This was the Mādhyamika system of Nāgārjuna and Āryadeva. The third stage was reached in the idealistic philosophy of Asanga and Vasubandhu, whose system is known as the Yogāchāra Idealism or Vijñānavāda. Dinnāga and Dharmakīrti, belong to a later phase of Vijñānavāda¹. The dialectical criticism which was an essential feature of the doctrine of nihilism (*Sūnyatā*)

¹ T. R. V. Murti, *The Central Philosophy of Buddhism*, p. 4

of the Mādhyamika system, brought about a revolution in the method of logic and disputation of which a scholastic system was first evolved by Dinnāga and later perfected by Dharmakīrti, whose concentrated effort was directed to the methodical advocacy of the Pramānas. Dharmakīrti advocated four kinds of perceptions (1) sense perception (*Indriya pratyaksha*), (2) mental perception (*Mānasa pratyaksha*), (3) self-conscious perception (*Śasamedana pratyaksha*) and (4) Yogic intuition (*Yogi pratyaksha*). As a matter of fact there are only two Pramānas, viz, *Pratyaksha* and *Anumāna*, i.e., Cognitive Perception and Inference. The present volume is devoted to a particular aspect of the latter as shown by the Editor (Introduction, p. 14).

We are glad that this valuable text of the great Buddhist logician with his own commentary is now being offered as the second volume of this Series.

V. S. Agrawala
General Editor

Banaras Hindu University
4th September, 1959

INTRODUCTION

I

1 *Critical Apparatus*

The present volume includes the *Svārthānumāna Pariccheda* of *Pramānavarttika* and its commentary (*Vṛtti*) Both of them are the works of Ācārya Dharmakīrti and they are published¹ here for the first time in their complete original Sanskrit form in the Nepal Sanskrit Series of the Banaras Hindu University In the year 1943 A D Maha Pandita Rahula Sāṅkṛtyāyana had edited these works with a sub commentary by Karnagomin² Śrī Rāhulaḥṇi was able to procure almost³ the complete Ms of the said sub commentary by Karnagomin in its original Sanskrit form But unfortunately he was not able to find till then the complete Ms of the *Svārthānumāna Pariccheda* of the *Pramānavarttika* and its commentary by Dharmakīrti in their Sanskrit form Only a few leaves³ of the Ms of the said two works were available to him Consequently Śrī Rāhulaḥṇi had to restore in Sanskrit the whole text of both the works with the help of their Tibetan version In restoring the *Kārikas* of the *Pramānavarttika*, however, he was guided by the commentary written by Manorathanandin, and in restoring the commentary his best guide was the sub commentary of Karnagomin So it is clear that K did not supply the complete original Sanskrit text of both the works included in this volume Here they are edited and published for the first time in their original Sanskrit form Hence this edition may be considered as a valuable contribution to the study of Buddhist philosophy in general and of Dharmakīrti's philosophy in particular

¹ *Pramānavarttikam (Svārthānumānaparicchedah) Svopajñāvṛtṭya Karnagominviraṭṭaya tatīkaya ca sahitam* Published by Kitab Mahal, Allahabad. I will refer to this work as K hereafter

² Only two leaves of the ms were missing • See Preface to K p 13

³ Only nos 32, 34, 35-41 and 44-46 were available See, Preface to K, p 13

In preparing the present edition I have utilised the following material :—

(1) A Sanskrit Ms. containing the *Svārthāmmāna Pariccheda* of *Pramāṇavārttika* and its *Vṛtti*, and bearing the title '*Pramāṇavārttika-Ṭikā*' was for the first time discovered by Rev. Āgama-prabhākara Muni Śrī Puṇyavijayaḥ in the year 1953 A.D. It belongs to the Jaina Bhandāra at Patan (Gujrat), belonging to the ascetics of Vimala Gaccha. It is listed as No. 1093 and is kept in a box numbering 25/1. It is written on paper and contains 40 leaves. Each side of the leaf has generally 18 lines, each line having about 63 to 67 letters. The Ms. is correct and bears here and there the signs¹.....indicating the gaps in the original Ms. from which our Ms. was copied. I have filled the gaps in square brackets, and wherever correction was necessary, it has been done in round brackets. The copyist has left out one whole leaf while copying. Fortunately this portion was available to Śrī Rāhulajī in its original Sanskrit form and he has printed it in his edition. This portion forms the matter of leaf No. 35 of the Ms. available to him. I have taken that portion from K. to fill up the gap.² In this way we are fortunate enough to possess now the complete Sanskrit text of both the works which are published here.

The leaf-numbers of this Ms. have been indicated in this volume in square brackets as [1b], [2a] etc.

Rev. Muni Śrī Puṇyavijayaḥ was kind enough to supply the copy of the photographs of this Ms. and a hand-written copy of the same. I have prepared this edition mainly depending on these copies.

(2) ऋ I have noted in the footnotes the variants of K designated by ऋ. I have given only those variants which are real variants and not those which have been possible due to the restoration from Tibetan into Sanskrit.

(3) ऎ Śrī Rāhulajī had edited *Pramāṇavārttika* with the commentary by Manorathanandin in the journal of The Bihar

¹ See the leaves 3a, 7a, and 39b, corresponding to our printed text pp. 5, 17, and 116-117 respectively.

² See pp. 91-93 of the present work and of K. pp. 491-503.

and Orissa Research Society, Vol 25, A D 1937 Here also he has restored the text of the *Kārikās* of *Svārthānumana Pariccheda* of the *Pramānavarttika* with the help of its Tibetan version and the commentary by Manorathanandin I have noted only those variants in footnotes which have the support of the commentary of Manorathanandin with the designation ¶

2 *The Notes and Appendices*

At the end of the text of this volume I have given notes These notes include mainly the references to the works of non-Buddhist writers who have quoted various *Kārikās* from the present text It is quite clear from these notes that there is hardly any post-Dharmakīrti writer of repute in Indian philosophy, who has not quoted Dharmakīrti In a way this shows how Dharmakīrti gave an impetus to the development of Indian philosophic thought I have also noted the misprints in the text in these notes

At the end of the notes there are four appendices, which will be helpful to scholars in various ways

3 *Acknowledgements*

It is my duty to acknowledge my gratefulness to the late Ācārya Narendra Deva, ex Vice Chancellor of the Banaras Hindu University who encouraged me to undertake the edition of the present volume I am very much indebted to the kindness and generosity of Muni Śrī Puṇyavijayaṣi for readily handing over to me the photo prints of the Ms and a hand written copy of the same I have no words to express my indebtedness to my Guru Pt Sukhlalṣi who has been a source of inspiration to me to edit such difficult works I am also thankful to the members of the Sanskrit Publication Board of Banaras Hindu University who entrusted the work to me My thanks are also due to Śrī B B Ravanade, M A, for translating this Introduction from Hindi into English, and to Śrī Rama Krishna Das, Manager, Banaras Hindu University Press for promptly carrying this volume through the press

1. Chapter on *Svarthānumāna*—first or third?

It is an indisputable fact that Ācārya Dharmakīrti had completed his *Pramānavārttika* (PV) in four chapters. But there is conflict about the order of the chapters¹. The PV is a *vārttika* on the *Pramānasamuccaya* (PS) of Dinnāga. So it is but natural that Dharmakīrti should have adopted the order of the chapters of the PS. The order of the six chapters of the PS is as follows :

- 1 *Pratyakṣaparīkṣā*,
- 2 *Svarthānumāna*,
- 3 *Pararthānumāna*,
- 4 *Drṣtānta-parīkṣā*,
- 5 *Apoha-parīkṣā*,
- 6 *Jati-parīkṣā*

The PV consists of four chapters as follows

- 1 *Pramānasiddhi*
- 2 *Pratyakṣa*
- 3 *Svarthānumāna*
- 4 *Pararthānumāna*

It is quite obvious, that Dharmakīrti has not given an independent status to the last three chapters of the PS. But the subject matter of them, i.e. *Drṣtānta*, *Apoha* and *Jati*, are discussed occasionally². The first chapter of PV, i.e., *Pramānasiddhi* is nothing but the exposition of the first *Kārikā*, i.e. *Mangala* of the PS. So we can say that the first three chapters of the PS are converted into four in the PV and these four include the matter of the last three chapters of the PS. It can be surmised

¹ Rahula Sākrtyāyan: *Pramānavārttika*, Introduction, Published in JBORS, Vol. XXIV, p. III

² For the discussion on *Drṣtānta* see present volume *Kārikā* 28. On *Jati* and *Apoha* see present volume *Kārikā* 42-187, PV. 2-3-173, 4-133, etc.

in the light of this brief analysis that the order of the four chapters of the *PV* was thus —

- 1 *Pramānasiddhi*,
- 2 *Pratyakṣa*,
- 3 *Sīarthānumāna*,
- 4 *Parārtthānumāna*

Though it seems that the above-mentioned order is as it should be, Dharmakīrti wrote his commentary only on the chapter on *Sīarthānumāna* and in it he had referred to some subject matter connected with the chapters on *Pramānasiddhi* and *Pratyakṣa* with the words *lakṣyamah*¹ (p 55), *lakṣyamānanatyā*² (p 72) which show that the position of *Sīarthānumāna* comes first and that of *Pramānasiddhi* and *Pratyakṣa* after it. So it can be said that when Dharmakīrti wrote his commentary on the *PV* he was of the opinion that *Sīarthānumāna* should be the first chapter of *PV*. Not only that, he also gave more credit to *Anumāna* than *Pratyakṣa* when he wrote the first sentence of the commentary.³ Whereas in *Nyāyabindu* he had expounded the theory that *Samyagjñāna* (i.e. *Pratyakṣa* and *Anumāna*) is the cause of all successful human action,⁴ here in the *Vṛtti* he says that *Anumāna* is adequate for discriminating *artha* from *anartha*. As regards the meaning of the word *artha*, *Kaṁaragosa*, after criticizing the various views about the meaning of this word, explains that *artha* is nothing but the realisation of the Four Noble Truths, which depends on meditation and the impulse to meditate depends upon the knowledge of them, which is *Parokṣa*, i.e. *Anumāna*. In this way inference is important.⁵

The *Pramānasiddhi* chapter of *PV* aims at establishing Lord Buddha as an embodiment of valid knowledge (*Pramāna*). It is stated that because of his preaching of the Four Noble Truths

¹ Here the third *Karika* of *Pratyakṣa* chapter is meant, see *PV* 2.3 and *K* p. 323.

² Here the *Karikas* of *Pramānasiddhi* are referred to, see *PV* 1.149 and *K* p. 395.

³ *Arthasārthasamānānyānumānasamprayatit* etc.

⁴ *Samyagjñānaṣpurika sarīrapuruṣarthasiddhi*—*Nyāyabindu* I.1

⁵ *K* p. 7.

He is *Pramāna*¹ But without the help of *Anumāna* how are we to know some thing about these four noble truths² So it seems that it was necessary for Dharmakīrti to establish the validity and nature of *Anumāna* first and then proceed further So it is possible that Dharmakīrti may have given first preference to *Anumāna* over others This explains why he commented on the chapter on *Svarthanumana* first and gave to that chapter the first position while commenting on *PV* This can be testified further by his other statement wherein he says that even the establishment of the validity or non validity of a certain knowledge depends upon *Anumāna*³ According to Dharmakīrti even the validity of *Pratyakṣa* is established by *Anumāna*⁴ This goes to prove that according to Dharmakīrti for all practical purposes Inference was more important than Perception With this view in mind it is just possible that Dharmakīrti at the time of commenting on *PV* might have given the first place to the chapter on *Svarthanumana* and might have rejected the natural order of the chapters of *PV* Accordingly the order of the chapters of *PV* became like this—

- 1 *Svarthanumana*
- 2 *Pramanasiddhi*
- 3 *Pratyakṣa*
- 4 *Parathanumana*⁴

At the end of the commentary we find that this chapter on *Svarthanumana* is referred to as the first chapter of *PV*⁵ This goes to prove that whatever be the order of the chapters of

¹ *Tayo va catuḥsatyaprakāśanam PV 1 148 Parīkṣatāyā Satyārataḥ tayoḥ prakāśanam va tayo Tadyogāt tayo pramānam Bhagavanuktaḥ—PV (M) I 148*

² See the *Kaṣka* of Dharmakīrti quoted in *Pramanasammanā* and other works—'प्रमाणतस्मान्नापरिचितैरवधिषी गते' etc

³ "प्रत्यक्षमपि हि अनुमानवलादेव प्रामाण्यं कथते इत्यादि व्याख्यातम्" this is by Vibhūticandra see *PV (M) Appendix*

⁴ This order is attested by Vibhūticandra Even Devendrabuddhi also according to Vibhūticandra accepted this order See *PV (M) Appendix* pp 516-517

⁵ 'Pramāṇa-artike prathamā parucchedāḥ This colophon is also attested by the Tibetan translation See *PV (K)* p 618

the *PV* when the text was written first it is quite clear that while writing the commentary on it Dharmakīrti gave the first place to the chapter on *Svārthanumana*. This is the reason why we find in all the Mss of the Tibetan translation of the *PV* that the first chapter is on *Svārthanumana*. Not only that, even the Tibetan translations of the Sanskrit commentaries and the original Tibetan commentaries on *PV* also show that therein the first chapter is on *Svārthanumana*.¹

The commentators other than Manorathanandin have commented upon only the three chapters leaving the chapter on *Svārthanumana* without comment. Manorathanandin has commented upon the four chapters keeping their natural order, viz giving the first place to *Pramanasiddhi*.

Prajñākara's *Bhāṣya* (*PVB*) on *PV* is published by K. P. Jayaswal Research Institute, Patna. Therein we find that at the end of the chapter on *Pramanasiddhi* it is said that it is the first chapter.² There is no variant reading of this in its Tibetan translation. But at the end of the chapter on *Pratyakṣa*, which is called the second chapter of *PV* in original Sanskrit,³ according to the Tibetan version it is called the third chapter.⁴ And with regard to the chapter on *Pararthanumana*, according to the Sanskrit Ms. A it is third while according to Sanskrit Ms. B it is the fourth.⁵ Nothing is found in Tibetan about this.

With the help of these colophons at the end of various chapters of *PVB* we can easily conclude that Tibetan tradition is in favour of placing the *Svārthanumana* as the first chapter. And as the Tibetan tradition is not an independent one but is based on the original Sanskrit Mss. it can safely be said that the commentators also accepted the *Svārthanumana* as the first. But there is a question as to how it is that in *PVB* *Pramanasiddhi*

¹ See *J.B.O.R.S.* Vol. XXIV. Introduction to *PV* by Rāhula Saṅketyāna p. III.

² *Pramanavarttikalankāre Pramanasiddhiparicchedah prathamah*, *PVB* p. 166.

³ *Pramanavarttikalankāre Pratyakṣaparicchedo dvitīyah*, *PVB* p. 463.

⁴ *PVB* p. 463.

⁵ *PVB* p. 648.

is called as first and not as second? The answer may be given that it is with regard to *PVB* and not to *PV* that it is the first chapter. Otherwise how would it be possible to call even the *Pararthanumana* as the third chapter as is found in the Ms. A of *PVB*. Really speaking there is no controversy about the fact that the *Pararthanumana* is the fourth chapter of *PV*. So we can easily conclude that according to all the commentators except Manorathanandin *Svarthanumana* was the first chapter of *PV* as was accepted by Dharmakīrti himself by commenting on it.

This can be proved by the internal evidence of the available commentaries of *PV*. We have already stated the views of Devendrabuddhi and Vibhūticandra. Karnagomin, the commentator of the *Vṛtti* of *PV* by Dharmakīrti, is also of the opinion that *Svarthanumana* was the first chapter of *PV*. This can be inferred from the following remarks—“*Tatra na tavat prathamah pakṣah iti tṛtīye paricchede ‘Asaktam sarvamiti ca’ ityānantare vakṣyamah*”—K p. 97. Here the *Karika*—*Asaktam sarvamiti* etc. is the fourth *Karika* of the chapter on *Pratyakṣa*. It is quite clear that only on the assumption of the first place for the *Svarthanumana*, that the *Pratyakṣa* can be called the third chapter. And when Karnagomin tells us that the concerned *Karika* is in the third chapter we must conclude that according to Karnagomin *Svarthanumana* is the first, *Pramanasiddhi* the second and *Pratyakṣa* the third chapter of *PV*.

Dharmakīrti has used the word *vakṣyamah* (p. 55, l. 4), Karnagomin, commenting upon this writes—“*Arthakriyayogyata vastuno laksanam, ayogyata tu avastuno laksanam ‘vakṣyamah iti sambandhah—‘Arthakriyaksamam yat tadatra paramarthatat’ itya dina*” *PV(K)*, p. 323. Here also the *Karika*—*Arthakriyaksamam* etc. is of the *Pratyakṣa* chapter about which the word *vakṣyamah* suggests that it comes after *Svarthanumana*.

Karnagomin says—“*catvāri ca Āryasāhyani uttaratra prati padayisyate*” *PV(K)*, p. 393 and “*Yatha caturnam dvikṣāhānamārya satyanam dvitīye paricchede vakṣyamānamitya vicareṇa*” *PV(K)*, p. 395. It is clear from this that according to Dharmakīrti and Karnagomin the chapter on *Pramanasiddhi* which has the dis-

discussion on Four Noble Truths (*Kārikā* 149ff) follows the chapter on *Svārthanumāna* and to be more precise it is the second chapter of *PV* according to Karnagomin. Further it can be argued that by putting the benedictory verse and the verse which explains the purpose of writing the *PV* in the beginning of the *Svārthanumāna*, Dharmakīrti definitely suggests that *Śiārthānumāna* was the first chapter of *PV*. Though Manorathanandin puts these two verses in the beginning of the chapter on *Pranānasiddhi*, Karnagomin takes them to be part and parcel of *Svārthānumāna*.

From this long discussion it is quite clear that though the natural order of the four chapters of *PV* might have been otherwise, Dharmakīrti has changed that order while writing his commentary on *PV*, and accordingly *Svārthānumāna* is the first chapter of *PV*.

2. The number of *Kārikās* of *Svārthānumāna*

The *Pranānavārttika* edited by Rahula Sankrtyāyana, with the commentary of Manorathanandin, makes *Svārthānumāna* the third chapter, naturally it does not have the opening two verses in it. The chapter contains in all 339 verses. Śrī Rahulaḥ has edited only the text of *PV* in *JBORS*, therein the said two *Kārikās* are included whence the number of the *Kārikās* is 341 in all. One more edition of the said text with *Vṛtti* by Dharmakīrti himself and that of Karnagomin contains 342 verses. The obvious reason for the increase of one verse can be traced to the fact that the text of *PV* of the first two editions was reconstructed with the help of the commentary of Manorathanandin. The verse—

*Kāryam svabhāvavyavodblavavābhavi karyavat ,
apavrttitḥ pranānanam hetubhedavyapeksaya*

is the fourth *Kārikā* in the text edition of *PV* and second *Kārikā* in the edition of *PV* with the commentary by Manorathanandin. Really speaking the commentary of Manorathanandin suggests the existence of two *Kārikās* instead of the said one. They are —

*Kāryam svabhāvavyavodblavavābhavi kārane
hetuh svabhāve bhāvō'pi bhāvamatrānurodhani
apavrttitḥ pranānanamapavrttisphalāsati
asajjānaphala kacit hetubhedavyapeksaya*

Pt Rāhula Sāṅkṛtyāyana includes these two verses in his edition of Karnagomīnī, naturally the number of *Kārikās* increased by one and so it came to 342 but the present edition includes 342½ verses. The reason for the increase of *Kārikā* is due to “*prāmānyamatra viśayeḥ samīcayaphalapsi sa*”¹

The Ms does not contain the numbers to the *Kārikās*, only the first *Kārikā* has number 1 at its end, nor do we find the numbers in the Ms secured by Pt Rāhulāji, the numbers, it may be noted, are given by the editor.

3 The Style of Dharmakīrti

The age, life, works and the commentaries on these works, of Dharmakīrti have been critically discussed elsewhere². The chief interest of the present section is to dwell on style with special reference to the chapter—*Svārthanumāna*.

The PV is the *Varttika* on PS of Dinnaga. The definition of *Varttika* is,³ “*sūtranamānīpapatticodanāt tatpariharo viśesabhī dhanamiti*”. And also—

“*sūtranānī doṣamūḍbhavya pariharo yatra dīyate,
viśeṣacodana capi varttikam tatprakṛtīnam*”

The *Varttikas* by Kātyāyana on Panini fulfill the said definition. Kātyāyana has removed some of the *anīpapatti* (irrelevancy) and has added something new which was not explained in the *Sūtras*. But these *Varttikas* are themselves in the form of *Sūtras* but not in the form of commentary like the *Kāṭika*, so we can say that the real type of *Varttika* is exemplified in the *Varttika* of Kātyāyana. It is also possible that the definition of *Varttika* was formed on the basis of these *Varttikas*. One thing is clear that the *Varttikas* which were written after Kātyāyana do not have the same style, i.e., they are not in the *Sūtra* form. Though two characteristics of the *Varttika* were followed, one more new element was added and that is the explanation of the text itself. This is the reason why we do not find the *Sūtra* style in later *Varttikas*. The *Nījayatvarttika* of Uddyotakara, *Ślokatvarttika*

¹ Vide Note No 2, p 67

² *Dharmottarapradīpa* Intro pub by K P Jayaswal Research Institute

³ These are quoted by Vibhūticānda, vide PV (M) App p 516

and *Tantravarttika* of Kumarila, *Rajavarttika* of Akalanka, *Sanāṣṭipāśārṭtika* and Vidyananda's *Tattvarttavarttika* etc are examples of the *Varttikas* of the latter type. Only the *Varttika* of Akalanka adopts the *Sūtra* style and explains them. The *Śloka varttika* of Kumarila is in verses while his *Tantravarttika* is in mixed style. Such is the case also with Vidyananda's *Tattvarttavarttika*. In this way we can see that though all these are called *Varttikas*, they differ in style. The *PV* of Dharmakīrti also like that of Katayana tries to remove the irrelevancy of the *PS* and also adds something new. Just like Katayana, Dharmakīrti does not explain each *karika* of *PS*. But Dharmakīrti follows Kumarila so far as the form of his *Varttikas* is concerned. He has written *PV* in verse form, differing from Kumarila in that unlike Kumarila he expresses his ideas in compact style. We can say that Dharmakīrti's verses are the verses in the *sūtra* style. While reading Kumarila we find that we are hearing as it were an eloquent discourse. Though it contains subtle arguments, the clarity of thought is marvellous. But when we read Dharmakīrti the impression is quite opposite. His arguments are a hard nut to crack. So we have in *PV* an example of the versified *sūtras*. It is no wonder if Karṇagomin designates the *karikas* of *PV* as *Sūtras*¹ and Dharmakīrti as *Sūtrakara*².

The name given by Dharmakīrti to the *Vṛtti*³ included in this volume is not known. At the end of the *Vṛtti* '*pramāṇavarttike prathamah paricchedah*' is written from which it can be concluded that the text and the *Vṛtti* both are not independent works but are taken as a whole. It is never the less true that the prose section is written with a view to explain the *karikas*, at several places a fact which is clarified by Karṇagomin also.⁴ Still we may say the style of the *Vṛtti* is quite different from that of other commentaries. Generally the words of the *karikas* are not repeated. But the purport of the *karika* is explained. At

¹ K Pp 12 48 303 371

² ib d p 8

³ But Tibetan Tran calls it *Vṛtti*, see *PV(K)* p 618. The commentator Karṇagomin also calls it *Vṛtti* ibid p 371

⁴ Vide ib d p 39 40 65 69 75 76 86 115 231 240 etc.

times, the *Vṛtti* provides the link to the ideas expressed in two *Kārikas*. Such *Kārikas* connected with the link are called '*mīṣṭaka*' by Karnagomin.¹ There are also certain places where the sentences of *Vṛtti* are explained. Such sentences are called by Karnagomin as '*Grahanavakya*'²

On reading the *Kārikas* and *Vṛtti* together, our mind goes to the *Tantravarttika* of Kumārila who sometimes expresses his ideas briefly in versified form and again expands them in prose. Sometimes the prose section is independent of the verses and sometimes it explains them. This is also the case with Dharmakīrti. In such a style it is but natural to have the *sangrahaśloka*s included in the text. And we find at the end of some of the *Kārikas* of PV words like '*iti sangrahaḥ*' (v 39), '*iti sangrahaślokaḥ*' (40, 47, 49 etc.), '*iti sangrahaslokaḥ*' (53), '*iti sangrahaślokaḥ*'. Sometimes we find '*ityantaraslokaḥ*' (34, 157), '*ityantaraslokaḥ*' (136) the meaning of which is also like the *sangrahasloka*.³

Both the *Nyayabindu* and PV of Dharmakīrti deal with the *Pramanas* accepted by the Buddhists. But there is a difference in exposition. The *Nyayabindu* is a systematic work on *Pramanas* while the PV has no system. Generally the works on Indian epistemology deal with *pramana*, *prameya*, *pramiti* and *pramata*. Though PV, a work on Buddhist epistemology, should have systematic exposition, at times, we find that the main topic of discussion is lost sight of and instead incidental topics are dealt in detail. The first benedictory verse of PV depicts Buddha as *pramanabhūta*. In order to explain this very word, the whole chapter on *Pramanasiddhi* of PV is devoted. We do not, however, mean to say that it was unnecessary, but out of the four chapters of PV, one chapter is wholly assigned to the discussion of a single word '*Pramanabhūta*' which shows the author's disregard for proportion.

It was but proper on the part of Dharmakīrti to have devoted the discussion about Buddha and his preaching at one place

¹ *ibid.* p. 234, 303

² *ibid.* p. 181, 237

³ There is a variant reading as '*iti sangrahaślokaḥ*' for '*ityantaraslokaḥ*' see p. 42

and at a stretch. But Dharmakīrti does not follow the same method of discussion with regard to other topics throughout *PV*, e.g., it is certain that he has not dealt with *Sāmānya* and *Śūlakṣana* at one place, but he has discussed these topics at various places. So it is difficult to gather the ideas about these topics scattered as they are. This shows his disregard for systematic exposition. Though it stands to the credit of his genius not to repeat the same arguments, still one would not like to have the discussion of a certain topic in a scattered form as is generally found in *PV*.

It is the style of Dharmakīrti to deal with a particular topic not only in a single work at various places but to deal with the same topic in his various works, as for example, the third *Karikā* of the present volume, *Paksadharmastadamsena* etc., serves as the very matrix of his other work called *Hetubindu*. The discussion on *Hetu* and *Vjapti* contained in the present volume is similar to that of *Vādanāyā* and *Hetubindu* with slight variations. This shows the dynamic quality and inexhaustible fertility of his mind. It was not his way to give out everything at one stretch, novel arguments are adduced whenever he finds occasion to discuss the incidental topics, just as ripples created in a tank give rise to newer ripples. This explains his discussion of the same topics in a different way at different places. It is noteworthy, however, that consistency of the latter with the former is maintained throughout his discussions just as ripples in a pool of water have rhythmic growth. It can be remarked that though Dharmakīrti has no system of exposition on the whole, still he is quite systematic in his ideas. In his elucidation of topics he does not deviate from his fundamental views, as for instance, according to Dharmakīrti, the Universal (*Samanyā*) is a concept, though he discusses the Universal at various places in a single work or the same in various works, he will never lose sight of the basic idea about the Universal, and wherever occasion arises he supplies new arguments to establish the conceptual characteristic of the Universal. The same holds good about other topics also. The reader will find the discussion of one topic in newer garbs in his various works.

Subject Matter

(1) *The Law of Excluded Middle (Parasparaparihāra Niyama)*

The PV is mainly¹ interested in the discussion of *Pratyakṣa* (Perception) and *Anumāna* (Inference). Inference is divided into two. *Svārtha* (inference for one's self) and *Parārtha* (syllogism). The present volume mainly deals with *Svārthānumāna*.

The Buddhist logic, especially the logic of the Yogācāras, depends mainly on the law of excluded middle (*Parasparaparihāra*) in arguments, as for instance, the object of knowledge is of two types: real and unreal or particular and universal, on the strength of this, the Yogācāras say there are two types of *Pramānas*:—*Pratyakṣa* and *Anumāna*. The said law demands that there should not be *Pramāna samplava*, but *Pramāna-viplava* i.e., each object will have its own *Pramāna*. The particular (*Stalaksana*) will be known only by *Pratyakṣa* and *Pratyakṣa* will have only particular as its object. This is also the case with universal and inference. The objects being quite different from one another, the cognitions of the same must differ. The knowledge that is not perceptual is inferential and vice versa. This explains the acceptance of only two *Pramānas* by the Buddhists. This also applies to the *Svārtha* and *Parārtha anumāna*. That which is not *sva* is *para* and hence there are two types of *Anumāna*.

The same law of excluded middle is applied while discussing the concomittance (*Vyāpti*). The relations governing the concomittance are two *Tadatmya* (identity) and *Tadutpatti* (difference). While other systems of logic believe in various relations, the Yogācāras believed in two². The other systems did not confine to a fixed number of relations. The Vaiśeṣikasūtras³ mention

¹ Mainly because by means of these *Pramānas* Dharmakīrti incidentally wants to establish the *Vijñānāśāda*.

² Vide *Njyāyatāravartīkavṛtti*, notes, p. 271, for details.

³ *Vaiśeṣikasūtra*, ix. 2. 1.

four types of relations; but Praśastapāda¹ has explained that those types should not be taken as final, but exemplary. Jayanta and Vācaspati are also of the same opinion.² The Jainas³ and Mīmāṃsakas⁴ do not maintain any fixed number of relations. But the Buddhists, relying on the law of excluded middle, maintain that the relations are two—*Tādātmya* and *Tadutpatti*. *Hetu* and *Sādhyā* may be either identical or non-identical. If they are identical, the relation is *Tādātmya* and if not, they will have the relation of *Tadutpatti*. This is followed by the view that *Hetu* will be either *Svabhāva* or *Kārya*. The Buddhists have accepted the *Anupalabdhi* as *Hetu* but it is included in *Svabhāva* and they do not accept *Kāraṇa* etc. accepted by others as independent *Hetūs*. In this way the key to understand the Buddhist logic is the law of excluded middle. If the arguments are based on this law there is very little chance of logical inconsistency.

(2) *The Particular and the Universal*

Acārya Diñnāga holds that because there are two *Prameyas*, there are two *Pramāṇas*. While interpreting this, Dharmakīrti in his *PV* has explained the *Svalakṣaṇa* and *Sāmānya*.⁵ We give below the gist of his arguments:

1. *Svalakṣaṇa* is real, *Sāmānya* unreal; the former is objective (*Vastu*), the latter conceptual; the one has its own nature, the other is without it; the first one is perceptual, the second is conceptual; the former is objective, the latter is constructive.

2. The real is efficient while the conceptual is not efficient.

3. The *Svalakṣaṇa* is particular while the *Sāmānya* is universal. So the former is distinct from all other things while the latter is not so. The one is dissimilar, the other is similar.

4. *Svalakṣaṇa* is perceptible while the *Sāmānya* is conceivable. Because of its perceptibility, *Svalakṣaṇa* may be far

¹ *Sāstre kāryādigrahanam nidarlanārtham kṛtam, nāvadhāraṇārtham*—*Prakāśa*, p. 205, *Kandali*, p. 211.

² *Nyāyamañjarī*, Pp. 113-117; *Tātparyajīkā*, p. 165.

³ *Perikṣāmukha*, III. 15-16, 61-64.

⁴ *Sāstradīpikā*, p. 60; *Prakāraṇapañcikā*, p. 64.

⁵ *PV*, II. 1-3, 27, 28, 50, 51 etc.; for details, see *Nyāyavārtavārttikavṛtti*, Notes, p. 210.

and near, and its perception may be clear or obscure. But the same is not true of *Sāmānya*. The *Sāmānya* is not perceived.

5 *Svalakṣana* is inexpressible while *Sāmānya* is expressed. This is the reason why there is no connection of words with *Svalakṣana* and there is no knowledge of it by memory. But *Sāmānya* is connected with words and hence it can be remembered. So *Svalakṣana* is indeterminate and *Sāmānya* *Savi-kalpaka* or determinate.

6 When absent, *Svalakṣana* cannot produce cognition whereas *Samanya* is of the nature of producing knowledge in its absence also.

In this way by applying the law of excluded middle Dharma-kṛti has established the existence of two *Prameyas*, and on the strength of them the existence of two *Pramanas* only, there is no possibility of third *Prameya* or *Pramāna*. Now there arises the question about the relation of these two *Prameyas*, viz *Sāmānya* and *Svalakṣana*. We have seen that only *Svalakṣana* is the real and that *Sāmānya* is conceptual. It means that only *Svalakṣana* has the independent existence and it follows from it that the conception is dependent on the existent, because the conceptions presuppose the existence upon which they depend. So it can be said that those conceptions which are not founded on certain existents cannot become the objects of *Pramana*¹. The object of *Pramana* will be those conceptions which are dependent upon existents. This is why the conception of *Keśonduka* (net like gossamers seen while the eyes are shut) does not become the object of *Pramana* while the conception of fire becomes the object of *Pramana*. Briefly it can be said that *Svalakṣana* is independent and *Samanya* dependent. Taking this view in mind Dharma-kṛti propounds, '*Meyam tvekam svalakṣanam*' (PV, II 53)—really speaking *Prameya* is only one and that is *Svalakṣana*, and it is efficient. So the cogniser concerns himself with it².

¹ *Keśonduka* 'nārthadūmoksatah', PV II 1.

² *Tasmādarthakṛyāśuddhik sadastattvānaranat*, PV II 54.

' *Sa evārthostanya vyavasthaya* 'pare

Tat karyam karanam caktam tat svalakṣanamīyate

Tattijagaptsfaiā sarvāḥ puruṣānam pravṛtṭeyāḥ—Vv 174-175 p 57

But Dinnāga and even Dharmakīrti have established, as seen above, two types of *Prameya*. So it is a question of reconciliation of these conflicting views which is done by Dharmakīrti himself, from which we can have an idea of the relation of these two *Prameyas*. Dharmakīrti says that *Svalaksana* is the only existent *Prameya* but it is known in two forms—*Svarūpa* and *Pararūpa*. This is why *Prameya* is said to be of two types¹. The *Svarūpa* of *Svalaksana* is perceived while *Pararūpa* is inferred, since the former is of the nature of uncommon (*Asadhāraṇa*) while the latter is common. This common nature is called *Pararūpa* because it is imposed or conceptual. It is for this very reason it is inferred.

Ācārya Dharmakīrti has also said that because the *Sāmānya* is a conception it cannot be perceived. The perception is concerned with the *Vīśeṣa* hence it is not possible to perceive the *Samānya*². The immediate knowledge (*Pratyakṣa*) is the means to perceive the perceptible object, while mediate knowledge (*Anumāna*) is the means to know the unperceptible object³. There is no third alternative to the mediate and immediate object. So there is no possibility of the third *Pramāna* other than perception and inference⁴.

In this way we have seen that where other Indian philosophers accept the theory of *Pramanasamplava*, Dinnāga and Dharmakīrti accept the theory of *Pramanavipplava*. This was the first time when in Indian logic a discrimination had been made between the sensuous (*Indriyaganya*) and the conceptual (*Buddhiganya*). And accordingly the two distinct *Pramānas* have been accepted. This is the contribution of Buddhist logicians to Indian epistemology, due to which a new turn was given to the discussion about *Nirvikalpa* and *Saikalpa*.

¹ *taṭṭa saṅgururūpabhyaṃ gātermeyādēvyaṃ mahāc—PV II 54*

² *gamakānugatāmānyarūpenaiva tadā gatih,*

tasmat sarvaḥ parokṣārtho vīśeṣeṇa na gamyate—PV II 61

³ *sāmānanāri parokṣānām ekanīmanā sadhanam—ibid, II 62,*

parokṣārthopratipatteranumanāḥ trayatīt—Hetubhūṭā, p 3

⁴ *na pratyakṣoparokṣābhyaṃ meyasānyāṅgāya sambhavaḥ,*

tasmat prameyādūtīena pramānasūtītasmyate—PV II 63

The second noteworthy point is that the Buddhist logicians accepted only the particular as a reality and the general as unreal. Accordingly the real is *Nirvikalpa* and is nothing else than the particular, i.e. *Vīśeṣa* or *Bheda*. Exactly the contrary is the position of the Vedantins, who hold that *Vīśeṣa* or particular or *Bheda* is unreal and the *Sāmānya* i.e., *Abheda* is the only real. The Buddhist argument that whatever is *Vikalpa* or a concept is unreal, was accepted by the Vedantins and they argued that *Nirvikalpa* is nothing else than *Abhedha* and the *Bheda* is the *Vikalpa* itself.

The third noteworthy point of the Buddhist logic is the discrimination between the *Dṛṣyaparokṣa* (cognisable) and *Adṛṣyaparokṣa* (uncognisable). The *Dṛṣyaparokṣa* can become the object of inference but the other is not even known by inference. As has been already mentioned the object of *Anumāna* is a conception based upon the perceptual data and the *Adṛṣyaparokṣa* has been never perceived, hence the impossibility of the conception based on it. Therefore it is impossible to infer such a thing.¹ By argument we can establish the omniscience in general but it is impossible to do so with reference to a particular person, since we have never seen an omniscient person.² Relying on this argument Dharmakīrti has kept out of the scope of inference the objects such as the existence of God, the *Pradhāna* etc. However he has refuted the ideas about the said objects pointing out the contradictions.³

(3) *Sāmānya—Anyāpoha* (Negation)

We have already discussed about the relation between *Sāmānya* and *Svalakṣaṇa*. Now it will be easy for us to grasp the arguments of Dharmakīrti about *Sāmānya*. In the present volume after refuting the conception of *Sāmānya* accepted by the non-Buddhists Dharmakīrti has established the *Sāmānya* accepted by the Buddhists. The *Sāmānya* is accepted by the Naiyāyika and Vaiśeṣikas as a real thing quite different from *Vīśeṣa* and is accepted as identical with *Vīśeṣa* by the Sāṅkhya.

¹ Vide p 68, l 1.

² Vide Vv 221-226.

³ *Buddhist Logic*, Vol. I, Pp 74-78

While the Mimamsakas say that *Samanya* is identical as well different from *Visesa*, the Jainas believe in non absolutistic nature of it¹ Refuting all these views Dharmakīrti has established that *Samanya* is unreal and conceptual, moreover, he firmly establishes the negative character of it²

Dharmakīrti argues that *Samanya* is not an external object. The object of the cognition of *Samanya* is nothing else than a conception produced by the intellect. Though the external things are absolutely dissimilar, due to non cognition of a difference we impute identity, and this is the cognition of *Samanya*. The difference is in the very nature of things. But identity is *Pararūpa*. So it is conceptual and not a real thing³. Hence we can have many conceptions about a certain thing, because the *Samanya* is nothing but the negation of one from the other. With regard to a particular thing as many negations can be conceived as there are particular things other than the concerned⁴. Further, we can conceive as many universals as there are negations⁵. A particular cow is called so because it is other than non-cow. It can be called an animal because it is other than non animal. It can be called a substance because it is other than non substance. Similarly it can be called *Sat* because it is other than *Aśat*. In this way in a particular cow we have conceived the universals such as *Gotta*, *Paśūta*, *Dravyata*, *Sattva* etc. It is quite clear that these attributes of a particular thing are concepts but they are not the external objects. Because they are not the real attributes of an external thing but are the products of our intellect, so we should say that the intellect or the word denotes nothing but the negation which is not real⁶.

This very negation or universal is the object of inference. So Dharmakīrti has dealt with it in detail in the present volume,

¹ For a detailed discussion of all these views vide *Nyayara aratī kārī* Notes p 250

² Vy 16-61

³ Vy 71-72

⁴ *Tāsmiṁ kārya bhāṣya ya anī pararūpāni tadvyajāh tadapekṣyā vyavahārah* —p 16 L 25

⁵ V 43

⁶ Vy 136-137

which deals with *Svārthānumāna*. As regards *Pratyakṣa*, *Svalakṣana* is apprehended (*grhīta*) and the *Sāmānya* is reached (*prāpta*). But with regard to inference the opposite is the case, i.e., the *Sāmānya* is apprehended and the *Svalakṣana* is reached. So the non discrepancy (*Avisamāda*) is accepted as a result of a judgement taking them to be one (*Ekatādhyayasāya*). In this way the validity of both the *Pramānas* is practical and not real.¹

(4) *Anumāna* (Inference)—*Hetu*

After refuting the definition of *Anumāna* as accepted by the Vaiśeṣika, Nyāya, Sāṅkhya, Mīmāṃsaka and Vasubandhu,² Dinnaga defined it as 'Trirūpalīngatorthadāk'³ But Dharmakīrti defines it as

*Ya ca sambandhino dharmāt gatvā dharmīni jayate,
sānumānam parokṣānam ekantenāna sādhanam*—PV II 62

Both the definitions are not of *Anumāna* but of *Anumiti*. The means of *Anumiti* is called *Anumāna* and it is nothing but a *Hetu*.⁴

This is the reason why Dharmakīrti, though accepting the *Svārthānumānapariccheda* as combating the divergent opinions about *Anumāna*,⁵ defines and explains only the *Hetu*.⁶ Such is also the case with his other work *Hetubindū*, wherein the purpose is to discuss *Anumāna*,⁷ but actually it deals with *Hetu* and *Hetvābhāsa* only. According to Dharmakīrti *Pratyñā*, *Drṣtānta*, *Upanaya* and *Nigamāna* are not necessary components of *Anumāna*. So there remains only *Hetu* which is the only component constituting it.⁸

¹ *Pramānyam iyaṅharena kṣātram mahantartanam*—PV I 7

² *Buddhist Logic*, Vol 1, p 265, *Pramānasamuccaya*, II 25 ff

³ PV (M), App p 516

⁴ PV (K) p 8, *Hetubindūtika*, p 3

⁵ *Arthanarthavivacanaya anumānaśrayatāt*, p 1

⁶ v 1

⁷ *Anumānaśrayatādeḥ: a saūvyutpādanartham sankṣēpata idamarābhyate*—*Hetubindū*, p 52.

⁸ *Hetubindū*, Pp 55, 56, *Vādanyaya*, p 3, 61 etc., *Nyāyabindū*, III 36 etc., III 57

The *Hetu* has three characteristics and is of three types : *Paksasattva*, *Sapakasattva* and *Vipaksāsattva* are the three characteristics, and *Śabhāva*, *Kārya* and *Anupalabdhi* are the three types of *Hetu*. *Hetu* is concomittant with *Sādhyā*¹. The concomittance is established on two types of relations—*Tādātmya* (identity) and *Tadutpatti* (causality)². The concomittance is possible only in *Śabhāva*, *Kārya* and *Anupalabdhi*, so only these are the types of *Hetu*. Due to the transgression of the three characteristics there are three types of *Hetvābhāsas* : *Asiddha*, *Viruddha* and *Anaikāntika*³.

All the systems accept the *Kāryahetu* but there is difficulty regarding the *Śabhāva*. There arises a question that there will be no difference between *Sādhyā* and *Hetu*, if *Śabhāva* is accepted as *Hetu*; because according to the Buddhists the real is an integrated whole, admitting of no parts as components. The answer to this question is given by Dharmakīrti resorting to *Apoha*⁴.

Here in this context he has established and explained in detail the theory of *Apoha*. He says that the *Linga* or *Hetu* does not denote the real but it denotes the *Amyapoha*⁵. In one and the same thing, more than one negations are conceived and they are denoted by different words. Due to this there will be difference in *Sādhyā* and *Hetu*. So there is nothing wrong in accepting the *Śabhāvahetu*.

In this context Dharmakīrti has explained in detail that the meaning of the word is not a real thing, i. e. either the particular or universal. But the *Sāmānya* which is nothing more than *Apoha* is the meaning of the word⁶. After finishing the passing discussions the *Śabhāvahetu* is divided into two—*Sopādhitka* and *Nirupādhitka*⁷. In order to establish the momentariness the *Hetu*, viz.,

¹ V. 3

² V. 33

³ V. 17

⁴ V. 42ff

⁵ V. 49

⁶ V. 94ff

⁷ V. 188.

Karyatva or *Krtakatva* is *Sopadhika* and *Sattva* is *Nirupādhitka*¹ The *Krtakatva* or *Karyatva* is *Sopadhika* because it denotes such a thing which is produced depending on other² It means that it is produced by some cause Though according to Dharmakīrti the production of each and everything is dependent upon the causes, really speaking there is no difference between *Sattva* and *Krtakatva* But according to Dharmakīrti these two words have different meanings The word *Sattva* denotes only the existence of a thing while the word *Krtaka* denotes such existence which is dependent upon the causes This is why he has called one as *Nirupādhitka* while the latter as *Sopadhika* In this context in order to establish the momentariness of all things he argues that if the destruction requires the cause it will not necessarily happen So the destruction is causeless and hence is the nature of the thing itself So the real is momentary by nature It does not require any cause for its destruction³

Dharmakīrti maintains that the inference is either affirmation or negation, the *Svabhava* (identity) and *Karya* (causation) *Hetu* affirm while *Anupalabdhi* negates As regards *Anupalabdhi* it is maintained that the non cognition (*Anupalabdhi*) of a certain thing is the non existence of it It is explained that as long as a person does not know a certain thing for him that thing is nothing more than non-existent, since it does not serve any purpose As long as a person does not know a thing he does not decide its existence and without the decision of its existence there is no possibility of expressing it as existent and hence the impossibility of action (*Praavṛtti*) So it can be said that the *Anupalabdhi* is the means to negate the action with regard to a thing which may be *Dṛśya* (perceptible) or *Adṛśya* (imperceptible)⁴ But a discrimination is necessary here that only the *Anupalabdhi* (negation) of *Dṛśya* is valid to establish the non existence of it But the *Anupalabdhi* of *Adṛśya* creates a doubt about it, though

¹ V 189

² *Apekṣataparavyaparo hi svabhāvanupalabdau bhāṣaḥ krtakāḥ* p 62 l 2

³ V 196ff

⁴ V 200ff

both of them are valid with regard to restricting the activity of the cogniser ¹

Dharmakīrti has explained many types of *Anupalabdhi* in the present volume. But it is needless to dwell on this topic here.

(5) *The Meaning of Words*

According to Ācārya Dharmakīrti the use of the word (*Śabda*) consists not in its being subservient to the objective world but is expressive of man's desire ². The words disregard the external objects, but are expressed according to the will of the person ³. The person using the language gives to the words the meaning according to his will and the words connote the very meaning. This symbolic expression is inapplicable to *Śvalakṣana*,⁴ and is possible only with regard to *Sāmānya*. So the meaning of the word is *Samānya* and not *Svalakṣana* ⁵. In this context Dharmakīrti has refuted the various theories depicting *Samānya* as an external object and has established it as having negative character ⁶.

Though the meaning is given to the words according to the desire of a person, the desire itself is not uncontrollable (*Nirantars*). It is controlled by the purposeful actions of the person, who does not act in a haphazard manner but all his actions are guided by motivation. Similarly the use of language also should serve his purpose ⁷. Now it is necessary to bring out the purpose served by the words. The words, expressive of motivation of the person, help him to discriminate one object from the other, so that he may be directed towards the right thing rejecting the wrong one ⁸. Thus, distinguishing the right from the wrong is the very purpose served by the word or speech;

¹ V 201

² *Vṛtti* V 62

³ V 68

⁴ V 94

⁵ VV 98-168

⁶ VV 95 ff

⁷ *Vṛtti* on V 95

⁸ *Vṛtti* on V 98

hence, the meaning of the word is discrimination (*Anyavyavrtti* or *Vyavaccheda*) If the purpose is fulfilled only by this much there is no necessity of postulating the *Samanya* as an external object It should be regarded as a negation (*Apoha*) only¹

(6) *The Scope of the Validity of Scriptures*

Dharmakīrti maintains that the non operation of *Pratyakṣa*, *Anumāna* and *Āgama* does not determine the non existence of the *Adṛśya*² The objection is raised by the opponents that though *Pratyakṣa* and *Anumāna* may not be competent to establish the non existence of such a thing the *Āgama* at least is competent since it is the very repository of all knowledge Dharmakīrti replies that the *Āgamas* do not contain the description of all the reals simply because they are not concerned with all things So, if anything is not described in the *Āgama*, it cannot be said that it is non existent The second point is that the *Āgama* consists of words and as has already been established since the words are not connected with the external reals, it can be said that they cannot establish the existence or non existence of external reals So the *Āgama* is concerned with the intention of the speaker and with the external world³

Now the question arises if the words are not concerned with the existence and non existence of reals, how is it that Dinnaga established the validity of *Āgamas* in the form of *Anumāna* and why did he not establish outright the invalidity of the *Āgama*

In reply to this, Dharmakīrti states that it is the very nature of human mind to rely on the *Āgamas* It finds that *Āgama* describes the fact that violence results in the misery of hell and by avoiding the violence one gets the happiness of heaven Human mind craves for the pleasure of heaven The *Āgamas* speak often of such pleasure and pain in heaven and hell respectively Hence it has no other guide except the *Āgamas*, further,

¹ V 99

² Vide p 71 L 18 ff

³ Vide V 216

the supra-sensuous facts narrated in the *Āgamas* cannot be contradicted by other valid knowledge. So the human mind naturally accepts the validity of the *Āgamas*. The only way out is to examine the *Āgamas* and then only accept its validity.¹

It remains to be seen which *Āgama* is to be examined. Here Dharmakīrti says that that *Āgama*, in which there is absence of contradictory statements and there is guidance as to the possible aids and which instructs regarding purposeful actions, is to be examined, and if the *Āgama* is contrary to such things the human mind will not attach any importance to it.²

Āgama describes the two types of reals—*Dr̥ṣṭa* and *Adr̥ṣṭa*. The description of *Dr̥ṣṭa* can be valid only if *Pratyakṣa* attests it and does not contradict it. With regard to *Adr̥ṣṭa* we have two types of inference—one dependent upon the external real (*Vastu-balāpavṛtta*), that is to say, it does not depend upon *Āgama*, and the other inference is dependent upon the *Āgama*. If there is no contradiction by these types of inference, we can say that the description of such a thing in the *Āgama* is uncontradicted by inference. In this way, when we see that there is no contradiction of *Āgama* by either *Pratyakṣa* or *Anumāna*, the *Āgama* is valid, otherwise not.³

On the strength of the validity of such portions in the *Āgamas*, the validity of the rest, about which there is no possibility of examination because of their supra-sensuous nature, is inferred since there is no other way (*Agatā*). This was the intention of Dinnāga while establishing the validity of *Āgama* in the form of *Anumāna*.⁴ And only such *Āgama* whose validity is established in such a way, can lead to a purposeful action.⁵

¹ *lat sah pravaritanyā varavitarā prapīta itī parīkṣyā pramāṇyāre dhā,—*

p. 72. l. 3

² V. 217

³ V. 218 and its *Vṛtti*

⁴ V. 219

⁵ *PV (K)*, p. 393

आचार्यधर्मकीर्तिप्रखीतं
प्रमाणवार्तिकम्

स्वोपज्ञवृत्तिसहितम् ।

स्वार्थानुमानपरिच्छेदः ।

॥ [1b] ॐ नमः सर्वज्ञाय ॥

विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्त्तये ।

नमः समन्तभद्राय समस्तस्फुरणविये ॥१॥

प्रायः प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञो जनः केवलं

नानर्थ्येव सुभाषितः परिगतो विद्वेष्टपपीर्षामलः ।

तेनायं न परोपकार इति नश्चिन्ताऽपि चेत्तच्चिरं

सूत्रताभ्यासविबद्धितव्यसनमित्यत्रानुबद्धत्पूहम् ॥२॥

अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाभ्यस्तत्तद्विप्रतिपत्तेस्तद्व्यवस्थापनायाह—

पक्षधर्मस्तद्वशेन व्याप्तो हेतुश्चिन्तये सः ।

अत्रिनाभावनियमाद्धेतवाभासास्ततोऽपरे ॥३॥

पक्षो धर्मो, अवयवे समुदायोपचारात् । प्रयोजनाभावादनुपचार इति चेत् । न ।
सर्वधर्मप्रतिषेधार्थत्वात् तदेकदेशत्वात्तदुपचारोऽप्यधर्मप्रतिषेधस्यम् । तथा च
चाक्षुपत्वादिपरिहारः ।

धर्मवचनेनापि धर्माश्रयसिद्धौ धर्मग्रहणसान्ध्यात् प्रत्यासत्त्या साध्यधर्मसिद्धिरिति
चेत् । न । दृष्टान्तधर्मिणोऽपि प्रत्यासत्ते । तदेकदेशत्वात् दृष्टान्तधर्मिणोऽपि सत्त्वसिद्धे^१ ।
धर्मवचनात् साध्यधर्मपरिग्रह । सिद्धे पुनर्वचन नियमार्थमानाश्नयेत् । सजातीय एव
सत्त्वमिति सिद्धेऽपि विजातीयव्यतिरेके साध्याभावे असत्त्ववचनवत् । सामर्थ्यादर्थगतौ
प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं च पक्षवचनम् । पक्षस्य धर्मत्वे तद्विशेषणापेक्षस्यान्यत्रानुवृत्ते-
रसाधारण्येति चेत् । न । [अ]योगव्यवच्छेदेन विशेषणाद्—यथा चैत्रो धनुर्दरः । नात्ययोग-
व्यवच्छेदेन—यथा धार्यो धनुर्दरः—इत्याक्षेपस्यामः ।

तदेकदेशत्वं, यत्र नमिप्रायवशात् न तदेकदेशः । पक्षराशेन समुदायाद्वचनात् ।

व्याप्तिव्यापकस्य तत्र भाव एव व्याप्यस्य या तत्रैव भाव । एतेनान्यव्यतिरेकी यथास्व प्रमाणेन निदिनतायुक्तौ, पक्षधर्मश्च ।

त एते कार्यस्वभावानुपलब्धिलक्षणस्ययो हेतव । यथाग्निरत्र धूमान् । बुधोऽत्र शिशापात्वात् । प्रवेदाविशेषे बवचिन्न षट् उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्थानुपलब्धे । यदि स्यादुपलब्धस्य एव स्यात्, नाव्यथा । तेनोपलब्धिदक्षणप्राप्तस्यैवस्यैरुक्तं भवति ।

तत्र द्वौ वस्तुताधगावेव प्रतिपेक्षहेतु । स्वभावप्रतिबन्धे हि सत्यर्थाभि न व्यभिचरति, तदारमत्वान् । तदारमत्वे साध्यसाधतभेदाभाव इति चेत् । न । धर्मभेदपरि-
कल्पनादिति वक्ष्याम । तथा चाह—‘सर्वं एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्धप्राप्त्येव धर्मैर्पाम-
न्यायेन’ इति । भेदो धर्मैर्पामितया बुद्धधावागृहणा नार्थाभि, विकल्पभेदाना स्वतन्त्राणामतर्पा-
श्रयत्वात्^१ । तत् कल्पितविषयादर्थप्रतीतावनर्थप्रतिलम्भ एव स्यात् । कार्यस्वापि स्वभाव
प्रतिबन्ध, तत्स्वभावस्य तदुत्पत्तेरिति । एतौ द्वावनुमेयप्रत्ययौ साक्षादनुत्पत्तेरुत्पत्तिमायि-
रवेषि तदुत्पत्तेस्तदव्यभिचारिणाविति प्रमाण प्रत्यक्षान् । प्रत्यक्षस्वापि ह्यर्था[2a]व्यभिचार
एव प्रामाण्यम्, तदभावे भाविनस्तद्विप्रलम्भात् । अव्यभिचारश्चान्यस्य योऽन्यस्तदुत्पत्त ।
अनायत्तरूपाणा महानावतियमाभावात् ॥

यदि तदुत्पत्ते कार्यं यमकम्, सर्वेषा गम्ययमवभाव, सर्वेषा जन्मजनकभावात् ।
न । तदभावे भवतस्तदुत्पत्तिनियमाभावात् । तस्मात्—

कार्यं स्वभावेर्थाविवृद्धिरयिगाभावि कारणे ।

तेषा

हेतुः^२

तत्कार्यत्वनियमात् । तरेव धर्मैर्तेविना न भवन्ति ।

* अतोऽन्यजनकत्वप्रसङ्ग इति चेत् । न । तज्जन्यविशेषग्रहणैर्धर्मितत्वात्,
लिङ्गविशेषोपाधीना च सामान्यानाम् । अव्यतिष्ठत्सामान्यविवक्षाया व्यभिचाराशयेत्येते ।

- स्वभावे भावोऽत्रि भावमात्रानुरोधिति ॥४॥

२ हेतुरिति वस्तुते । तादात्म्य ह्यस्य तन्मात्रानुरोधिन्येव नान्यायत्ते । तद्भावेऽभूतस्य
पक्षेचाद्भावनियमाभावात् । कारणाना कार्यव्यभिचारात् ॥

अप्रवृत्ति प्रमाणागाम्

१ ०श्रयात्—क०

२ 'हेतु' इत्यनन्तर प्रती—‘यदा कार्यगता स्वभावा विवक्ष्यन्ते तदा तेषा कारण
हेतुर्जनकम्, यदा तु कारणगतास्तदैषा कार्यं हेतुर्गमकम्’ इति लिखितं मतेते । तदुपरि
इयं टिप्पणी मतेते ‘अवधूरिरीयं केवलेन सूत्रमध्येऽपेक्षितं’ ।

३ अन्यजनकभावप्र०—क०

अनुपलब्धि ।

अप्रवृत्तिकलाऽस्ति ।

सज्ज्ञानशब्दव्यवहारप्रतिषेधफलोपलब्धिपूर्वकत्वात्तेषामिति । इदं सदा(व)सत्प्रतिषेध-
विधिहेतोस्तुल्य रूपम् । तथा हि सत्त्वमुपलब्धिरेव—वस्तुयोग्यतालक्षणं, तदाश्रया वा
ज्ञानप्रवृत्तिस्तत्र स[ज]ज्ञानशब्दव्यवहारप्रवृत्ते । असत्ता चासत्त्वमनुपलब्धि ।

असत्ता[ग]फला काचिद्धेतुभेदव्यपेक्षया ॥५॥

हेतुरुपलब्धिर्भेदोस्या वित्तपणमुपलब्धिप्रमाणप्राप्त सत्त्वम् । अत्रानुपलब्धिप्रतिज्ञाय
सत्तायामुपलब्धेरभावोऽपान्यथाऽनुपलब्ध्या साध्य इत्यनवस्थानादप्रतिपत्ति स्यात् । अयो-
पलब्ध्यभावो विनानुपलब्ध्या स्यात्तथा सत्ताभावाऽपि स्वावधार्यकानुपलब्धि । अथान्यो
पलब्धा(ध्या)ऽनुपलब्धिसिद्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धि । तथाप्यनसत्ता असत्ता किंन सिध्यति ।
यदा पुनरेवाविधानुपलब्धिरेवासत्ताभसत्ता, तथा सिद्धाऽपि विषय मोहाद्विषयिणेऽन(स)ज्ञान-
शब्दव्यवहारानप्रतिपद्यमान विषयप्रदर्शनं समप प्रवर्त्तते । यथा गौरय सास्त्रादिसमु-
दाय[त्सम्]बत्त्वादिनि । तथा च दृष्टान्ताऽनिद्धिर्भादनाऽपि प्रविब्यूहा । विषयप्रतिपत्ताव्य-
प्रतिपन्नविषयिणा दर्शनात् । एवमनयोरनुपलब्ध्यो स्वविषयव्यहेत्यभावभावाभ्या सद्भववहार-
प्रतिषेधफलत्वं तुल्यम् । एकत्र सत्तापारम्भ्यत्र विषयंयान् ।

तत्राद्या सद्भववहारनिषेधोपयोग्यात् प्रमाणमुक्त्वा । न तु व्यतिरेकदर्शनादावुपयुज्यन्त,
समयात् । द्वितीया त्वत्र प्रमाण निश्चयकलात्वात् ॥

सा च प्रयोगभेदात्—

विरुद्धकार्ययो सिद्धिरसिद्धिहेतुभावयो ।

दृश्यात्मनोरभावाद्यनुपलब्धिरेवविषया ॥६॥

यावान् अचित् प्रविषय स सर्वोऽनुपलब्धस्तथाऽपि द्विधा क्रियते । करपचिद्विधिना
निषेधेन वा । विषयो विरुद्धो वा विषीयताऽविरुद्धो वा । अचिरुद्धस्य विषयो सहभावविरोधा-
भावादप्रतिषेध । विरुद्धस्याप्यनुपलब्धिनिषेधस्य अनुपलब्धिरेवकारणात् तत्राप्यर्पान्तरनिषेध
कार्यकारण[2b]मन्तरेण विरोधात्प्रतिपत्ति । तथा ह्यपर्मन्तवारणस्य भवतोऽप्यनविष्मा-
याद्विरोधगति । स(सा) चानुपलब्धे । अयोन्योपलब्धिपरिहारसिध्निलक्षणता वा विरोधो
नित्यानित्यत्ववत् । तत्राप्यकोपलब्ध्याऽनुपलब्धिरेवोच्यते । अन्यथाऽनिविद्यापलब्धेरभावो-
सिद्धे । एतस्य निषेधेनान्याभावसाधने सिद्धेवानुपलब्धिनिषेधस्यानुपलब्धिरेवसत्त्वात् । तत्राप्य-
र्पान्तरनिषेधे कार्यकारणयोस्तुभयस्य वा । तत्रानुभयस्याप्रतिबन्धान । तदभावेऽप्यत्र भवित-
व्यमिति कुन् एतन् ? कार्यानुपलब्ध्यावपि नावश्य कारणाणि तदन्ति भवन्तीनि द्रुतस्त्व-
भाव । तस्मात् कारणाऽनुपलब्धिरेवामात्र गमयति । स्वभावाऽनुपलब्धिस्तु स्वयमसत्तव
तत्र केवल विषयो साध्यते । अस्मानपि यदा व्यापकवर्मानुपलब्ध्या व्याप्यभावात्तदा
तदाऽभावोऽपीति ।

इय प्रतिषेधविषयानुपलब्धिः प्रयोगभेदेन चतुर्विधा भवति । विरुद्धसिद्धया यथा न शीतस्पर्शोऽज्ञाने । एतेन व्यापकविरुद्धसिद्धिरुक्ता वेदितव्या । यथा न सुपारस्पर्शोऽज्ञाने । विरुद्धकार्यसिद्धया यथा न शीतस्पर्शोऽज्ञ धूमात् । हेतुसिद्धया यथा नात्र धूमोऽज्ञाने । स्वभावासिद्धया यथा नात्र धूमोऽनुपलब्धे । एतेन व्यापकत्वमावाप्तिसिद्धिरुक्ता यथा नात्र शिगाया वृक्षाभावात् ।

सर्वत्र चास्वामभावसाधन्यामनुपलब्धौ दूषयात्मनामेव तथा तद्विरुद्धाना च सिद्धिरसिद्धिरुक्ता वेदितव्या । अन्येषामभाव-विरोधासिद्धेः ॥

यदि विरुद्धकार्योपलब्ध्याप्यभावसिद्धिः, तत्कारणोपलब्ध्या किन्न सिद्धयति ?

तद्विरुद्धनिमित्तस्य योपलब्धिः प्रयुज्यते ।

निमित्तयोर्विरुद्धरवाभावे ता व्यभिचारिणी ॥७॥

यथा न शीतस्पर्शोऽज्ञ काष्ठादिति । निमित्तयो पुनर्विरोधे शकिकं । यथा नास्य रोम-
हर्षादिविरोधाः सन्निहितवहनविरोपत्वात् । एतेन तत्कार्यादपि तद्विरुद्धकार्याभावागतिरुक्ता
वेदितव्या । यथा न रोमहर्षादिविशेषयुक्तपुरुषवानय प्रदेशो भूनात् । इय च हेतुसिद्धयैव
तद्विरुद्धसिद्धिः प्रागेव निरिष्टा ।

द्वितीय प्रयोगभेदादष्टधानुपलब्धिः ॥

तत्र येन विरुद्धकार्योपलब्धिरुक्ता तत्र—

इष्टं विरुद्धकार्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणम् ।

अन्यथा व्यभिचारि स्याद्भ्रूस्मेवाऽशीतसाधने ॥८॥

य तद्वि समप्रेण हेतुना कार्योत्पादोऽनुमीयते, स कथं त्रिविधो(धे) हेतावन्तर्भवति ?

हेतुना यः समप्रेण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।

अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णित ॥९॥

असावपि यथा सनिहिनाभान्यमपेक्षत इति तन्यामानुबन्धी स्वभावो भावस्य । तत्र
हि केवल समप्रेण कारणात् कार्योत्पत्तिसम्भवोऽनुमीयते । समप्रेणा कार्योत्पादनयोग्यता-
नुमानात् । योग्यता च सामग्रीमानानुबन्धिनी स्वभावभूतवानुमीयते ॥

किं पुनः कारणसामग्र्याः कार्यभेव नानुमीयते ?

सामग्रीफलशक्तीनां परिणामानुबन्धिनि ।

अनेकान्तिकता कार्ये प्रतिबन्धस्य [3a]सम्भवात् ॥१०॥

न हि समप्रेणोत्पेव कारणद्वय्यापि स्वकार्यं जनयति । सामग्रीजनमना शक्तीनां
परिणामापेक्षत्वात् कार्योत्पादस्य । अत्रान्तरे च प्रतिबन्धसम्भवात् न कार्यानुमानम्,
योग्यतायास्तु ब्रह्मान्तरानपेक्षत्वात् न विरुध्यतेऽनुमानम्—उत्तरोत्तरव्यक्तिपरिणामेन कार्योत्पाद-

गसमयेय कारणसामग्री शक्तिपरिणामप्रत्ययस्यान्यस्यापेक्षणीयस्याभावादिति । पूर्वसंज्ञातिमात्र-
हेतुत्वात् शक्तिप्रसूतेः । सामग्रया योम्यत्ताऽ[न]न्यापेक्ष (वि)णीत्वपुञ्जते ॥

या तर्ह्यकार्यकारणभूतेनान्येन रसादिना रूपादिगति, सा कथं ? नैव दोषः । सापि—

एकतानुप्रचपीनरथ रूपादे रसतो गतिः ।

हेतुपरमानुमानेन धूमेष्वनविकारवत् ॥११॥

तत्र हेतुरेव तथाभूतोऽनुमीयते । प्रवृत्तशक्तिरूपोपादानकारणसहकारिप्रत्ययो हि
रसहेतु रम जनयति । इन्वनविकारविशेषोपादानहेतुसहकारिप्रत्ययाम्निधूमजननवत् ॥

तथा हि—

शक्तिप्रवृत्त्या

स्वकारणस्य फलोत्पादन प्रत्याभिमुख्येन ।

न विना रसः संदा[ग्य]कारणम् ।

रूपोपादानहेतूना प्रवृत्तिकरणम् । सापि रसोपादानकारणप्रवृत्ती रूपोपादानकारण-
प्रवृत्तिसहकारिणी । तस्माद्यथाभूताद्धेतो रस उत्पन्नस्तथाभतमनुमापयति ।

इति

तत्रापि

अतीर्तककालानां गतिः

याज्ञापताया व्यभिवारात् ।

तत्

तस्मादिय

कार्यसिद्ध्या ॥१२॥

तेन नान्यो हेतुर्गमकोऽस्ति । अप्रतिषेद्धस्वभावस्याऽविनाभावनियमाऽभावात् ।

एतेन विपीलिकोत्तरणमत्स्यविकारादेर्वैपाद्यनुमानमुक्तम् । तत्रापि भूतपरिणाम एव
वर्षहेतुः विपीलिकान्दिसक्षीभादिहेतुरिति ॥

हेतुना त्वसमयेण यत्कार्यंमनुमीयते ।

शेषवत्तदसामर्थ्यदिहाद्रागानुमानयत् ॥१३॥

समयाण्येव हि कारणानि योग्यतामप्यनुमापयन्त्वसमग्रस्यैकान्ताऽसामर्थ्यात् । यथा
देहेन्द्रियबुद्धिभ्यो रागाद्यनुमानम् । अतस्मात्पीयाभिनवेशपूर्वका हि रागादयः, अधोनिशो-
मनस्कारपूर्वकत्वात् सर्वदोषोपत्तेः । बेहादीना हेतुत्वेऽपि न केवलाना सामर्थ्यमस्तीति विपक्ष-
वृत्तेरदृष्टावपि शेषवदनुमानात् सशयः ॥

तथा

विपक्षेऽदृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यदर्शनात् ।

हेतुतानं प्रमाणाभ वचनाद्गो(द्रा)यितादिवत् ॥१४॥

न हि रागादीनामेव कार्यं स्पन्दनवचनादय । वक्तुवामात्तामान्यहेतुत्वात् । सैव राग इति चेत् इष्टत्वान्न किञ्चिद्वाचिनं स्यात् । नित्यमुखात्मात्मीयदर्शनाक्षिप्त साध्य- (वद)धर्मविषय चेतसोऽभिव्यञ्जन रागमाह । नैव वक्षणादयोऽपि सभवादिति निवेद- यिव्याम । अत्र यथा रक्तो ब्रवीति तथा विरक्तोऽपीति वचनमात्रादप्रतिपत्तिः । नापि विशेषात् । अभिप्रायस्य दुर्वोधत्वाद् । व्यवहारसङ्करेण तत्रैषा व्यभिचारात् । प्रयोजना- भावादव्याहार इति चेत् । न । परार्थत्वात् । न पुनो बीतरागत्वादिनि चेत् । न । वक्ष- यापि [3b] [प्र]वृत्ते । सैव राग इति चेत् । इष्टम्, अत्रिपर्यायसमुद्भवान्न दोषः । असत्यप्यात्मघहे^१ दु स्वविशेषदर्शनमात्रेणाभ्यासवलोल्लादिनी^२ भयत्येव वक्षणा । तथा हि सत्व- धर्मात्मवनादयो मीत्रादय इत्यन्ते । एताश्च सजातीयभ्यासवृत्तयो न रागापेक्षिन्य । नैव रागादयो विपर्यायभावेऽभावात् । कारणिकस्याऽपि निष्फल आरजोऽविपर्यायादिति चेत् । न । परार्थस्यैव फलत्वेनेष्टत्वात् । इच्छालक्षणात् फलत्वम् ।

सर्वथाऽभूताऽसमारोपाप्रतिषेधो । तदन्वयेन शेषवत्त्वसाधने न किञ्चिदनिष्टम् ।

वक्तव्यमिति रागादिवर्शनेनान्यत्र तदनुमानेऽतिप्रसङ्ग । व्यभिचारादनस्यानुमाने इहाऽप्यभिचार इति को निवचयः ? परणमुणवक्तुव्यमते हि वचनमनुमापयेत् । रागो- त्पादनयोप्यतारहिते वचनादर्शनात् तदनुमानेऽतिप्रसङ्ग उक्तम् । रागस्थानुपयोगे कथं नञ्छक्ति- चययुज्यते ? शक्त्युपयोगे हि न एवोपयुक्तं स्यात् । तच्च नस्तीत्युक्तम् ।

तस्मान्मन्तरी[ध]कमेव कार्यं कारणमनुमापयति, तत्प्रतिबन्धात्, नाग्वक्षिणक्षेऽदर्शनेऽपि । सर्वदर्श(शि)नो हि दर्शनव्यावृत्ति सर्वश्रावण गमयेत् । क्वचित्तथादृष्टानामपि देनाकल- सस्कारभेदेनान्यथा दर्शनाद्, यथाऽऽमलवय क्षीरावसेकेन मधुरफला भवन्ति । न चैव बहुल दृश्यन्ते । तेनैव^३ स्याद्युक्तं वक्तुम्—मावृषी वक्ता रागीति, रागीत्यतिप्रत्ययविशेषेणात्म- दर्शनावोनिशोपनस्कारेण योगात् । तदाप्यपार्थको वचनोवाहार । तस्माद्विपक्षाऽदृष्टिरहेतु ॥

न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽप्यभिचारिता ।

समाख्यो(द्य)व्यभिचारित्वात् स्थालीतन्तुलपाकवत् ॥१५॥

न हि बहुलपक्वदर्शनेऽपि स्थाल्यन्तर्गमनमात्रेण पाक सिध्यति । व्यभिचारादर्शनात् । एव तु स्यात्—एवस्वभावा एतत्समानहेतव पक्वा इति । अन्यथा तु शेषवदेतदनुमान व्यभिचारि ॥

^१ ०ग्रहणे—क०

^२ ०त्पादिता—क०

^३ तेनैतद् युक्त—क०

किं पुनरेतच्छेषवत् ?

यस्याऽदर्शनमात्रेण व्यतिरेकः प्रवर्धयते ।

तस्य सशयहेतुत्वाच्छेषवत्तदुदाहृतम् ॥१६॥

स तस्य व्यतिरेको न निश्चित इति विपक्षे वृत्तिराशङ्कयेत । व्यतिरेकसाधनस्या-
दर्शनमात्रस्य सशयहेतुत्वान् हि सर्वानुपलब्धिर्गमिका ।

तस्मादेकनिवृत्त्याऽन्यनिवृत्तिभिच्छता तपो कश्चित् स्वभावप्रतिबन्धोऽप्येष्ट्य ।
अन्यथाऽगमको हेतु रयात् ॥

हेतोर्निश्चयवपि रूपेषु निश्चयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरितायैव्यभिचारिविपक्षतः ॥१७॥

त ह्यसति प्रतिबन्धेऽप्यव्यतिरेकनिश्चयोऽस्ति । तेन तमेव दर्शयन्निरचयमाह ।
तत्राव्ययनिश्चयेन—विरुद्धतत्पक्षाणां निरास, व्यतिरेकस्य—अनेकान्तिकस्य तत्पक्षस्य च
शेषवत्वादे । द्वयोस्त्रिकसिद्धप्रतिषेध । प्रसिद्धवचनेन तद्विधयो शेषवत्ताभ्यागमयो
सपक्षविपक्षयोरपि ॥

अन्यथा ह्यसति प्रतिबन्धेऽदर्शनमात्रेण व्यतिरेके

व्यभिचारिविपक्षेण वैधर्म्यवचनं च यद् ।

यदाह—“एष तावन्मायो यदुभय वक्तव्य निरुद्धानैकान्तिकप्रतिपक्षेण” इति ।
साधर्म्यवचनं विरुद्धप्रतिपक्षेण वैधर्म्यवचनमनैकान्तिकप्रतिपक्षेण ।

यदावृष्टिफलं तच्च

यदि तेन विपक्षेऽदर्शनं ख्याप्यते

तदनुपलब्धेऽपि गम्यते ॥१८॥

नहि तस्य प्राग्दर्शनभ्रान्तिर्या वचनेन निवर्त्तते^१ । स्मृतिर्वाचादर्शने क्रियत इति चेत् ।
दर्शनं खल्वप्रतीयमानमनङ्गमिति युक्तं तत्र स्मरणाधानम् । अदर्शनं तु दर्शनाऽभावः ।
स दर्शनेन बाध्यते^२ । तदभावे तु सिद्ध एवेत्यपार्थक्यं तत्सिद्धये वचनम् ॥

न वै अनुपलभमानस्य तावता नास्तीति भवति । तदर्थं वचनमिति चेत् ।

न च नास्तीति वचनात्प्रास्त्येष यथा यदि ।

नास्ति स ख्याप्यते ग्याप्यतदा नास्तीति[१९]गम्यते ॥१९॥

यद्यनुपलभमानो नास्तीति न प्रत्येति वचनादपि नैव प्रत्येप्यति । तद्रूपं ह्य(तदप्य)-
नुपलम्भमेव स्यापयति । न चैकानुपलम्भोऽन्याऽभाव साधयति, अतिप्रसङ्गात् । न च

^१ निवर्त्तते क०

^२ नाप्यते क०

तेन नास्तीति वचनात्तथा भवति, अतिप्रसङ्गात् । तत्कथं वैपम्यवचनेनानेकान्तिवपरिहारः ? तस्माद्वाच्यवृत्तिमिच्छता तत्र न्यायो वक्तव्यो यतोऽस्य व्यावृत्तमिति [निश्चयो] भवति ॥

ननु तदभावेऽनुपलम्भात् सिद्धा व्यावृत्तिः ।

यद्यद्वृत्त्या निवृत्तिः स्याच्छेषवद्व्यभिचारि किम् ?

यथा पक्वान्येतानि फलानि, एवरसानि वा, ह्याऽविद्येदात्, एकशास्त्रप्रभवत्वाद्वा उपयुक्तवत् । अत्रापि विवक्षिताऽशेषपक्षीकरणे हेतोः साध्याभावेऽनुपलम्भोऽस्तीति कथं व्यभिचारः ?

प्रत्यक्षवाधावच्छा व्यभिचार इत्येके । न । पक्षीकृतविपयेऽभावात् । क्वचिद्भवेदिति चेत् । तथाच स्यात्प्रतिप्रसङ्गोऽन्यत्राप्यभावनिवृत्तभावात् । वृत्त प्रमाण वाचकम् । अनुत्तयापने सर्वत्रानासवात् ।

व्यतिरेकस्तु सिद्ध एव साधनमिति तथाभावनिश्चयपक्षेऽपि । अनुपलम्भात् क्वचिदभावसिद्धावप्यप्रतिवदस्य तदभावे सर्वत्राभावासिद्धेः । नशयादव्यतिरेको व्यभिचार शेषवत् ।

किञ्च

व्यतिरेकपि हेतुः स्यात्

नेद निरात्मक शीवच्छरीरम्, अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादिति । निरात्मकेषु घटादिषु दृष्टादृष्टेषु प्राणाद्यदर्शनात्तद्विद्युत्प्राणाऽऽश्रयगतिः स्यात् । अदृश्यानुपलम्भादनादाऽसिद्धौ घटादीनां निरात्म्यासिद्धेः प्राणादेरनिवृत्तिः । अभ्युपगमात् सिद्ध[म्] इति चेत् । कथमिदानीमात्मसिद्धिः ? परस्याऽन्यप्रमाणिका कथं निरात्म्यसिद्धिः ? अभ्युपगमेन च सात्त्विकानात्मकी विभक्त्य तत्राभावेन गमयत्व कथयता जागम(मि)कत्व चात्मनि प्रतिपन्नं स्यात्, भानुभेदत्वम् । तस्माददर्शनेऽन्यात्मनो निवृत्त(स्य)सिद्धे [नास्ति कुतश्चित् निवृत्तिः] । तद्विद्वतो क्वचिद्वि-वृत्तावपि प्राणादीनामप्रतिबन्धात् सर्वत्र निवृत्त्यसिद्धेरगमकत्वम् ।

याप्यसिद्धियोजना—“तथा सपक्षे सत्रसधित्येवमादिष्वपि यथायोगमुदाहार्यम्” इत्येवमादि—तापि—

न थाव्याऽसिद्धियोजना ॥२०॥

अनुपलम्भ एव सशयाद्, उपलम्भे तदभावात् । अनुपलम्भाच्च व्यतिरेक इति तद्विपरीत-निवार्यं स्यात् । यथायोगवचनादनिकारित एवेति चेत् । न । “य एव सूत्रयनिश्चितवाची” इत्यादिवचनात् । तेनानुपलम्भेऽपि सशयादनिवृत्ति (ति) नन्यमानस्तत्प्रतिषेधमाह ॥

किञ्च

विशेषस्य व्यच्छेदहेतुता स्याददर्शनात् ।

भावणत्वस्यापि नित्याऽनित्ययोरेदर्शनाद्वचान्तरितिरिति तद्वचनच्छेदहेतुता स्यात् । न हि तद्वचान्त्तरेभ्यश्चवच्छेदनम् । अव्यवच्छेदस्तु कुतश्चिद्वचान्त्तरेवानिश्चयत् । यो हि यत्र नास्तीति निश्चित, स भवस्तदभाव कथं न गमयेत् ?

प्रमाणान्तरबाधा चेत्

अथाऽपि स्यादुभयव्यवच्छेदे प्रमाणान्तर बाधकमस्ति । अन्योन्यव्यवच्छेदरूपानामेक-
व्यवच्छेदेनाऽन्यविधानादप्रतिषेध, विधिप्रतिषेधयोर्विधानात्(विरोधात्) ।

नेदानीं नास्ति तादृशः ॥२१॥

नैवमदर्शनं प्रमाणम्, बाधासम्भवात् ॥

तथाऽन्यत्रापि सम्भाव्य प्रमाणान्तरबाधनम् ।

लक्षणयुक्ते हि बाधासम्भवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यादिति सर्वमानास्वास । अनुमान-
विषयेऽपि प्रत्यक्षानुमानविरोधदर्शनादनाश्वास्तप्रसङ्ग इति चेत् । न । यथोक्त(क्ते)-
ऽभावात् । सम्बन्धितत्वात्लक्षणत्वात् । विरुद्धो(द्वाऽ)व्यभिचार्यवचनमिति चेत् । अनुमान-
विषयेऽवधनादिष्टम् । विषय चास्य निवेदयिष्याम ।

किं च

दृष्टाऽशुक्तिरदृष्टेऽन्ये स्यात् स्पर्शस्याविरोधिनी ॥२२॥

यदि ह्यनुपलम्भेनाभाव सिध्येत् । यदाह—“यत्रदर्शनमात्रेण दृष्टेभ्य प्रतिषेध
क्रियते । न च सोऽपि युक्त” इति । कथमयुक्तोऽत्राप्यनुपलम्भादभावसिद्धे । ननुपल-
ब्धिपल्लवाणाम्प्रान्ते स्पर्शस्य युक्त एव प्रतिषेध । [4b] न युक्त, दृश्यतत्त्वभावविषयमात्रा-
ऽप्रतिषेधात् । पृथिव्यादि सामान्येन गृहीत्वा अयं निषेधमाह । तत्र च तूलोपलपत्त्वादिषु
तद्भावेऽपि स्पर्शभेददर्शनादस्यापि क्वचिद्विशेषे सम्भवाशङ्कया भवितव्यमिति सर्वत्रादर्शन-
मात्रेणायुक्त प्रतिषेध इत्येवमाचार्याय कश्चिदनूपलम्भादभाव दुर्वाण उपालब्ध ॥

अपि च ।

देशादिभेदाद् दृश्यते भिन्नं द्रव्येषु शक्तयः ।

तर्ह्यकदृष्ट्या नान्यत्र युक्तस्तद्भावनिशचय ॥२३॥

यदि क्वचिद्विशेषदर्शनमात्रेणाऽप्रतिबद्धस्यापि तदव्यभिचारः क्वचिद्देशे क्वचिद्
द्रव्याणि क्वचिद् दृष्टानि पुनरन्यथाऽन्यत्र दृश्यन्ते । यथा काश्चिदोपपद्य शोषविशेषे विशिष्ट-
रसवीर्यविषादा भवन्ति, नान्यत्र । तथा कालसत्कारभेदात् । न च तद्देशस्तथा द्रष्टव्य इति
सर्वास्तत्त्वेन तथाभूता सिध्यन्ति । गुणान्तराणां कारणान्तरापेक्षत्वात् । विशेषहेत्वभावे तु
स्यादनुमानम् । यथाऽदृष्टकत्कमपि वाक्य पुरुषसत्कारपूर्वकमिति । वाक्ये तु विशेषान्नावात् ।
सर्वप्रकाराणां पुरुषं कारणदर्शनात् ।

१ कारण०—क०

नैवममभवद्विशेषहेतव पुरुषाः । येन वचनादे विविन्मानसाधर्म्यान् सर्वानारसाम्य-
गनुमीयेत् । सर्वगुणेषु विशेषदर्शनात् । सस्कारभेदेन विशेषप्रतिपत्ते^१ तद्वदव्यवस्थापि
सम्भवात् । असम्भवानुमाने च वाच्यनहेत्वभावात्, वैराग्यादुष्टेः । अदृष्टेन च वाचकभावासिद्धे ।
रागाद्यभ्यभिचारिकार्षाभावात् । सम्भवेऽपि विशेषाणा द्रष्टुमशक्यत्वत् । तादृशा च(चा)-
प्रतिषेधाहृत्वात् ।

नैव वाक्यानि, दृश्यविशेषत्वात् । अदृश्यत्वेऽप्यदृष्टविशेषाणा विजातीपरवोपगम-
विशेषात् । तद्विशेषाणामन्यत्रापि शक्यक्रियत्वात् । प्रत्यक्षाणा शब्दानामप्रत्यक्षस्वभावा-
भावात् । भ्रान्तिनिमित्ताभावाद्वाचकाभावाद् भ्रान्त्यसिद्धे । पुरषेषु विशेषदर्शनस्य वाचक-
त्वादसमानम् । परभावभूतस्य च वानवविशेषस्याऽद्विगोपत्वात् । तदभिपक्षस्वभावानां सर्वेषां
पुरुषक्रिया, न वा नत्वचित् ॥

किं च,

आत्ममुञ्चेतनादीना योऽभावस्याऽनसाधकः ।

स एवानुपलम्भ किं हेत्वभावस्य साधकः ॥२४॥

अनुपलम्भ चास्य प्रमाणयत् आत्मवादो निरात्म्य स्यात्, अप्रत्यक्षत्वादात्मनस्तत्त्वा-
र्थासिद्धे । इन्द्रियादीना तु विज्ञानवार्परय नादानित्वत्वात् सापेक्षसिद्ध्या^२ प्रसिद्धिरुच्यते—
विमप्यस्य कारणमस्तीति । न त्वेवभूतमिति ।

नैव सुखादि कार्यं प्रसाधितं वञ्चिन्दर्थं पुण्याति, येन केनचित् कारणवत्त्वाम्युपग-
मात् । तदा(या) चानुपलम्भ एव आत्मन स्यात् । त तेन प्रत्याचक्षाण विमिति प्रति-
श्यूढोऽनुपलम्भस्यासाधनत्वादिति वपगसाधन व्यतिरेक साधयेत्^३ मूढ स्वत्वपि कश्चि-
न्वैतन्यमनुपलम्भमानमपीच्छप्रदशंसाद्वचनादे व्यावृत्तिमाह । दध्यादिव चापरः क्षीरादि-
त्वपरार्येषु समानत्वाऽदशंगोऽद्विपतिरेवम् । को ह्यत्र नियमः महतैरवश्य परार्यैर्वित्तव्यमिति ?
अस्तपेवोपलम्भो दध्यादीना क्षीरादिप्यनुमानम्, अशकत्वादनुत्पत्ते^४ ।

अथ नेयं शक्ति । स एव भाव, उक्तान्यदेव किंचित् ? स एव चेत् । तर्ह्यवोप-
लम्भैत, विशेषाभावात् । अन्मुञ्चेत् । पथमन्यभावे तदनि ? उपधारमात्र तु स्यादित्ययमेयां
परस्परव्यापत्त ॥

तस्मात्तन्मात्रसंबद्ध स्वभावो भावनेय या ।

निवर्त्तयेत्

यथा वृक्ष निनायाम्, यातादिमद्विशेषस्यैव वस्यचित्तस्य प्रसिद्धे । स तस्य स्वभावः ।
स्व च स्वभाव परित्यज्य नय भावो भवेत्, स्वभावस्येन भावत्वादिति तस्य स्वभावप्रतिबन्धा-
दव्यभिचारः ।

^१ प्रतीति —क०

^२ सापेक्ष्यनिर्दिष्टा—क०

कारण चा(वा) कार्यमव्यभिचारत ॥२५॥

कारण निवर्तमान कार्य निवर्तयति । अन्यथा तत् तस्य कार्यमेव न स्यात् । सिद्धस्तु कार्यकारणभाव स्वभाव नियमयतीत्युभयथा स्वभावप्रतिबन्धादेव निवृत्ति ॥

अ[5a]न्यथैकनिवृत्त्याऽन्यविनिवृत्तिः कथं भवेत् ।

नादववागिति मत्स्येन न भाव्य शोमताऽपि किं ॥२६॥

सन्निधानात्तथैकस्य कथमन्यस्य सन्निधिः ।

शोमानित्येव मत्स्येन भाव्यमऽववताऽपि किम् ॥२७॥

तस्मात् स्वभावप्रतिबन्धादेव हेतु साध्य शक्यति । स च तद्भावलक्षणस्तदुत्पत्ति लक्षणो वा । स एवाऽविनाभावो दृष्टान्ताभ्यां प्रदर्श्यते ॥

तस्माद्द्वैधस्य दृष्टान्ते नेष्टोऽवश्यमिहाध्यय ।

तदभावे च तन्नैति घचनादपि तद्गते ॥२८॥

यत्

तद्भावहेतुभावी हि दृष्टान्ते तदवेदिन ।

ख्याप्येते

दृष्टान्ते हि साध्यधर्मस्य तद्भावस्तस्मानुबन्धन तत्स्वभावयथा ख्याप्यते । य कृतक स्वभाव^१ जनयति, सोऽनित्यस्वभाव सन्त जनयतीति प्रमाणं दृष्टान्तोपपत्त्यर्थे । अन्यथैकधर्मराज्जावात् तदन्तेनापि भक्तिव्यमिति नियमाभावात् साधनस्य साध्यव्यभिचारा- नङ्गा स्यात् । तेन च प्रमाणेन साध्यधर्मस्य तस्मात्प्रानुबन्ध ख्याप्यते । स्वकारणादेव कृत्क तथाभूतो जातो यो नस्वर क्षणस्थितिधर्मा, अन्यतस्तस्य तद्भावनिपथात् । हेतुभावी वा, तरिमन् सत्यथ भावादिति दृष्टान्तेन प्रदर्श्यते अर्थान्तरस्य । तथा प्रतिज्ञे तद्भावे^२ हेतुभावे वाऽनित्यत्वाभावे कृतकत्व न भवति, दहनाभावे च धूमः । तथा हि स तस्य स्वभावो हेतुर्वा कथं स्व स्वभाव(य) हेतु वा अन्तरेण भवेदित्याश्रयमन्तरेणापि वैधर्म्यदृष्टान्ते प्रसिध्यति अतिरिक्त ॥

यथा पुन प्रसिद्धावेव तद्भावहेतुभावी तेषां—

विदुषा शान्तो हेतुरेव हि केवल ॥२९॥

यद्य^३ दृष्टान्त उच्यते सोऽयं सिद्ध इति वि तद्गणन ? तदा तत्प्रदर्शनेऽपि किं वैधर्म्यदृष्टान्ताश्रयेणति मन्यमान आश्रय प्रतिक्षिपति स्व ॥

^१ स्वभावे—क०

^२ तद्भावहेतुभावेऽपि—क०

^३ यदर्थ—क०

तेनैवं(ख) ज्ञातसंबन्धे हेतोरन्यतरौषितत ।

अर्थापत्त्या द्वितीयेऽपि स्मृति समुपजायते ॥३०॥

यदाह—“अर्थापत्त्या वा अन्यतरेणोभयप्रदर्शनात्” इति । तत्रापि दृष्टान्तेन तद्भावहेतुभाष[प्र]दर्शनं मग्यमानोऽर्थापरसंबन्धवचनेन द्वितीयसिद्धिमाह । तथा हि वृत्तवत्^१ तदनि-^२त्यमित्युक्ते—अनर्थान्तरभावे ध्वजतपस्यस्य स्वभावस्तन्मात्रानुबन्धी प्रमाणदृष्टस्तद्भाव-
नियमादिति ज्ञाततद्भावस्याऽर्थापरयाऽनित्यत्वामावे वृत्तवत् न भवतीति भवति । न हि^३ स्वभावस्या[भावे] भावो भवत्यभेदात् । अन्यथा तद्भावे भवतीत्येव न स्यात् । तथा, तदभावे न भवतीत्युक्ते—तत एव तद्भावतापेदिन । तथा ह्ययमस्य स्वभावो येन तदभावे न भवत्यन्वयाऽयोगादिति^४ तत्तत्स्वभावताप्रतिपरया अन्वयस्मृतिर्भवति ।

तत्र यथा—यत्र धूमस्तथाग्निरित्युक्ते कायं धूमो दहनस्य, येन धूमेऽवश्यमग्निर्भवति । अन्यथाऽर्थांतरस्य तदनुबन्धनियमानावात् स्वान्त्र्य भावस्य स्यात् । अतस्तदभावेऽपि स्वभावाऽऽकल्याणभावात् । कायं स्ववश्य कारण भवति । इदमेव द्वि धारणस्य कारणत्वम्—यदर्थान्तरभावे स्वभावोपधानम् । कायंस्यापि—तद्भाव एव भाव । तन्वास्ति धूमे । तस्मात् कायं धूम इत्यन्यथेन विदिततत्कार्यत्वस्य दहनाभावे न भवतीत्यर्थाऽप्यतिरेकप्रतिपत्तिर्भवति । तथाऽमलग्नी धूमो नास्तीत्युक्तेऽग्निर्धूमि भवत्ववश्यमित्यर्थाऽन्वयप्रतिपत्ति । अथवा हि तदभावे किञ्च नवेदिति ।

ननु च नित्यानित्यार्थकार्यरंभाभावेऽपि श्वेणज्ञान न भवति तदभावे । न च न भवति तयोरेव तत् सद्यसात् । अन्यथाऽभावेन निश्चितान् नच तद्भावपरामर्शेन सद्यस्य स्यात् । केवलं तु भावनिश्चयाभावात् नास्तीत्युच्यते ।

यदा पुनर्दृष्टान्ते नाग्नि धूमयो वायकारणभाव प्रदर्शयते, तदा ‘यत्र धूमस्तथाग्नि’ इत्येव न स्यात्, प्रतिशंभाभावात् । कुत ‘अन्यभावे धु[5b]मो नास्ति’ इत्यर्थाऽप्यतिरेकसिद्धिः, तथा, वैषम्येणाभावासिद्धेरन्यथसिद्धिः^५ ? तस्माद् दृष्टान्तेनायमेव यथोक्त स्वभावप्रतिबन्ध प्रदर्शयते एकसद्भावेऽन्यस्य सिद्धयर्थं तदभावेऽसम्भवात् ॥

हेतुस्वभावाभावोऽत प्रतिषेधे च कस्यचिदः ।

हेतु

तावेव हि निवर्त्तमानो स्वप्रतिबद्ध निवर्त्तयत इति नस्मच्चिदर्थस्य प्रतिषधमपि साध्य-
तुक्तामेत हेतोर्व्यापकस्य वा^६ स्वभावस्य निवृत्तिहेतुत्वेनास्मेषा । अप्रतिबन्धे हि कथमेवस्य निवृत्तिरन्यस्य निवृत्तिं साधयेत् ।

युक्तोपलम्भस्य तस्य चानुपलम्भनम् ॥३१॥

^१ तदनित्यमेवेत्यु—क०

^५ तथा यथा—क०

^२ स्वभावाभावे भावो—क०

^६ स्वभावस्य वै० क०

^३ तत्त्व०—क०

^४ रन्वयस्मृति—क०

^७ च—क०

प्रहिषेधहेतु । प्रतिषेधविषयव्यवहारहेतुस्तद्धेतुरित्युक्तम्, ^१ स्वयं तथाभूतानुपलम्भस्य प्रतिषेधरूपत्वात् हेतुव्यापकानुपलम्बिरुभयस्यापि हेतुरिति ॥

इतोर्थं त्रिविधाप्राप्यवृत्तानुपलम्बिरनेकथा ।
तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगतः ॥३२॥

त्रिविध एव हि प्रतिषेधहेतु । उपलम्भवत्त्वस्य हेतोस्तयानिश्चयो व्यापकस्य स्वात्मनश्चानुपलम्बिरिति । ^२ स प्रयोगवज्जैव तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगतोऽनेकप्रयोग उक्त । तस्याऽगत्या तद्विरुद्धगत्या विरुद्धकार्यगत्येत्यादिभेदप्रयोग । यथोक्तं प्राक् ॥

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमोऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥३३॥
अवश्यमावृत्तिपक्षः परस्याऽप्यथा परं ।
अर्थात्तरनिमित्ते वा धर्मो यासति रागवत् ॥३४॥

इत्यन्तरालोको ॥

अपि च ।

अर्थान्तरनिमित्तो हि धर्मः(र्म) स्यादव्य एव स ।

न हि तस्मिन्निष्पन्नेऽनिष्पन्नो भिन्नहेतुको वा तत्स्वभावो युक्त । अपमेव खलु भेदो भेदहेतुर्वा भावानां विरुद्धधर्माध्यास नारणभेदश्च । तौ चेन्न भेदको, न कस्यचित् कुतश्चिद्भेद इत्येकं द्रव्यं विद्वं स्यात् । ततश्च सहोत्पत्तिविनाशौ, सर्वस्य च सर्वत्रोपयोग स्यात् । अन्यर्थकमेव न स्यात् । नामान्तरं वा, अर्थमभ्युपगम्य तथाऽभिधानात् ।

मन्वन्तर्धान्तरहेतुर्देऽपि भावबालेऽनित्यताऽनिष्पत्तमनुल्याऽतस्वभावता । न च वाचि-
दव्याऽनित्यता नाम या परचाऽनिष्पद्येत । स एव हि भावः क्षणस्थितिधर्माऽनित्यता । यच्चन-
भेदेऽपि धर्मि(र्म) धर्मिताया निमित्तं यद्यपाम । ता पुनरस्य क्षणस्थितियमता स्वभाव स्वहेतोरिव तपोत्ताते परमशक्ति मन्दबुद्धि सत्तोपलम्भेन सर्वदा तथाभावताद्वाविप्रलम्भो न व्यवसगति । सदृशपरोत्पत्ति^३विप्रलम्भा वा, अन्त्यक्षणदर्शना निश्चयान्, परचादस्यानुपलम्बाऽस्थिति-
प्रतिपत्ते निश्चयवराऽ इति तदाऽनित्यता व्यवस्थाप्यते । कार्योत्पादनशक्ते वारणम्ब-
भावत्वेऽप्यदृष्टतत्त्वावस्य कारणदर्शनेऽप्यप्रतिपत्तदृष्टावत्त्व वाच्यदर्शनात् तत्प्रतिपत्तिवत् ।
अन्यथाऽर्थान्तरमेवाऽनित्यता स्यात् अन्यनिमित्तत्वेऽनिमित्तत्वे वा । तथा च भावस्तद्वत्प्र-
म्यात्तदनुपयोगात् । उपयोगे वा स एवास्य स्वात्मभूतोऽनित्यतेति विमन्वया ? स्वे(स्व)-
भावेन वाऽखलस्यार्थान्तरव्योपेऽपि तद्गुणानुपपत्ते ॥

स धार्थान्तराद्भवप्रमित्यतस्वोऽन्यो वा धर्मः हेतु फल वा स्यात् । अरेतुफलम्याऽ-
गबन्धात् । तत्र भावानुमानस्यानभवात् ।

पदवाद्वावाप्र हेतुत्व फलेऽप्येकान्ततः^४ पुनः ॥३५॥

^१ ०त्युक्तः—क०

^२ सोऽप्य प्र०—क०

^३ सदृशपरो—ब०

^४ ०कान्तता—ग०

स हि निष्पन्ने भावेऽर्थात्तरतः परंघाद्भवत्वथ तस्य हेतुः स्यात् । फलरथापि भावस्य हेतोः भाव इति तद्भावहेतोरनै[6a]कान्तिकत्वम् । तप्रार्थान्तरनिमित्तो प्रमो भावेऽवश्यं भावीत्यननुगानम् ॥

यदि तर्हि दर्शनादर्शने नान्वयव्यतिरेकगतेराशयः कथं धूमोर्गिन न व्यभिचरतीति गम्यते ? यस्मात्—

कार्यं धूमे(मो) हृतभुजः कार्यधर्मानुवृत्तितः ।

येषामुपलम्भे तल्लक्षणमनुपलब्ध यदुपलभ्यते । तत्रैवाभावेऽपि नोपलभ्यते, तत् तस्य कार्यम् । तच्च धूमेऽस्ति ।

स भवंस्तदभावेऽपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत् ॥३६॥

सकृदपि तयादर्शनात् कार्यं सिद्धं, अकार्यत्वेऽकारणात् सकृदव्यभावात् । कार्यस्य च स्वकारणमन्तरेण भावेऽहेतुमत्त्वं स्यात् । न हि यस्य यमन्तरे[ण] भावः स तस्य हेतुर्भवति । भवति च धूमोर्गिनन्तरेण । तन्न तद्वेतु स्यात् । अन्यहेतुकत्वात्तद्हेतुकत्वमिति चेत् । न । तथापि तुल्यत्वात्, तदभावेऽप्यग्नी भवतीति । कथं वा ततोऽप्यतो याज्ज्वलन-
स्वभावाद्भवेत् ? स्वयमतत्त्वभावस्याजननात् तस्याऽहेतुता स्यात् ।

न नै स एव भवति तादृशस्य भावात् । अन्याद्घाद्भवत्वथ तादृशः ? ताद्घा-
द्भावाद्धि स तादृशः स्यात् । अन्याद्घावपि तादृशो भावे तच्छक्तिनिष्पन्नाभावात् न हेतुर्भेदो भेदक इत्यकारण विश्वस्य वैश्वल्प्य स्यात् । सर्वं वा सर्वंस्माज्जायेत ।

तस्मात् कारणभेदाभेदाभ्यां कार्यभेदाभेदो । तन्न धूमोर्घाद् दृष्टाकारविजातीयोद्भवति अहेतुत्वप्रसङ्गात् ॥

तथा च—

नित्यं सत्त्वमसत्त्व वाऽहेतोऽन्यामपेक्षणात् ।

अपेक्षतो हि भाषानां कादाचित्क^१स्वसंभवः ॥३७॥

स हि धूमोऽहेतुर्भवंतिरपेक्षत्वात्तत्र कदाचिन्न भवेत् । तद्भावे धंक्त्याऽभावादिष्ट-
कालवत् । तदापि वा न भवेत्, अभावकालाविशेषात् ।

अपेक्षया हि भावा कादाचित्का भवन्ति । भावाभावकालयोस्ताद्भावयोग्यताऽप्योग्यता-
योग्यात् । तुल्ययोग्यताऽप्योग्यतयोर्हि देशकालयोस्तद्वत्तरेतरयोर्नियमायोग्यात् ।

सा च योग्यता हेतुभावात् किमन्यत् ? तस्मादेकदेशकालपरिहारेणान्यदेशकाल-
योर्वसंमानो भावस्तत्सपेक्षो नाम भवति । तथाहि तदावृत्तिरेवापेक्षा । सत्त्वतीपकारा-

^१ कादाचित्कस्य स०—म० ।

नपेक्षस्य तन्नियमायोवात् तन्नियतदेशकाल्त्वात् धूमो यत्र दृष्ट सकृद्, वैकल्ये न पुनर्न दृष्टस्तज्जन्योऽस्य स्वभाव, अन्यथा सकृदप्यभावात् । स तत्प्रतिनियतोऽप्यत्र कथं भवेत् ? भवन्वा न [धूम] स्यात् । तज्जनितो हि स्वभावविशेषो धूम इति ।

तथा, हेतुरपि तथाभूतकार्मजननस्वभाव । तस्याऽप्यतोऽपि भावे न स तस्य इति सकृदपि तन्न जनयेत् । न^१ वा स धूम, अधमजननस्वभावान्द्रावात् । तत्स्वभावात्त्वे च स एवाग्निरित्यव्यभिचार ॥

अग्निस्वभावः साकल्यं मुद्गां पृथग्निरिव सः ।

अथातग्निस्वभावोऽस्ती धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥३८॥

धूमहेतुस्वभावो हि वल्लिस्तच्छकितभेदवान् ।

अधूमहेतोर्धूमस्य भावे स स्यादहेतुक ॥३९॥

इति सग्रह ।

कथं तद्दीदानीं भिन्नात् सहकारिण कर्तव्येति, यथा चक्षुरूपदर्शकानस्य । न वै किञ्चिदेक जनक तत्स्वभावम् । किं तु सामग्री जनिका तज्जननस्वभावा । सैवानुमीपते । तैव च सामग्री स्वभावस्थित्याऽऽधम कार्यस्य ; अत एव सहकारिणाम^१व्यपर्यायेण जननम् ।

यदपि किञ्चिद्विजातीयाद्भवद् दृष्ट गोमयादे सा(शा)लूकादि, तत्रापि तपामिधाने-
ऽप्यस्त्येव स्वबीजप्रभवात् स्वभावभेद, हेतुस्वभावभेदात् । यथा कदली बीज-कन्दोद्भवा स्फुटमेव तादृश लोको विवेचयति, आकारभेदात् ।

तस्मान्न मुक्त्विचेचिताकार कार्य कारण व्यभिचरति ॥

अन्वयव्यतिरेकाद्यो यस्य दृष्टोऽनुवर्तकः ।

स्वभावतस्य तद्हेतुरतो भिन्नात् सत्य ॥४०॥

इति सग्रहलोक ।

तस्मात् स[6b]कृदपि दर्शनादर्शनाभ्या कार्यकारणभावसिद्धेर्भवति ततस्तत्प्रतिपत्ति । गान्ध्या, अन्वयव्यतिरेकयोनि शेषदर्शनावसंतापतत्त्वात्, क्वचिदमूर्तत्वे नित्यत्वदर्शनेऽप्यन्व-
याऽप्यथा दृष्टे, क्वचिद्विद्यत्वाभावेऽपि अदृष्टस्य पुनर्दृष्टेरिति ॥

भवतु कार्यस्य कारणभावित्वाभावस्तदुत्पत्ते । स्वभाव इदानीं कथमविनाभाव ?

स्वभावेऽप्यविनाभावो भावमात्रानुरोधिनः ।

यो हि भावमात्रानुरोधो स्वभावस्तत्राविनाभावो भावस्येप्यते ।

तदभावे त्वयं भावस्याभावः स्यादभेदतः ॥४१॥

य एव भावो भावमात्रानुरोधी स्वभाव इत्युच्यते, स एव स्वयं वस्तुनो(त) भावः ।
स चात्मानं परित्यज्य कथं भवेत् ?

य एव तर्हि वृत्तवः स एवानित्य, भेदानायां प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुः स्यात् । नैव
दोषः । यस्मात्—

सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थिते ।

स्वभावपरभावाभ्यां यस्मादुपावृत्तिभागिनः ॥४२॥

तस्मात्ततो यतोऽर्थात् व्यावृत्तिस्तद्भिन्नव्यवस्थाः ।

जातिभेदाः प्रवरूपन्ते तद्विशेषावगाहिणः ॥४३॥

तस्माद्यो^१ येन धर्मो विद्यो^२ सप्रतीयते ।

न स शक्यस्ततोऽप्येन तेन भिन्ना व्यतिरिचति ॥४४॥

सर्वे एव हि भावाः स्वरूपव्यवस्थितयः । ते नात्मानं परेण मिश्रयन्ति, तस्मादपरत्व-
प्रसङ्गात् । मद्येपागभिन्नमात्मभूतं रूपम्, न तत्संपाम्, तदानीं तेषामभावात् । तदेव हि स्यात्,
तस्यैव भावात्, तद्व्यतिरिक्तस्याऽप्यस्याभावात् । तस्यैव च पुनर्भेदविरोधात् ।
तच्चात्मनि व्यवस्थितमिच्छमेव । व्यतिरिक्तमप्यनेकसम्बन्धेऽपि न तत्तेषां सामान्यम्, अतद्वृ-
त्तत्वात् । द्वित्वादि-संयोग-नार्थं द्रव्येष्वपि [त्र]सङ्गात् । न हि सवन्धे[न्धि]नाप्यन्येनाऽन्ये समाया
नाम तदन्तो नाम स्युः । भूतवत् कञ्च गुणेन । नाभिन्नप्रत्ययविषया भूतवत् । तद्वत्त्वा-
नमेव हि वृद्धिः सम्बन्धी सामान्यविषया प्रतिभासते नैकसंबन्धिनाविति । भूतवत् । तद्-
दर्शयत्या सा भ्रान्तिरिति चेत् । तद्दर्शनीति कुत ? निर्वाणभ्रान्त्ययोगादिति चेत् । त
एव तदेककार्या योज्यम्, सख्या सयोगे कार्यद्रव्यादिमत्सु भूतादिष्वभावात् च । तन्न तथा
सामान्यबुद्धौ निवेद्याभावात् सामान्यमन्यत् । सति वा तस्यापि स्वात्मनि व्यवस्थानाद-
मिश्रणमेवाप्येन । तरगादिमे भावाः स्वजातीयभिन्नतादस्यस्माच्च व्यतिरिचता, स्वभावे-
नैकरूपत्वात् । यतो यतो भिन्नास्तद्भेदप्रत्यापनाय वृत्तमपि वेदी शब्दे, ततस्ततो भेदमुपादाय
स्वभावाभेदेऽप्यनेकधर्माणां प्रतीयन्ते । तेऽपि शब्दा सर्वभेदानालेपेऽप्येव भेदबोधानात्
तत्स्यलक्षणनिष्ठा एव भवन्ति । तदेकस्मादपि तस्य भेदोऽस्तीति ।

तस्मादेकस्य भावस्य यावन्ति पररूपाणि तावत्प्रस्तदपेक्षया व्यावृत्तयः, तदसम्भवि-
कार्यकारणस्य तद्भेदस्य । यावत्प्रत्यय [त]द्व्यावृत्तयः तावत्प्रत्यय श्रुतयोऽतत्कार्यकारणपरिहारेण
व्यवहारार्थाः । यथा प्रयत्नान्तरीयकं शब्दं धावणं इत्यतत्कारणकार्यपरिहारेणार्थम्^५ ।
तस्मात् स्वभावाभेदेऽपि येन धर्मो नाम्ना यो विद्यो भेदः प्रतीयते न स शक्योऽप्येन प्रत्या-
वितुमिति नैवार्थाः सर्वशब्दाः ।

तत्र प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुरिति ॥

^१ तस्माद् विद्यो यो येन धर्मो—क०

^२ सजाती०—क०

^३ तस्मापर०—क०

^४ ०हाराय—क०

कथं पुनरेतद् गम्यते—व्यवच्छेदः शब्द[7a]लिङ्गाम्ना प्रतिपत्ते विधिना न वस्तुरूपमेवेति ? प्रमाणान्तरस्य शब्दान्तरस्य च प्रवृत्तेः । तथाहि—

एकस्यायंस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽप्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥४५॥

एको ह्यर्थात्मा । ^१स प्रत्यक्षः । असिद्धे धर्मिणि साधनाऽसंभवात् । यथाऽतित्यत्वे साध्ये शब्दः । तस्य प्रत्यक्षेणैव [सर्वाकार]सिद्धिः, तदन्यस्याऽसिद्धस्याऽभवात् । भावे वाऽनस्त्वभावत्वम् । न हि यो यदैकयोगक्षेमो^२ न भवति, स तत्त्वभावो युक्तः । तन्नायनिबन्धनत्वाद्भेदव्यवहारस्य । अन्यथाऽभावप्रसङ्गादित्युक्तम् ।

तरमात् प्रत्यक्षे धर्मिणि तत्त्वभावसाकल्यपरिच्छेदात् तत्रानवकाशा प्रमाणान्तरवृत्तिः स्यात् ॥

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम् ।

शुक्लो वा रजताकारो रूपतापस्यैवर्जनात् ॥४६॥

यदि दृष्टसर्वत[१२]स्यापि भावस्य तथानिश्चयप्रतिरोधिता भ्रान्तिनिमित्तेन गुणान्तरं न संयोज्येत । यथा शुक्लो रजताकारः । न हि शुक्लो द्वे रूपे—समानं विशिष्टं च, तथा प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । अप्रतिपत्तो वा विवेकेन द्वित्वविकल्पयोगात्, अतिप्रसङ्गाच्च । तस्मात् पश्यन् शक्तिरूपं विशिष्टमेव पश्यति । निश्चयप्रत्ययवैकल्यात्त्वनिश्चिन्वन् तत्सामान्यं पश्यामीति मन्यते । ततोऽस्य रजतसमारोपः । तथा सदुदापरापरोत्पत्त्या बलशितना-मात्वस्य तद्भावसमारोपात् स्थितिभ्रान्तिः । यावन्तोऽस्य परभावास्तावन्त एव यथास्व निमित्तभाविनः समारोपा इति तद्व्यवच्छेदकानि भवन्ति प्रमाणानि सफलानि स्युः । तेषां तु व्यवच्छेदफलानां नाप्रतीतवस्थगप्रत्यायने प्रवृत्तिः तस्य दृष्टत्वाद् । अनदास्य धर्मदेशेन वर्णानुसंगोपात् ॥

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवासिद्धो गुणः ।

भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति साधनं संप्रवर्तते ॥४७॥

इति संप्रहस्तोक्तः ।

तस्मात्तद्दृष्टप्रहृषाप दृष्टे प्रमाणान्तरवृत्तिः ॥

वस्तुग्रहेऽनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये ।

सर्वधर्मग्रहोऽप्योहे नार्यं शेषः प्रसङ्गते ॥४८॥

न केवलं प्रत्यक्षदृष्टे प्रमाणान्तराद्भ्रान्तिः नञ्चित् यदानुमानमपि वस्तु विधिना प्रत्याययति, न व्यवच्छेदइत्, तदैकधर्मनिश्चये तदव्यतिरेकान् सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणा-

^१ स तावत्—क०

^२ क्षेमी—क०

न्तराञ्जुतिः । न हि तरिमग्निश्चिते तदात्माऽनिश्चितो युक्त । यदा पुनरनुमानेन समारोप-
ध्वयच्छेदः त्रियते, तदा नैवसामागोपध्वयच्छेदादग्धयध्वयच्छेदः कृतो भवतीति तदर्थमागत्यत्
प्रयत्नतः ।

ननु नावस्थं विपर्ययपूर्वक एवाप्रतीतनिश्चयो भवति । यथा अथरमाद् घुमादग्नि-
प्रतिपत्तिः । न हि तत्रानग्निसमारोपः सम्भाव्यते । तत्र सर्वत्र व्यवच्छेदः त्रियते । उक्तमत्र—
धमिप्रतिपत्तायभेदात् सर्वप्रतिपत्तिः । भेदे चा, अमवद्वन्द्व्य एवाप्रतिपत्तिरिति । तस्मात्तत्रापि
तद्दृष्टान्तः तत्स्वभावानिश्चयः । कुतः ? विपर्ययात् । न च तं प्रदेशं तद्विविक्तेन रूपेण
निश्चिन्वन्प्रतिपत्ताभावनाविमुक्त्या बुद्ध्या षष्मविपर्ययस्यो नाम । तदाचार्यसमारोपा(प)सदाय-
रहितश्च तत्प्रतिपत्ती न लिङ्गमनुसरेत् । न तस्याग्वयव्यतिरेकयोरादियेत ।

तस्मात्पौहृद्विप[ध]मिति लिङ्गं प्रकीर्तितं ।

अग्न्या धमिणः सिद्धावसिद्धं किमतः परम् ॥४९॥

इति मंत्रहृदयश्लोकः ।

वचिबुद्धेऽपि यज्ञतर्कं सामान्यमायं विकल्पकम् ।

असमारोपिताग्न्याग्ने तन्मात्रापोहगोचरम् ॥५०॥

यद्गुणादिदर्शनान्तरमलिङ्ग निश्चयज्ञान भवति, तत्स्वयमसति समारोपे मयद्वधवच्छेद-
विपर्ययं भवति ? समारोपविपर्ययभावात् । यत्र ह्यस्य समारोपो यथा स्थिरः सात्त्विक इति वा,
न तत्र भेदो(दे) निश्चयो भवति ॥

निश्चयारोपमनसोर्वाध्वया[7b]पकभावात् ।

न हि सर्वतो मिथो दृष्टोऽपि भावस्त्वर्थैव प्रत्यभिज्ञायते । वचिबुद्धेरेव व्यवधानसम्भवात् ।
यथा शुक्तेः शुभिलत्वे । यत्र तु प्रतिपत्तुर्भान्तिनिमित्त नास्ति तर्कवास्य तद्दर्शनविशेषोऽपि स्मार्तो
निश्चयो भवति ।

समारोपनिश्चययोर्वाध्वयाध्वयाभावभाव(भावान्) निश्चयस्य—

समारोपविवेकैः प्रवृत्तिरिति सज्यते(सज्यते) ॥५१॥

तद्विवेक एव आन्यपोहः । तस्मात्तदपि तन्मात्रापोहगोचरम् । न वस्तुत्वभाव-
निश्चयसात्त्विकम् । तथा हि कस्यचिन्निश्चयेऽन्यस्यसाऽप्रतिपत्तिदर्शनात् । तत्स्वभावनिश्चये
च तस्मापोगात् ॥

यावन्तोऽसासमारोपास्तस्मिन्नास्ते विनिवृत्तयाः ।

सावन्त एव सावदाश्च तेन ते भिन्नगोचराः ॥५२॥

अर्थ(अन्यथे)केन शब्देन ध्याप्य एकत्र वस्तुनि ।

बुद्ध्या वा नाग्यविषय इति पर्यायता भवेत् ॥५३॥

इत्यन्तरश्लोकी ।

यस्यापि नानोपाधेः धीर्वाहिकाऽर्थस्य भेदितः ।

योऽपि मन्यते भिन्ना एवोपाधयः परस्परमाश्रयात् । तन्निबन्धना [] श्रुतयः तदाधारेण प्रवर्तन्ते, तत्रैव वा । तदवयवप्रसङ्ग इति । तस्यापि—

नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिप्रायतनो ग्रहे ॥५४॥

सर्वस्मिन्नोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चितः । -

यद्यप्युपाधयो भिन्ना एव शब्दज्ञानान्तराणां निमित्तमर्थे, स तु संस्तद्वानेक एवोपलीयते । तस्य नानोपाधीनामुपकाराश्रयशक्तित्वभावस्य स्वात्मन्यभेदात् । सर्वस्मिन्ना ग्रहणे क एवोपाधिनोदोऽनिश्चितः स्यात्, सर्वोपाध्युपकारकत्वेन ग्रहणात् ? न ह्युपकारकत्वमन्यदेव तस्य स्वरूपेण गृह्याणश्रयागृहीतं नाम । अतो यदेवात्स्य स्वभावेन ग्रहणं तदेवोपकार[क]-त्वेनापीति ॥

तद्योरस्मिन् संवन्धादेकज्ञाने द्वयग्रहं ॥५५॥

आत्मभूतस्थोपाधितद्वतोऽपकारकभावस्य ग्रहणादेकज्ञाने द्वयोरपि ग्रहणमिति । एकोपाधिविशिष्टोऽपि तस्मिन् गृह्यमाणे सर्वोपाधीनां ग्रहणम्, तद्ग्रहणानन्तरीयकत्वादुपाधिम-
द्ग्रहणस्य । अन्यथा तथापि न गृह्यते । न ह्यन्य एवाप्युपकारको यो न गृहीतः स्यात् । न चाप्युपकारके तथागृहीते उपकार्यग्रहणं तस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । स्वत्वार्थाविवक्षत् ।

तस्मादर्थान्तरोपाधिवानेऽपि समानं प्रसङ्गं ॥

अथापि स्याद्भिन्ना एव शक्तयः शक्तिमतो याभिरेवाधीन्युपकरोति । ततो नायं प्रसङ्ग इति ।

धर्मोपकारभावतीनां भेदे तास्तस्य किं धर्मः ।

नोपकारस्ततस्तथा तदा स्यादन्वयस्थितिः ॥५६॥

- यदि प्रत्युपाध्युपकारकत्वानि तस्य न स्वात्मभूतान्येव, नापि तत उपकारमनुभवन्ति, किं तस्येति ता उच्यन्ते ? उपकारे वा स्वात्मभूताभिरयमेव शक्तिनि शक्तोऽप्यकुर्वन्नेकोपा-
धितापि गृह्यमाणे सर्वात्मना गृह्यते एव । तथा ह्युपाधिग्रहणे तदुपकारिण्या शक्तोऽग्रहणम् । तद्ग्रहणे तदुपकारी भावः स्वात्मभूतमकलशक्युपकारो गृहीतः सर्वा शक्त्याऽग्रहणमिति, आश्रये-
पाधीनिर्नि तदवस्थं प्रसङ्गः ।

अथ ता अपि शक्युपकारिण्या शक्तयो भिन्ना एव भावात् । एवमुपाधीनां तन्मन्त्रादीनां चापराधराश्रये च शक्तिस्वपर्यवसानेन घटनात् स एकरतामि चञ्चलिव्यगृहीतं तदुपकारात्मा तद्वत्ते (स्वे)न न गृह्यते । यदि पुनः केवलानेवोपाधीन् शब्दज्ञानान्युपलीयेत् तदा तस्याऽप्रमा-
वेयात न भवति शक्तिप्रतिमु(म्)त्वेन सर्वप्रतिपत्तिः, तदापि तस्य शब्दरक्षाक्षेपात् स्यात् तत्र प्रवृत्तिरिति शब्दं शब्दप्रयोगः स्यात् । अर्थक्रियाश्रयो हि सर्वो विधिप्रतिपेद्याम्नां व्यवहारः । उपाधयस्य (स्य) तत्राप्तमर्था । समर्पस्य (स्य) नैवोच्यते इति किं शब्दप्रयोगः ? तदवस्थोपाधयो नोपाधयः स्युः । क्वचित् प्रवृत्ती हि कस्यचित् प्रधानस्याङ्गभावात् तदपेक्षया

[8a] तयोच्यन्ते । तस्य शब्दरत्नासोपास्य कस्यचिदङ्गभूता इति किमुपाधयः ? ललितलक्षण-
शब्दोऽपि चेत् । समान. प्रसङ्गः । स तावत्तैश्वाधिभिर्नाग्नरीयकतयोपलक्ष्यमाण एकेना-
धुपलक्षणेन सर्वात्मनोपलक्षित इति तदवस्थाः प्रसङ्गः । को ह्यत्र विशेषः शब्दा वैतमुपलक्ष्येयम्,
तल्लक्षिता योपाधयः ? स तावत्तदानीं निश्चीयते सर्वोपकारक इति न किञ्चिदेतत् ॥

तरयात्—

एकोपकारके प्राह्ये नोपकरास्ततोऽपरे ।

वृष्टे तस्मिन्नवृष्ट्या ये तद्गृहे सकलग्रहः ॥५७॥

इति सप्रहसलोकः ।

यदि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं गृहीतेष्वन्यदिष्यते ।

स्यादेतत्—निर्भागस्य वस्तुनो ग्रहणे कोऽन्यस्तदा न गृहीतो नाम ? स तु भ्रान्त्या
नावधारयत(धायत) इति प्रमाणान्तरं प्रवर्तते । यद्येवम्—

तद्वपवच्छेषविषयं सिद्धं तद्गततोऽपरम् ॥५८॥

असमारोपविषये वृत्तेः

तत्तर्हि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रपुत्रं प्रमाणान्वयवच्छेदपालमिति सिद्धमन्यापोहविषयम् ।
तद्वदन्यदपि, असमारोपविषये वृत्ते । यत्रास्य समारोपो न तत्र निश्चय इति समारोपानाम्
च कर्तमानोऽन्यापोहविषय सिद्धः ॥

अपि च निश्चयैः ।

यत्र निश्चीयते रूपं तत्तेषां विषय कथम् ॥५९॥

इयमेव खलु निश्चयानां स्वार्थप्रतिपत्ति यत्प्रतिश्रयनम् । तच्छेदाकारान्तरवद-
निश्चितं कथं तैर्गृहीतम् ?

कथमिदानीमनिश्चीयमानं प्रत्यक्षेणापि गृहीत नाम ? न प्रत्यक्ष कस्यचिन्निश्चायकम् ।
तद् यमपि गृह्णाति तत्र निश्चयेन । किं तर्हि ? तत्प्रतिभासेन । तत्र निश्चयानिश्चयवशात्
प्रत्यक्षस्य ग्रहणाग्रहणे । नैवं निश्चयानाम्, किमिग्निशिचन्वतोऽप्यन्यत्रानिश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद्
ग्रहणाग्रहणम् । तस्मात्तदेवास्य ग्रहणं यो निश्चय, अन्यथैकान्तरेऽपि तत्र स्यात् ।

किं पुनः कारणम्—सर्वतो भिन्ने वस्तुनि रूपो(पि)ऽनुभवोत्पत्तावपि तथैव न स्मार्तो
निश्चयो भवति ? सहकारिवैकल्यात् । तत्तद्वच

प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि विशेषैः[कि]वर्जिते ।

यदिशेषावसायेऽस्ति प्रत्ययः स प्रतीयते ॥६०॥

यद्यर्थशरहितः सर्वतो भिन्नस्वभावोऽनुभूत, तथापि न सर्वभेदेषु तावता निरूपयो
भवति, कारणान्तरापेक्षत्वात् । अनुभवो हि यथा विकल्पाभ्यासं निश्चयप्रत्ययान् जनयति ।
यथा रूपदर्श[8b]नाविशेषेऽपि कुणप-वामिनी-भद्रयविकल्पाः । तत्र बुद्धिपाठकम्, तद्भासनाभ्यास,

प्रकरणमित्यादयोऽनुभवात् त(भे)दनिश्चयोत्पत्तिसहकारिण । तेषामेव च प्रत्यासत्तितार-
तम्यादिभेदात् पौर्वापर्यम् । यथा जनकत्वाऽध्यापकत्वाऽविशेषेऽपि पितरमावान्त दृष्ट्वा—'पिता
मे वामच्छति' इति न 'उपाध्याय' इति । सोऽपि भवतिश्चयोऽस्ति भ्रान्तिकारणे भवति ।

तस्मान्नानुभूत इत्येव सर्वाकारनिश्चय ॥

तत्रापि धार्यव्यावृत्तिरन्यथावृत्त इत्यपि ।

शब्दाश्च निश्चयाश्चैव सङ्केतमनुकथ्यते ॥६१॥

तत्राप्यन्यापोहेन व्यावृत्तिरन्या । अन्य एव व्यावृत्त । तद्व्यावृत्तेर्निवर्तमानस्य
तद्भावप्रसङ्गात् । तथा च व्यावृत्तेरभाव । तरमाद्यैव व्यावृत्ति' स एव व्यावृत्त । शब्द
प्रतिपत्तिभेदस्तु सङ्केतभेदात् । न वाच्यभेदोऽस्ति ॥

ननु च वाच्यविशेषाभावात् सकेतभेदोऽप्यनुक्त, द्वयोरेकाभिधानात् । तथा च
व्यतिरेकिण्या विभक्तेरयोग, सस्या भेदाश्रयत्वात् ।

द्वयोरेकाभिधानेऽपि विभक्तिव्यतिरेकिणी ।

भित्तमर्धमिवावैति 'वाच्यलेशविशेषत ॥६२॥

न वै शब्दानां काचिद्विषयस्वभावायत्ता वृत्ति, इच्छानो वृत्तभावप्रसङ्गात् । ते यथा
व्यतिरिक्तेऽव्यतिरिक्ते वा प्रयोक्तुमिष्यन्ते, तथा नियुक्तास्तमप्रतिबन्धेन प्रकाशयन्ति । तेन
गीर्णत्वमित्येकाभिधानेऽपि कस्यचिद्विज्ञापस्य प्रत्यामनार्थं कृते सकेतभेदे व्यतिरिक्तार्थो
विभक्तिरर्थान्तरनिवादोऽयन्ती प्रतिभात्यनर्थान्तरेऽपि, तथाप्रयोगदर्शनाभ्यासात् । न तावता
सर्वत्र भेद, अन्यथापि पुरुषेच्छापश्चात् प्रवृत्तस्य प्रतिबन्धाभावात् । यथैकं वचिदेकवचनेन
श्याप्यते । तदविशेषेऽपि गौरवादिस्व्यापनार्थं बहुवचनेन ॥

प्रयोजनभावात् सकेतभेदो न स्यात् । तदप्यस्त्येव । तथाहि ।

भेदा[न्तर]प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपी तयोर्द्वयो ।

सकेतभेदस्य पद ज्ञातुवाऽऽऽनुरोधिन् ॥६३॥

यदाऽप्य प्रतिपत्ता तद यव्यवच्छेदभावानपेक्ष पिण्डविशेषेऽवव्यवच्छेदमात्र जिज्ञासते,
तथानुमानार्थं तदाकृतसकेतेन शब्देन प्रबोधयते—अनश्चत्वमस्यास्तीति । यदा पुनर्व्य-
वच्छेदान्तराऽनिराकादश्च त ज्ञातुमिच्छति, तदा परित्यक्तव्यवच्छेदान्तरे तत्रैवावव्यवच्छेदे
तथाप्रकाशनाम प्रयुञ्जते—अनश्चोऽयमिति । अत एव पूर्वत्र प्रतिक्षेपेदान्तरत्याच्छेदवृत्त
न सामानाधिकरण्यात्, विशेषणविशेष्यभावे वा—योत्वमस्य शुक्लमिति । तस्यात्रविशेषेण
बुद्धेस्तदाश्रयभूताया एतत्तेनाप्रतिभामनात्, निराकादशत्वाच्च । द्वितीये तु भवति । तथा
सकेतानुसारेण सहस्रस्रबलव्यवच्छेदधर्मविभाषयत एकस्येव सदशनेन प्रतिपत्तिभासनात्,
व्यवच्छेदान्तरसापेक्षत्वाच्च ॥

भेदोऽयमेव सर्वत्र द्रव्यभाषामिषादिषु ।

शब्दयोर्न तयोर्वाक्ये विशेषस्तेन वदन्त ॥६४॥

तस्मान्न सर्वत्र धर्मधर्मिभावान्नो शब्दयोर्वाक्येऽप्ये निदचयप्रत्ययविषयत्वेन वदितुमिषे ।
एकस्तमेव प्रत्याययन् प्रतिदिप्तभेदान्तरं प्रत्याययति । अन्योऽप्रतिशेपेणेत्ययं विशेषः ।

निज्ञापयिषुरर्थं त तद्धितेन कृतापि वा ।

अन्येन वा यदि धूयाद्भूवो नास्ति ततोऽपरः ॥६५॥

एतादृशमेव च भेदं सदृशंयन् तद्धितेन वा दर्शयेत् पाचकत्वमिति । कृतापि वा
पाक इति । अन्येन वा तथाभूतज्ञापनाय स्वयङ्गत्वेन समयेन । न पुनस्तथाभिधानमात्रे-
णान्तरमेव तद्भवति । तथाभूतरथैव ज्ञापनाय शब्दस्य कृतमन्त्रे तत्वात् ।

ननु च पाचकत्वमिति मन्त्रस्य उच्यते, न पाक एव । [न च पाकेनाम्य एव] कश्चित्
पाचको नामाभिधीयते यादृशो वर्ण्यते । यत् पुनरस्याभिधेयं तत् वदितम् । तदेव पाचक-
त्वेनापीति अलमप्रतिष्ठितैर्मिथ्याविवस्वै । यथा न नायन्तिरभूता मिथ्यास्ति तत्समंवाचो वा
तत्प्रत्याययिष्याम ॥

तेनान्याषोहृदियप्ये तद्वत् पक्षोपवर्णनम् ।

प्रत्याख्यात पृथक्त्वे हि स्याद्दोषो जातितद्वतो ॥६६॥

यदाह "अन्वापोहृदपि शब्दार्थ[७a]बुद्धिशिष्टाभिधानात् तद्वत्प्रकाशितं सर्वं प्रसङ्ग
समानं" इति । तदप्यनेन प्रतिबुद्धम् । तत्र ह्यर्थान्तरमुपादायान्यत्र प्रवर्तमानो ध्वनिरस्या-
तन्व्यादिदोषैरुपद्रुयते । न चार्थान्तरमन्यव्यादृति[] व्यावृत्त[त्त], द्वयोरेकाभिधानादित्युक्तम् ।
कथमिदानीमेकस्य व्यावृत्तस्यान्याननुगमाद् अन्यव्यावृत्ति सामान्य ? तद्वद्दो तयाप्रतिभा-
सनात् । न चै विचिह्न सामान्य नास्ति । शब्दाथना बुद्धिरनादिवासनासामर्थ्यादिससृष्टावपि
धर्मान् मसृजन्ती जायते । तस्या प्रतिभासवशेन सामान्य सामानाधिकरण्यं न व्यवस्थाप्यते
अमदर्थीय(र्थव्यापि अ)र्थाणां समसंभेदाभावात् । तस्य सर्वस्य तत्त्वापेकारणतयाऽन्येभ्यो
विद्यमाना अर्थां समाधयो ध्वनिश्चानिष्टपरिहारेण प्रवर्तयतीत्यन्यापोहृदिविषय उक्तः ।

तन्नामपेक्षितवास्तवो बुद्धिप्रतिभासवशादेकोऽनेकव्यावृत्त शब्दैविषयीक्रियते तदनु-
भवाहितवासनाप्रबोपजन्मनिविकल्पैरभ्यवसिततद्ग्राहार्थं । तत्रैव 'चाप धर्मधर्मिष्वह्वार'
परस्परं तत्त्वान्यस्वाभ्यामवगत्य प्रत्यक्षे । न ह्यन्यो धर्मो धर्मिणोऽर्थांतरानभिधानात् ।
नापि स एव । तद्वाचिनामिव धर्मधर्मिणामपि व्यपच्छेदान्तराक्षेपप्रसङ्गात् । तथा शेषा-
ऽप्रत्यायनात् समेतभेदाव रणमित्येतच्छब्दार्थेऽप्याप्यत्व धर्मधर्मिणो । यस्तुनि तु स्वरक्षणो
सामान्यरक्षणमवाच्यमभावात् ॥

ननु च धर्मधर्मिणोरभेद भेदे वा दृष्टा पक्ष्यादिविभक्तय, धर्मबहुत्वात् तत्र दृष्टो
वचनभेदश्च धर्मिणि न स्यात् । उक्तमयं मग्दना स्वातन्त्र्यामावादिति । अपि च—

येषा वस्तुवशा वाचो न विवक्षापरार्थ्याः ।

पठौबचनभेदादिचोद्यं तान् प्रति युक्तिमत् ॥६७॥

यदि नामंते शब्दा पुरुषं नवचित् प्रथिनीपिता अपि न शक्यन्ते प्रयेत् वस्तुप्रतिबन्धाद् धूमादिवत्, तदाय उपालम्भ स्यात्—कथं पठ्यादय इति ?

यदा पुन —

यद्यथा वाचकत्वेन वस्तुभिर्विनियम्यते ।

अनपेक्षितवाह्यार्थं तत्तथा वाचकं वच ॥६८॥

न हि 'व्यतिरेके पठौ' बाहुल्ये जसादय' इत्येतदपि पुरयाभिप्रायनिरपेक्ष वस्तु-
तानिधिमात्रेण स्वयं प्रवृत्तम् । ते तु तत्र तथा प्रयुञ्जत इति ततस्तथाप्रतीतिर्भवति । एव-
मन्यत्रापि कथंचित् प्रयुक्ता प्र(त)र्थाव प्रतीतिहेतवो भवन्तीति किमुपालम्भ ?

तत्र चाध्येषु पुरुषायतवृत्तीनां शब्दानामवस्तुसदृशिता यथाभ्यास विवक्ष्यप्रबोधहेतुना
प्रवृत्तिचिन्ता, तद्वशाद् वस्तुव्यवस्थापनं च केवलं जाड्यस्यापनम् ।

तथाहृतव्यवस्थाः शब्दा धर्मधर्म्यादिषु, न पुनर्व्यतिरेकवस्तुभेदादिति कुत एतत् ?
तथाव्यवहारोपयोगात् । न हि धर्मधर्मिणोभेदे तत्स्वरूपत्वे वा^१ सामान्यतत्सवन्धसामाना-
धिकरण्यविशेषविशेषोऽप्यभावा युज्यन्ते । शब्दानां वा, यथा वस्तुवृत्ताविति वक्ष्याम ॥

यश्चाप सर्वत्र वस्तुकृतमेव शब्दप्रवृत्तिभेदमिच्छति, तस्य

द्वारा पण्यगरीत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थिते ।

सत्यं स्वभाव एतव वे^२त्यत्र वा किं निबन्धनम् ॥६९॥

यदेकापि स्त्री द्वारा, एकमपि सिकताद्रव्यं सिकता इति व्यवहार, तत्र किं बाहुल्य
येनेव भवति ? शक्तिभेद इति चेत् । सर्वत्रोत्पन्नमिदानीमेव वचनम्, एकसक्तेरभावात् ।
यत्नश्च व्यर्थः । वस्त्वभेदादन्यत्रैकवचनमिति चेत् । द्रव्याप्यस्तु । तदयं निर्वस्तुको नियम
त्रिपदमात्रं स्वातन्त्र्यमिच्छायां शब्दप्रयोगे क्लृपयति ।

पण्यगरीति च कथं बहुल्येकवचनम् ? न हि नगरार्थ्येन [9b] किंचित् । कुतस्तेषां समा-
हार ? प्रासादपुरुषादीनां बिजातीयानामनारम्भात् कुतस्तत्समुदायो द्रव्यम् ? अ]श्रयोगाच्च ।
न संयोगः । प्रासादस्य च स्वयं संयोगान्मकस्य परेणानयोगाच्च । तत एव सत्त्वाभावः ।
तत्संयोगपुरुषयिषिष्टा सत्ता नगरमिति चेत् । किमस्या निरतिशयाया विरोधेनम् ?
सत्तापारदर्शकत्वान् नगरवदृत्वेऽपि नगराणीति बहुवचनं न स्यात् । इयस्य परस्परसहि[त]वेति
चेत् । अनुपकारार्थोपकारकयो क सहायीभावः ? पुरुषमयोगसत्त्वानां च बहुव्याप्यगणमिति
कथमेकवचनम् ? तथाभूतानां नवचिदपेक्षमिमांशं शक्तिरस्ति । सा निमित्तमिति चेत् ।
न । शक्तेर्वस्तुरूपान्यतिरेकान् । व्यतिरेके याज्युपकार्यस्य पारतन्त्र्यायोगादिनि । उपकारे

वा शक्युपकारिण्या अपि शक्येर्व्यतिरेक इत्यनवस्थितेऽप्रतिपत्ति । तदव्यतिरेके वा, आचामामपि प्रसङ्ग इति यत्किंचिदेतत् ।

सस्य स्वभाव धत्वमिति व्यतिरेकाशया पठ्यी न स्यात् । न हि तत्र सामान्यमस्ति । नापि विभूत्पादयो गुणास्तथोच्यन्ते, अर्मान्तरस्य तत्स्वभावत्वाऽयोगात्, तेषा च नि स्वभाव त्वप्रसङ्गात् । तस्याप्यर्मान्तरस्वभावत्वेऽतिप्रसङ्ग । तथा चाप्रतिपत्ति ।

एव षट्पदार्थवर्गादयोऽपि वाच्या । न हि तत्र सामान्य मत्वा समयोगो वा सम्भवति । कयमिदानीमसत्यतिशय 'सस्य स्वभाव' इति न खमित्येव । सस्यार्मान्तरसाधारणरूपाऽऽप-
मर्थेन खशब्दप्रवृत्तिनिबन्धन रूप तयाजिज्ञासायामेवमुच्यते ।

ननु सर्वतो व्यावृत्तस्य रूपस्याभिधान न सम्भवति । न चैतदेव रूप बुद्धो समर्प्यते, अनतीन्द्रियत्वप्रज्ञात् । केवलमप तथाभूत प्रमायपिप्यामीति शब्देन श्रोतव्यसमृष्टतत्त्वभाव विकल्पप्रतिबिम्बमर्पयति । यदाह "अदृष्टार्थेऽर्थविकल्पमात्रम्" इति । नैव प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकाभ्या स्वलक्षण प्रतिपन्न प्रतिपादिते वा भवति । स्वर्गादिप्रवर्गेऽपि तदनुभा(म)-
विनामिव प्रतिभासाऽऽभेदप्रसङ्गात् ।

तस्मादयमप्रतिपद्यमानोऽपि भावस्वभाव तथाभूत एव विकल्पप्रतिबिम्ब तदध्यवसायी
सनुष्यति । तथाभूतत्वादेव शब्दार्थप्रतिपत्ते । तेनैतदेवमुच्यते स्वरूपमाहेति । न पुन
स्वरूपप्रतिभासस्यैव विज्ञानस्य जननात् ।

कथ तर्हीदानीमेकान्तश्चावृत्तरूपेषु भावेषु सामान्य नाम तेषामसमर्पात्, अयस्याच्चा-
(स्य चा)भावात् ? उक्त यादृश सामान्यम्—असस्पष्टानामिकाऽससर्गास्तद्व्यतिरेकिणा समान
तति ।

अपि च—

पररूप स्वरूपेण यथा सविद्यते धिया ।

एकार्थप्रतिभासिण्या भावानाभित्यभेदिना ॥७०॥

सदा सवृत्तानानारब्धा (र्था) सवृत्त्या भेदिना स्वयम् ।

अभेदिना इवाभान्ति भावा रूपेण केनचित् ॥७१॥

तस्या अभिप्रायवशात् सामान्यं सत् प्रकीर्तितम् ।

तदसत् परमार्थेन यथा सकल्पितं सदा ॥७२॥

बुद्धिं सखु तदन्यव्यतिरेकिण पदार्थानाश्रित्योत्पद्यमाना विकल्पिका^१ स्ववासनाप्रकृति-
मनुविदधती मिश्रमेया रूप तिरोधाय प्रतिभासमभिन्नमात्मीयमभ्यस्य तान् समुज्ज्वली सदर्शयति ।
सा चैवसाध्यसाधनतया अन्वविवेकिना भावानां तद्विकल्पवासनानास्य प्रकृति मदेवमेया
प्रतिभाति । तदुद्भवा सा चैव संवृत्ति सन्नियतेऽनया रूपेण पररूपमिति । ते च तया
संवृत्तभेदा स्वय भवितोऽप्यभेदिना इव केनचिद्रूपेण प्रतिभाति । तदेया बुद्धिप्रतिभासमनुत्पन्ना
[10a] बुद्धिपरिपत्तिनामेव भावानामाकारविशेषपरिग्रहाद्दृष्टिरेव^२ स्फुरता सामान्यमित्युच्यते ।

^१ तया—नः०

^२ परिस्फुरता—क०

कथमिदानीमन्यापोह सामान्यम् ? स एव स्वत्वस्यापोह । तनेव गृह्णती सा प्रकृतिविभ्रमात् विकल्पाना वस्तुप्राहिणीव च प्रतिभाति । सा हि तदन्यविवेकिस्त्वेव भावेयु भवन्ती विवेकविपरीति गम्यते ।

ननु बाह्या विवेकिन । न च तेषु विकल्पवृत्तिरिति कथं तेषु भवति ? व्याख्यातार एव विवेकयन्ति । न तु व्यवहृता । ते तु स्वात्मनमेवार्थश्रियायोग्य मन्वमाना दृश्य-विकल्प्यावयविकीकृत्य प्रयतन्ते । तदभिप्रायशब्दादेवमुच्यते । तथा तत्कारितयाप्रत्यक्षारिभ्यो भिन्नान् शब्देन प्रतिपादयन्ति यत्तार । तदवचिन्तकास्तु प्रतिभासभेदादिभ्यो नामभेदमनु-सन्धते ।

यदि प्रतिपत्यभिप्रायोऽनुविधीयते तथा अन्यापोहोऽपि सामान्य मा भूत् । न ह्येव प्रति-पत्तिरिति । न च केवलमेवमप्रतिपत्ति- व्यक्तियतिरिक्ताऽव्यतिरिक्तानित्यव्यापितायाका-रंरपि न प्रतिपत्ति । केवलमभिप्रायकारा बुद्धिकल्पयते । तस्या क आशय इत्यन्यापोह उच्यते । तस्य वस्तुषु भावादविरोधात् । व्यवहारस्य च शब्दाशयस्य तथादर्शनात् । न पुनर्वस्तुभूत किञ्चित् सामान्य नामास्ति यथैव बुद्धि प्रतिभाति । यस्माद्—

व्यवतपो नानुपत्यन्त्यनुयायि न भासते ।

न हीमा व्यक्तय परस्परमन्वाविशन्ति, भेदाभावेन सामान्यस्यैवाभावप्रसङ्गात् । अन्यच्च न साम्यो व्यतिरिक्त किञ्चित्वा बुद्धी प्रतिभाति । अप्रतिभासमान च कथमात्म-नाऽन्य ग्राहयेत्, व्यपदेशयेद्वा । न च तैस्तद्वदमेकमित्येव सामान्य भवत्यतिप्रसङ्गादित्युक्तम् । अभिज्ञाभिधानप्रत्ययनिमित्तयोगे सामान्यम्, न सर्वमिति चेत् । कथमन्यतोऽन्यत्र प्रत्ययवृत्ति ? तत्सवन्धात् [इति चेत्] । सत्याकार्यैद्रव्यादिव्यपि प्रसङ्गात् । असामान्यात्मकत्वान्नेति चेत् । ननु स एवाय विधायते कोऽय सामान्यात्मेति ? तत्र सति सत्रये प्रत्ययवृत्ति । तात् सामान्य-मिति । अत्रोच्यते । अनेकसवन्धेभ्य कार्यद्रव्यादिभ्यो निमित्तसभवात् प्रत्ययवृत्ति । तदस्य सामान्यात्मना । अन्ययाऽन्यथापि मा भूद्विधयाभावात् । तथा च द्रव्यगुणसामान्याना रूपसंकर इति ॥

एव तर्हि बुद्धेरेव प्रतिभासो ज्ञानरूपत्वात्सन्नेव सामान्यम् । तत्र । यस्मात्—

ज्ञानादव्यतिरिक्त च कथमर्थान्तरं जज्ञेत् ॥७३॥

ज्ञानस्य रूप कथमर्थाना सामान्यम्, तस्य तेष्वभावात् । तद्गुणाव्यवसायात् तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत् । तत्र तथाज्ञानोत्पत्तेः किं निबन्धनम् ? अनाश्रयस्य चोत्पत्ती सर्वत्र स्यात् । अपवा ज्ञानादव्यतिरिक्तमेकस्मात् कथमन्यस्य पुनर्ज्ञानस्य रूप स्यात् व्यक्त्यन्तरभाविन ? तदस्य ज्ञानान्तर व्यक्त्यन्तर वा अव्याप्नुवत् कथं सामान्य स्यात् ?

तस्मान्निध्याविकल्पोऽयमर्थेष्वेकालमताग्रहः ।

न ह्यर्था व्यतिरिक्तेनाऽव्यतिरिक्तेन वा केनचिदात्मना समाना । तथैषां ग्रहणं मिथ्याविकल्प एव ॥

इतरेतरभेदोऽस्य बीज सज्ञा पदार्थिका ॥७४॥

यस्य प्रत्यायनार्थं सवेत त्रियते—अभिज्ञसाध्यान् भावानतत्साध्येभ्यो भेदेन शक्तौ तत्परिहारेण प्रवर्ततेति । सोऽयमितरेतरभेदस्तस्यैवत्वप्रतिभासिनो निष्प्राविकल्पस्य बीजम् । तमेव गूळप्रेष विकल्प स्ववासनाप्रकृतेरेवं प्रतिभाति ॥

यस्य पुनभिज्ञानामभिज्ञ कार्यम्, येन तदन्येभ्यो भेदा[द]भेद इत्युच्यते ? प्रकृतिरेषा भाषाया यद्—

एकप्रत्ययमर्शांशानाद्येकार्पसाधने ।

भेदेऽपि नियता केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥७५॥

यथेन्द्रियविषयालोकमनस्कारा, धात्वेन्द्रियमनोर्यतत्सजिकर्षा वा असत्यपि तद्भावनिमित्तं सामान्ये ह्यविज्ञानमेक जनयन्ति । एव शिक्षापादयोऽपि भेदा परस्परजन्ययोऽपि प्रकृत्यै-
वेकमेकान्वार प्रत्यभिज्ञान जनयन्ति, अन्या वा यथाप्रत्य[10b]य दहनगूहादिका काष्ठसाध्या मर्षक्रियाम् । न तु भेदाविशेषेऽपि जलादय, श्रोत्रादिवद्द्रुपादिज्ञाने ॥

उवरादिशमने काश्चित् सह प्रत्येकमेव वा ।

दृष्टः प्रया दीपप्रयो नानात्वेऽपि न चापरा ॥७६॥

यथा गूडूचीव्यमत्पादय^१ सह प्रत्यय वा उवरादिशमनलक्षणमेव कार्यं बुर्वन्ति । न तत्र सामान्यमपेक्षन्ते भेदेऽपि, तत्प्रकृतित्वात् । न तदविशेषेऽपि दधिप्रपुसादय ॥

स्यादेतात्—सामान्यमेव किंचित्तासु तथाभूतासु विद्यते । तत्र एव तदेक कार्यमिति । तदनुगतम् ।

अविशेषात्

सामान्यस्य ।

न सामान्य

तत्कार्यकृत् । तस्यापि

अविशेषप्रसङ्गात्(गत) ।

तासां क्षेत्रादिभेदेऽपि

यदि हि सामान्यात् उवरादिशमन कार्यं स्यात्, तस्माद्द्वि(तस्यावि)शेषादपक्तीनां शमादिभेदेऽपि चिरवीध्रप्रशमनादयो विद्यया गुणतारतम्यं च न स्यात् । विशेषे वा सामान्यस्य स्वभापभेदात् स्वरूपहानम् ।

^१ गूडूचीमुस्तादय—म०

प्रौढ्याच्च

सामान्यस्य ।

अनुपकारत ॥७७॥

यदि ह्युपक्रुषादिनाधेयविशेषस्याऽनन्यापेक्षणात्^१ सकृत् सर्वं स्वकार्यं जनयेत् । न वा तज्जननस्वभावम् । व्यक्तवस्तु कालदेशाक्षरकारवशेन विशिष्टोत्पत्तयो विशेषवत् कार्यं कुर्युर्दिग्बिरोध । तद्वदर्थोऽपि (र्था पि) केचित् स्वभावभेदेऽप्येकप्रत्यभिज्ञानादिकार्यविषया कुर्वन्तस्तदकारिभ्यो भेदादभिन्ना उच्यन्ते । एकेन वाऽनेको जनितोऽतज्जन्येभ्यो भेदात् ।

किं पुनरनेन भेदलक्षणेन सामान्येन स्वलक्षण समानमिति प्रत्येयम् अथान्यदेव ? किं चात ? यदि स्वलक्षणं क्व विकल्पस्य विषय ? अन्यतो वा क्यमर्थक्रिया ? स्वलक्षणे चानिश्चयत्वात्प्रतीतेरतादूप्यम् । तेषां चावस्तुधर्मता ।

नेप शेष, ज्ञानप्रतिभासिन्यर्थे सामान्यसामानाधिकरण्यधर्मधर्मव्यवहारात् । यदेतत् ज्ञानं वस्तुस्वभावप्राहिणानुभवेनाहिता वासनामाधित्य विकल्पकमुत्पद्यते, अतद्विषयमपि तद्विषयमिव, तदनुभवाहितवासनाप्रभवप्रकृतेरुभयवसिततद्भावस्वरूपम्, अभिन्नकार्यपदार्थप्रसूते अभिन्नाकार्यप्राहृषि तदन्यभेदपरनार्थसमानाकारम् ।

तत्र योऽर्थाकार प्रतिभाति बाह्यादेव एक इवानर्थक्रियाकार्येण तत्कारीव, व्यवहारीणां तथाध्यवसायप्रवृत्ते, अन्यथा प्रवृत्त्ययोगात् । तदर्थक्रियाकारितया प्रतिभासनात् तदकारिभ्यो भिन्नमिव । न च तत् तत्त्वम्, परीक्षणङ्गत्वादिति प्रतिपाद्यविध्याम् । तेषां बुद्धिनिवेशिन । तेन समाना इति गृह्यन्ते, कुतश्चिद्व्यापृता [इति] प्रतिभासनात् । न स्वलक्षणत्रेण (ए तेन, तत्रा) प्रतिभासनात् ।

त एव कुतश्चिद्व्यापृता पुनरन्यतोऽपि व्यावृत्तिमन्तोऽभिन्नाश्च प्रतिभान्तीति । स्वयमसतामपि तथा बुद्ध्या उपदर्शनत् मिथ्यार्थं एव सामान्यसामानाधिकरण्यव्यवहारं क्रियते । सर्वश्चाप स्वलक्षणानामेव दर्शनाहितवातनाकृतो विप्लव इति । तत्प्रतिबद्धजन्मना विकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेऽपि वस्तुन्यविसवादे मणिप्रभायामिव मणिघ्नान्ते । नान्येषां तद्भेदप्रभवे सत्यपि यथावृष्टविद्ययानुसरण परित्यज्य किञ्चित्नामान्यग्रहणेन विशेषान्तरसमारोपनात् । दीपप्रभायामिव मणिमुद्गे ।

तेन न विकल्पविषयेष्वर्थेष्वर्थक्रियाकारित्वम् । नापि स्वलक्षणस्यानिश्चयत्वात्तथाभाव । यस्मान्नानिश्चयत्व नाम किञ्चिदन्यत्पञ्चलाद्वस्तुन । क्षणप्रत्युपस्थानधर्मतया तस्य हि तथाभूतस्य ग्रहणादेतदेव भवति—‘अनित्योपम्’ ‘अनित्यत्वमस्य’ इति च । तद्धर्मतामेवावतरन्तो विकल्पा नानैकधर्मव्यतिरेकान् सदस्यन्ति । न च ते निराश्रवास्तद्भेददर्शनाश्रयत्वात् । नावस्तुधर्मता, तस्वभावस्यैव तथात्वात् । वस्तुनस्तु नानैकव्यतिरेकग्रहो विभ्रम स्यात् । तस्यैवानेक-

कार्यकारिणस्तज्जिज्ञासासु तथाभावस्यापनाय तथादृष्टस्थितित्वात् यस्तुभेदात् । तस्यैवस्या-
नेकत्वायोगात् । अनेकस्य संयत्त्वायोगाद् व्यतिरिक्तस्य च निषेधात् । तेषां प्रवृत्तिभेदात्
यथा[11a]वस्तुशब्दार्थाम्युपगमे सामानाधिकरण्यायोगात् ।

तदुपाधेरकस्याभिधानाददोष इति चेद् । अनुपकारिणि पारतन्त्र्यायोगाद् अनुपाधि ।
पारतन्त्र्ये^१ च जन्यजनकभावात् सहानवस्थितेष्टेयोरनभिधानम् । एवस्य बुद्धभाष्याहारे न
वस्तुविषयः^२ शठ.(ब्द.) स्यात् । बुद्धिप्रतिभाति(त)विषयत्वे च सर्वं तथैवास्तु । तथा
भिन्नोपाधिमत् एकग्रहणेऽप्रतिभासनात् ।

उपकार्योपकारिणोऽप्युपाधितद्वतो सहानवस्थानाददोष इति चेत् । न । निष्प्रस्य
पारतन्त्र्याभावादनुपाधित्वम्, नानिष्प्रस्य, स्वरूपासिद्धे । सर्वथाऽस्तु पारतन्त्र्यमिति
कल्पनारोपित कृत्वा व्यवहारे सर्वथा^३ सैव किं न बुद्धिरनुविधीयते । एवञ्चप्रमाणेन
विषयीकरणे वस्तुबलाव(द)शेषार्थे(पाक्षे)पात्तदन्यवैयर्थ्यं च न स्यात् । बुद्धिप्रतिभासस्य
निर्वस्तुकत्वात् वस्तुसामर्थ्यं भाविनामप्रसङ्ग ।

तदभिन्नमेकाकारविषयीकरणेऽप्यनिश्चितान्याकारमाकाशान्तरसाकाशसंबुद्धिब्राह्मं भिन्न-
शब्दार्थोपसंहारेऽप्यभिन्न बुद्धौ प्रतिभातीति सामान्यविशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्यानि यथा-
प्रतीति न विरुध्यन्ते । धर्मधर्मभेदोऽप्यस्यानेकार्थभेदसमये तदेकार्थभेदविधिप्रतिषेधजिज्ञा-
साया उदेय वस्तु प्रतिक्षिप्तभेदान्तरेण धर्मशब्देन^४ सद्योध्य बुद्धेस्तथाप्रतिभासनात् व्यतिरिक्त
धर्ममिवाऽविशेषणापरमस्य स्वभाव धर्मितया व्यवस्थाप्य प्रदर्शयति । तावता चारो न धर्मधर्मि-
णोर्भेदात् भेदवती बुद्धि प्रतिभाति । न वस्तुभेदाद्यथोक्तदोषात्तापभूतभेदबाहुस्यचोदनया वचन-
भेद साध्यसामनभेदश्च तत्स्वभावसमाश्रयं धर्मप्रतिभासभेदेतत्स्वभावप्रतिपत्तये क्रियत इति ।

तत्स्वभावप्रहासा धीस्तदर्थं धाप्यभौषिका ।

विकल्पिकाऽतर्कार्यभेदनिष्ठा प्रजायते ॥७८॥

तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवाव्यतः ।

व्यावृत्तमित्य मितस्तस्य परीक्षानङ्गमाद्यतः ॥७९॥

अर्था ज्ञाननिधिपटास्ते यथा द्यावृत्तिरुपिणः ।

तेनाभिन्न इवाभान्ति व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥८०॥

त एव तेषां सामान्यसमानाधारणोच्चरः ।

ज्ञानाभिधानैमिष्यार्थो व्यवहारः प्रतन्यते ॥८१॥

स च सर्वे पदार्थानामन्योन्याभावसंश्रय ।

तेनान्यापोहविषयो वस्तुलामस्य संश्रयः ॥८२॥

^१ न्येपि जन्य०—क०

^२ सर्वत्र—क०

^३ शब्दार्थं—क०

^४ सद्योद्य—क०

यथास्ति वस्तुतत्त्वो यथोक्तानुमितौ यथा ।
 नान्यत्र भ्रातिसाम्येऽपि दीपतेजो मणौ यथा ॥८३॥
 तत्रैककार्योऽनेकोऽपि तदकार्यान्यताभवे ।
 एकत्वेनाभिधातानं ध्ववहार प्रज्ञापते ॥८४॥
 तथाऽनेककृदेकोऽपि तद्भूतपरिबीपने ।
 अतस्कार्पाधिभेदेन नानाधर्मा प्रतीयते ॥८५॥
 यथाप्रतीतिकथित शब्दार्थोऽसावसप्रपि ।
 सामानाधिकरण्या च वस्तुस्य न तद्वच ॥८६॥
 यन्निधर्मव्ययस्यानं भेदोऽभेदश्च यावृशा ।
 अतमीक्षिततत्त्वार्थो ययालोके प्रतीयते ॥८७॥
 त तथैव समाश्रित्य साध्यसाधनतस्थिति ।
 परमार्थावताराय विद्वद्भिरवकल्प्यते ॥८८॥
 ससृज्यते न भिद्यन्ते स्वतोऽर्था पारमार्थिका ।
 रूपमेकमनेक च तेषु बुद्धरूपत्वव ॥८९॥
 भेदस्ततोऽयं बौद्धोऽर्थे सामान्य भेद इत्यपि ।
 तस्यैव चाद्यध्यावृत्त्या धर्मभेद प्रकल्प्यते ॥९०॥
 साध्यसाधनसकमे वस्तुवशानुमानित ।
 भेद सामान्यसमृष्टो ग्राह्यो नात्र स्वत्वस्यम ॥९१॥
 सामानभिधायाकारेण तद ग्राह्य कथयन् ।
 भेदाना बहुभयाना तत्रैकस्मिन्नयोगत ॥९२॥
 तद्रूप सर्वतो भिन्न तथा तत्प्रतिपादिका ।
 न भ्रूति कल्पना चास्ति सामान्येनैव वृत्तित ॥९३॥

इति सप्रहसलोका ।

किं पुन कारण स्वलक्षण शब्दा न प्र[11b]वृज्यन्ते ? यस्मात्—

शब्दा सकेतित प्राह्वयवहाराय स स्मृत ।
 तदा स्वलक्षण नास्ति सकेतस्तेन तत्र न ॥९४॥

न हि शब्दा अशकेनित्तमर्थं प्रकाशयन्ति । सकेतश्च व्यवहारार्थं स्थितेऽपि नामेत
 शब्दात् कृतसकेतादुत्तरकालमिममर्थं प्रतिपद्यतेति । न च प्राकृतसर्वधर्म्येकर स्वलक्षण्ये
 शब्दस्य पश्चात् प्रयोगो युक्तः, तस्य देशकालव्यक्तिभेदाऽनास्त्वनन्दात् । तस्मान्न स्वलक्षण
 समय ॥

सामान्य तर्हि व्यतिरिक्तगम्यतिरिक्त वाच्यापि (क्त व्यापि) दब्धैरभिधीयते । तत्र व्यवहारखालानामावा(ध)दोषः । नैतदस्ति । यस्माद्—

अपि प्रवर्त्तत पुमान् विज्ञायार्थक्रियालभान् ।

तत्साधनापेक्षय्यु समोऽयत्तैर्भिषाद्यकाः ॥१५॥

न खलु वै व्यसनमेवैतल्लोचस्य पदयमसवेतयप्रयुञ्जानो वा शब्दान् दुःसमासीत् । किं तर्हि ? सर्वं एवास्यावधेय आरम्भ फलार्थं, निष्कारम्भस्वोपेक्षणीयत्वात् ॥

तदय नवचिन्तियुञ्जान्, किञ्चित्फलमेवेहितु युक्त । तच्च सर्वमिष्टानिष्टप्राप्ति-परिहारलक्षणम् । तेनायमिष्टानिष्टसाधनासाधनं ज्ञात्वा तत्र प्रयुक्तिं निर्वृतिं च कुर्यात् कार्येण वेति शब्दान् निवृञ्जीत नीयोगे वाद्रियेते, अन्यथोपेक्षणीयत्वात् ॥

तत्रानर्थक्रियापोष्या जातिः

न हि जातिं क्वचिद्वाहादावुपतिष्ठते । न च तादृश प्रकरणमन्तरेण लोके शब्द-प्रयोगो व्यवहारेण ।

व्यक्तेरशक्यचोदनात् लक्षितलक्षणार्थं जातिचोदनेति चेद् । अशब्दचोदिते सत्यपि सबन्धे कथं प्रवर्त्तते ? न हि कदिचद्दण्ड छिन्धीत्युक्ते दण्डिनं छिनत्ति । नाप्यसमवाद्यपत्तौ प्रवृत्तिः । एव ह्यसबद्धप्रलापी स्यात् । न ततोऽन्यत्र प्रयुक्तिर्बलीवर्द्धोद्बोधोदनात् ।

न चार्थान्तरचोदनेनार्थान्तरस्य लक्षणम् । न हि सबन्धे सत्यपि दण्डसाध्यादण्डिनि प्रतिपत्तिः । अनियतमन्वन्धत्वात्तत्र नेति चेत् । तत्तुल्यं जातावपि, व्यक्तीनामपाये वेपलायां जातेरुपस्थानात् । भ्रान्तादिशब्दास्तु सबन्धिषाब्दत्वादाशिषेषु परम् । न तथा शोऽर्थवि-श्रुतयः सबन्धिषाचिन्य, अपेक्षव्यक्तीनामपि जातीनां तच्छ्रुतिभ्यो नित्यमनुभवमनप्रसङ्गात् । सर्वथा तत्सबन्धिषोऽप्युपपत्तौ प्रतीतिरिष्टमेवेति चेत् । सर्वथा तर्हि शोऽब्दादप्रवृत्तिः, सहित-सहितावस्वयोर्विशेषेणाऽन्यथोपात्तः । अस्ति सबन्धिष्या जातेरुद्बोधोदनाददोष इति चेत् । सापि तर्हि तद्विशेषणत्वेनाऽवस्थिता व्यनितराशिष्यैवेति तद्वानभिधेयं स्यात् ।

न च जातिव्यवस्यो कश्चित् सम्बन्धोऽन्योन्यमजन्मजननवत्वेनाऽनुपकारात् । ततोऽसंक्षेपमप्ययुक्तम् । तस्मान्न जातिशब्दनिवेशनम्, फलाभावात् ॥

एव तर्हि

तद्वाच्यं

अर्थक्रियास्त्विति तत्र शब्दो नियोह्यते ।

स च ।

साक्षात्त योज्यते कस्मात्

यदि व्यक्ती शब्दनिवेशन फलवत् । स च शब्द कस्मात् साक्षाद्भवित्तत्वेव नियुज्यते । किं तत्रान्येन व्यधिना ?

आनन्त्याच्चेदिवं समम् ॥१६॥

स्यादेतत्—आनन्त्याद्व्यवर्तीनामक्षय शब्देन सवन्ध कर्तुम् । एव सतीदमान-त्व तद्वत्पि समानम् । जात्यापि हि विदिष्टा व्यक्तय एव वक्तव्या इत्यकृतसम्बन्धस्यानभि-
पानादवश्य तप सवन्ध करणीय । स च न शक्यते । तत्सम्बन्धिना करणात्तत्रापि कृत एवेति चेत् । उक्तमत्र—कृतादन्वयाऽप्रतीति । न च सम्बन्धोऽतीति ॥

अपि च

तत्कारिणामतत्कारिभेवसाध्ये न किं कृत ।

यामयंक्रियामधिकृत्यामयमं शब्दान्नियुज्यते तत्कारिणामर्थानामन्येष्यो भेदात् तत्रैव र्थपाम-
मभेदे किं न शब्द प्रयुज्यते ।

तद्वदोपस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरल परा ॥१७॥

स्यादेतत्—अन्यव्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वदोऽभिधानात् न तद्वत्पक्षा-
द्विशेष । को ह्यत्र विशेषो व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिमान् जातिभानिति । अस्तु नाम तद्वदोपो
जातिरन्या मा भूत् । जातिगपि ह्यप्यभ्युपगच्छताऽवश्य भावना भेदोऽभ्युपगन्तव्य । तदभावे
[12a]तस्या अप्यभावप्रसङ्गात् । स च कस्माद्भेदस्तदन्येषामभेदस्तद्विशिष्टत्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु ।
सर्वेषां दोषपरिहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अर्थान्तराभ्युपगमे श्रयोऽनाभावात् । तदर्थस्यान्येन
साधनात् । तदभ्युपगमस्य चावश्यभावित्वात् ॥

अपि च

सवन्धपरिहारेण प्रवर्त्ततेति च ध्वनिः ।

उच्यते तेन तेभ्योऽस्याऽप्यवच्छेदे कथं च स ॥१८॥

शब्द ह्येव प्रयुञ्जानोऽप्यप्यनिष्टपरिहारेण प्रवर्त्ततेति प्रयुज्यते । तत्रान्यत्र च प्रवृत्त्य-
नुजाया तन्नामग्रहणवैयर्थ्यात् । प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुजाया च कचोदनाऽनादरादवचनमेव स्यात्
अन्यव्यावृत्ताऽनभिधाने । तस्मादवश्य शब्देनान्यव्यवच्छेदश्चोदनीय । स चाभिमतस्तद-
न्येष्विति जातिधर्मोऽप्यस्ति । तन्निमित्ताभ्युपगम नियतचोदनं जात्यर्थप्रसाधनं च परित्यज्या-
यन्तरकल्पनमनर्थनिर्दन्ध एव । यथाकरपत्रमस्याऽप्योयात् । न वै व्यवच्छेदो न कियते ।
प्रवृत्तिविषय तु कथयन्निर्जातिवक्ता ॥

व्यवच्छेदोऽस्ति चेदस्य नभवेतावत् प्रयोजनम् ।

शब्दानामिति किं तत्र सामान्येनापरेण च ॥१९॥

ननुवत प्रवृत्तिविषय प्रदर्श्यते इति । उपतमिदममुवत सूत्रम् । तथा हि न सा प्रवृत्तिषोभ्येति निवेदितमेतत् । तद्द्वारेणाचोदितेऽप्युत्तिरप्युक्ता । तद्वच्चोदनेऽपि व्यवधानम् । जातितद्गतो प्रवृत्तिविषयत्वे व्यावृत्तितद्गतो किं नेष्यते ? व्यावृत्तेरवरतुत्वेनाऽऽघानतया च्चेत् । तत्तुल्य जाते । तद्वत साधनाददोष इति चेत् । तुल्य तद्व्यावृत्तिमत ।

अवस्तुग्राही च व्यावृत्तिवादिना शब्द प्रत्यय । स विभ्रमवशादकारकेऽपि कारवा-
प्यवसायी प्रवर्त्तयति । वस्तुवाचवस्तु वस्तुत्वस्या सत्प्रतिबन्धे सति भवत्यन्यथा नैवास्ति । वस्तु
त्वत्तेरभ्रान्तिरिति चेत् । न । अतत्प्रतिभासिनस्तदध्यवसायात् । मणिप्रभाया मणिभ्रान्ति-
दर्शनेन व्यभिचारात् । भ्रान्तेरवस्तुसवाद् इति चेत् । न । ययोक्तेनैव व्यभिचारात् । वितप
प्रतिभासो हि भ्रान्तिलक्षणम् । तन्नात्तरीयवतया तु सयादो न प्रतिभाषापेक्षी ।

वस्तुनि तु यथाभाषमपितचेतस प्रवृत्तौ ग्राह्यस्य सामान्यस्यानर्थक्रियायोगत्वाद्
अप्रवृत्तिः । अन्यत्र च प्रवृत्तावतिप्रसङ्गात् । तद्वद्ग्रहणे च (चा) सामर्थ्यं वैधर्म्यादय प्रोक्ता ।
जातिग्रहणेऽपि सबन्धाच्छिलपट्टाभारा बुद्धि प्रवर्त्तयतीति चेत् । तदा न जातिर्न तत्रान
एकस्यापि स्वभावा (व) स्थिते [र] ग्रहणादिति परवाद एवाधित स्यात् ॥

एव तर्ह्यन्वयिन कस्वचिदर्थस्याभावात् प्रकृतिभिन्नत्वयैषु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानं न
स्यात् । नैव दोष । यस्मात्—

तानाद्यर्थक्रिया ता ता वृष्ट्वा भेदेऽपि कुर्वत ।

अर्थास्तदग्यविश्लेषधिषयैध्वनिभि सह ॥१००॥

सयोज्य प्रत्यभिज्ञान कुर्यादप्यन्यदर्शने ।

यु (ज) क्तमेतत्—भेदेऽपि भावास्तुल्यार्थक्रियावारिण, चक्षुरादिषु दिति । तामेवा
ज्ञानादिकामर्थक्रिया तेषु पश्यतो वस्तुधर्मैतयैवान्याभ्यो भिद्यमाना भानास्तद्व्यावृत्तिविषयवर्षनि
समुष्ट 'तदेवेदम्' इति स्वानुभववासनाप्रबोधन समुष्टभद मिष्याप्रत्यय जनयन्ति । अथवा
न भेदसर्गवती बुद्धि स्याद्यथा दण्डियु । न हि तत्रैव दण्डयोगेऽप्यन्यत्र 'स एवायम्' इति ।
किं तर्हि ? 'तदिह' इति । न चैव प्रत्यभिज्ञानम् । किं तर्हि ? 'तदेवेदम्' इति । तत्र
तदेकमेकत्र पश्यतोऽपि भेदसर्गवस्तुक्तम् । विभ्रमबलात् तथा ज्ञाने न विरोध ।

निमित्ताऽभावाद्भिन्नमोऽप्युक्त इति चेत् । त एव भावास्तदेकार्यकारिणोऽनुभवद्वारेण
प्रकृत्या विभ्रमप्रलाया विकल्पवासनाया हेतुत्वान्निमित्तम् । मरीचिकादिष्वपि जलादि-
भ्रान्तेस्तावेवाभिन्नाकारपरामर्शप्रत्यय [12b] निमित्तानुभवजननी भावो कारण निम्नानपि ।
न हि तन्नायदेव किंचित् सामान्यमस्ति यस्या प्रतीयते । सत्त्वे वा सदर्थप्राप्तिर्गो
बुद्धिर्भातिर्न स्यात् ।

अभूतवारस्वमारोषाद् भ्रान्तिरिति चेत् । न तर्हि सा तत्सामान्यमाहिणी । यमेव
सत्त्वाकारनिदमारोषयति, स एवास्या विषय, अविषयीकृतस्याऽऽघानवसमारोषात् । आकारान्व-

रवत् । स च तत्र नारतीत्यसामान्यम् । सति सामान्यग्रहणे तदारोपः, नान्यथाऽतिप्रसङ्गादिति चेत् । सत्येककार्यकारिग्रहण इति किं नोप्यते ? अवश्य चेच्छतापि सामान्य व्यक्तीनामेक-कार्यजननशक्तिरेष्टव्या । ततस्ता एवान्येन्या (एवान्येभ्यो) शिद्यमानास्तादृश प्रत्यय जनयन्तीति किमत्र सामान्येन ? यथाभावेमेवाऽस्युष्टमेव किं न प्रत्येति चेत् । अशक्तिरेषा विकल्पानामविद्याप्रभवत् ।

न वै बाह्यापेक्षा एव भ्रान्तयो भवन्ति । किंतु विप्लवादान्तरात् । केशादि-विभ्रमवत् । अधिद्योद्भवादिप्लवत्ये ऋषुविज्ञानादिप्लवि प्रसङ्गः । न । तस्या विकल्प-लक्षणत्वात् । विकल्प एव ह्यविद्या । सा स्वभावेनैव विपर्यस्यति । १ न चैवमिन्द्रियज्ञानानि विकल्पकानि । न वा तेष्वप्येव शोषोऽद्रव्याना इयमिर्भासादिति यक्ष्याम ।

सर्वेषां विप्लवेऽपि प्रमाद्यतदानासव्यवस्था आश्रयपरवृत्तेरर्थक्रियायोग्याभिमत्तत्वा-दनात् । गिष्यात्वेऽपि वा प्रशानानुकूलत्वात् । मातृपुत्रादिवत् । मरीचिकाया जलज्ञान-स्यान्यस्य च विभिन्नभावोत्पत्तेर्विभ्रमस्य चाविद्येऽप्यभिप्रेतार्थक्रियायोग्याऽयोग्योत्पत्ते अर्थ-समादेतरो ।

अथेभ्यात् कथमुत्पत्तिरिति चेत् । विकल्पानामर्षप्रतिबन्धनियमाभावात् । न हि विकल्पा यथार्थमेव जायन्ते । सति मरीचिकादर्शने जलभ्रान्तिरिति तदुद्भवेत्युच्यते, न यथास्वभावमजलविवेकिनाथेन स्वभावानुकारप्रत्यर्षणेन जननात् । सा तु विशेषलक्षणाऽ-पाटवात् प्रत्ययापेक्षिणा स्ववासनाप्रबोधेन जन्यते । तस्माद्भिद्रजन्मनो विकल्पविभ्रमात् 'तदेवेदम्' इति प्रत्यभिज्ञानम् । [न] तद्व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य दर्शनात्, नाऽप्यतिरिक्तस्य, व्यक्तित्वदगन्ववाद् ॥

अपि च

परस्यापि न सा बुद्धिः सामान्यादेव केदलात् ॥१०१॥

न हि परोप्येनो बुद्धिः केवल सामान्यभाविनी वक्तुमर्हति ॥

नित्यं तन्मात्रविज्ञाने व्यक्त्यज्ञानप्रसङ्गतः ।

यदि हि नित्यमनया बुद्ध्या सामान्यमेव गृह्येताप्रतीतं व्यक्तं स्याद् अनेन ज्ञानेन ॥

तदा कदाचित् संबद्धस्याऽगृहीतस्य तदतः ॥१०२॥

तद्वृत्तानिश्चयो न स्याद्व्यवहारस्ततः कथम् ?

यदा सामान्यप्राहिणो विज्ञानस्य न भेद आलम्बनभावेनोपपुज्यते, तदा न तो कदाचि-दपि श्लिष्टी गृह्येताविति 'इदस्य सामान्यम्, अथ वा तद्वत्' इति न स्यात् । तथा च तत्प्रतिपरया तद्वृत्ति प्रतिपत्तिर्न स्यादर्पान्तरवत् ॥

एकवस्तुसहायाश्चेद्वचनयो ज्ञानकारणम् ॥१०३॥

स्यदेतत्—भवन्ति व्यक्तयस्तस्याऽलम्बनभावेन कारण न तु केवला । यदा पुनरासामेक सहकार्येस्ति तदा तत्सहिता गृह्यन्ता इति ॥

तद्वैर्कं वस्तु किं तासां नानात्व समपोहति ।

नानात्वान्चैकविज्ञानहेतुता तासु नेष्यते ॥१०४॥

किं चैतेषां भेदानां तेनैकेन नानात्व निराक्रियते । नानात्व हि तेष्वेकज्ञानाकारणत्वे वारणमुच्यते ॥

अनेकमपि यद्येकमपैक्याभिन्नवृद्धिकृत्

न धूमोऽनेकमेकं प्रत्यय न जनयति भेदादिति । न भेदा जननविरोधी । किं तर्हि ? केवल्यम् । तेनैकसहिता जनयन्त्येव । एव तर्हि

ताभिविनाऽपि प्रत्येकं क्रियमाणं पिय प्रति ॥१०५॥

तेनैकेनापि सामर्थ्यं तासां नेत्यग्रहो धिया ।

वयमिदानीं व्यक्तीनां तत्र ज्ञाने सामर्थ्यमिति ? प्रत्येकं तासामभावेऽपि तद्ग्राह्य-
दसति सामान्येऽभावादितरथा न भावात् । नैव दोषः । यथा नीलादिव्येकपापेऽपि
चक्षुर्विज्ञानं भवतीति न समूहेऽपि तेषामसामर्थ्यम् । तथैवापि प्रत्येकमेकपापे भवतीति न
सर्वदाऽसामर्थ्यम् ॥

विषय उपन्यासः । तथाहि—

नीलादेर्नैप्रविज्ञाने पृथक् सामर्थ्यं दर्शनात् ॥१०६॥

शक्तिरिति समूहेऽपि नैव व्यक्ते कथयन् ।

नीलादीनां चक्षुर्विज्ञाने प्रत्येकमपि सामर्थ्यं [13a] दृष्टमिति समूहेऽपि शक्तिरविशदा ।
तथा न वदाच्चिन् व्यक्तयः सामान्यनिरूपेणा मन्वपि विज्ञानं जनयन्ति । तस्मादसामर्थ्या एव
व्यक्तयस्त्वनेति न गृह्येरन् ॥

तासां नान्यतमापेक्षं तच्छेषेऽवर्तं न केवलम् ॥१०७॥

अद्यापि स्यात् वेसरहितं बुद्धिन् पटं करोति । प्रत्येकं वेमाभावेऽपि बुद्धिन्-
करोतीति न सत् एवोत्पत्तिः । तथा न केवलमेकैकव्यक्तयपापे विज्ञानोत्पत्तावपि सामान्यं
सत्वेन । तासां व्यक्तीनामेकां वाचिदपेक्ष (क्षय) विज्ञानमुत्पादयतीति ॥

एवं सति

कथमेकमुक्तयुक्ता कथमेकां धियं च न ।

भिन्नानां ह्यर्थानामेकार्थोपक्रिया विरोधिनीति सर्वोऽयमारम्भ । तास्वेद्वयवतयो भिन्ना अप्येक सामान्यमुपकुर्वन्ति, क पुनरासा विज्ञानेनापराध कृतो यत्तत्र कुर्वन्ति ? किं तेनासाभन्तर्गुणा सामान्येन ? यथा भिन्नानामप्येकसामान्योपकारशक्तिरेव तथैवैक विज्ञान कुर्वन्तु ॥

किं च

कार्येऽच तासां प्राप्तेऽसौ जननं यदुपक्रिया ॥१०८॥

न ह्यनतिशयमात्मानमस्य पूर्ववद् विभ्रत कश्चिदुपकारको नामातिप्रसङ्गात् । अर्था-
न्तरजननेऽपि तस्य किं तेन ? तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिण कोऽयमाश्रयाश्रयिभावोऽतिप्रसङ्गो
वा । उपकारेऽपि तत्रैव तत्प्रतिबन्ध इति किमस्यस्तत्करणसदुपकारी । तदपेक्षस्याश्रयस्य
तदुपयोगेऽनुपकार्यत्वे केयमपेक्षा नाम ? तदुपपत्तिधर्मा स्वभावप्रतिबन्धादपेक्षते नाम ।
अनाश्रयातिशयात्मा च परं(परान् अ)पेक्षते नेति व्याहृतमेतत् । तस्माद्य कश्चित् कस्यचित्
क्वचित् प्रतिबन्ध स सर्वो जन्यतापामेवान्तर्भवति^१, परभावोत्पादने तदनुपकारात् ।
यकिंचित्करस्य चानुपकारात् ।

तस्माद्द्वयवत्पुपकृतस्य सामान्यस्य विज्ञानजनने व्यक्तमस्य तत्कार्यताऽनुपज्यते । केवलस्य
तत्सामर्थ्यं व्यक्तीनां क्वचिदप्यत्र सामर्थ्याऽसिद्धेरप्राप्त्यत्वम् । समर्था व्यक्तयः, ज्ञाने
प्रतिभासनादिति चेत् । कथमसिद्धोपकाराणां प्रतिभास इति ? स एव सामान्याभ्युपगमे
चिन्तयते । यस्माप्रानुपकारको विषयोऽतिप्रसङ्गात् । नाऽविषयस्य विज्ञाने प्रतिभास ।
अनुपकारकस्याविषयत्वेऽतीतानामतादीनामविषयत्वमसतामुपकाराऽसामर्थ्यादिति चेत् । भवन्तु
नाम तज्ज्ञानानि निविषयाणि । निविषयत्वेऽपि तदनुकारी प्रतिभास । तद्रूपानुम-
याहितवासनोत्पत्तेरात्मभूत एव विज्ञानस्य । भाषाभावानुविधानाच्च सामर्थ्यम्, न प्रतिभा-
सनाद् । अप्रतिभासिनोऽपि व्यक्तव्यतिरेकेण सामान्यस्य भावात् । प्रतिभासिनामपि
केसादिविष्ण्वानामभावाद् ॥

अभिन्नप्रतिभासा धीनं भिन्नेष्विति चेन्नतम् ।

न भ्रूमोऽनेकमेककार्यकृत् भवतीति । किं तर्हि ? न भिन्नेषु पदार्थेष्वपिततदाकारा
बुद्धिरभिन्नप्रतिभासिनी स्यात् । न च सामान्यप्राहिणीयु स्वलक्षणप्रतिभास । तदभावेऽपि
तामा भावात् । आकारान्तरेण च स्वज्ञाने प्रतिभासनात् । अनेकाकाराप्रोगादेकस्याति-
प्रसङ्गान्न । तस्माद्रेष्य भिन्नार्थप्राहिण्यभिन्ना प्रतिभासि तदुद्धवा । अतत्प्रतिभासिन्यप्यध्यव-
सायविभ्रमात् व्यवहारयति लोकम् । स तु तस्या प्रतिभासमान आकारो नार्थव्यत्यन्त्र
भेदादभेदिन । स चारूप । तमेवैषा गृह्णीती तथा विष्णवत् इत्युक्तं प्राक् ।

अपि च—यस्तु सामान्यवादिनोऽपि भिन्ना एव व्यक्तयः ।

कथं तास्वभिन्नाभासा बुद्धिरिति तुल्यं चोद्यम् । न तुल्यम् । तत्राभिन्नस्य सामान्यस्य

^१ भवोऽप्यति—क०

साद्भावात् । ननु तत्र तस्याभास ततोऽपि न लक्ष्यते । सा हि वर्णसंस्थानप्रतिभासवतीति भाव्यते । न चेद्दा [13b] सामान्यम् । न च ततो व्यतिरिक्तः कश्चिदभिन्न आहारोऽस्ति ।

आकृतिसामान्यवादिनोऽपि विशेषवत्तस्याऽव्यतिरेकादर्शान्तरेऽवृत्तिरिति भेदात्प्रामिन्न प्रतिभासो युज्यते ॥

अथवाऽस्तु

प्रतिभासो धिया भिन्न समाना इति तदग्रहात् ॥१०९॥

नैव तास्वभिन्न प्रतिभानोऽस्ति समाना इति ग्रहणात् । न होवस्मिन् प्रतिभासे समाना इति युक्तम् । किं तर्हि ? तदेवेति । द्वयस्य ग्रहणादशेष इति चेत् । तथापि 'तदिह' इति स्यान्न समाना इति । तदेव तासां साम्यमिति चेत् । कथमन्योन्यस्य साम्यम् ? तस्मिन्नादिति चेत् । न । अप्रतिबद्धस्य सबन्धयोगात् अतिप्रमङ्गाच्च ॥

कथं ता भिन्नघोषाह्या समानाश्चेत्

ननु समाना इति ग्रहणादारवभिन्न प्रतिभास । न चेत्तद्वदंन भिन्नाभिन्नयो प्रतिभासनात् समाना इति प्रतीति । किं तर्हि ?

एककार्यता ।

सावृश्यम्

न हि कथमर्थज्ञाने द्वावाकारो पश्याम । अपश्यन्तश्च कथमर्थद्वयकल्पनेनाऽऽत्मानमेव विप्रलम्भामहे । एवकार्यास्तु व्यकलय कल्पनाविषयतामुपयान्त्यस्तथाऽनया विभ्रमात् मिथीक्रियत इत्यनवद्यमेतत् ।

तनु धी कार्यं तासां सा च विभिद्यते ॥११०॥

प्रतिभावम् । तद्वत्तत्प्रतिभासिनो विज्ञानस्यापि भेदात् कथमेककार्या ?

तद्धि तासां कार्यं तत्त्व भिद्यते । यदप्युदभाहरणादिकमेक घटादिकार्यं तदपि प्रतिब्रज्य भेदाद्भ्रूयत एवेति नैक भेदानां कार्यमस्ति । नैप दोष । यस्मात्—

एकप्रत्ययवर्गस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी ।

एकधोहेतुभावेन व्यक्तीतामप्यभिप्रता ॥१११॥

निषेधितमेतत्तथा—न भावानां स्वभावसमगोऽस्तीति । तत्र समुप्टाकारा बुद्धिर्भा न्तिरेव । ता तु भेदिनः पदार्था प्रमेय विकल्पहेतवो भवन्ती जनयन्ति । स्वभावत इति च । स त्वेषामभिधो भेद इत्युच्यते, ज्ञानादे कस्याचिदेवस्य वरणादतत्कारिस्वभावविवेक । तदपि प्रतिब्रज्य भिद्यमानमपि प्रहृत्यैकप्रत्ययवर्गस्याभेदावकाशिनो हेतुर्भवेदभिन्न स्याति । तथाभूतप्रत्ययवर्गहेतोरभेदावभासिनो ज्ञानादेरर्थस्य हेतुत्वाद्ब्रह्मवत्त्वोऽपि समुप्टाकार स्वभाव भेदपरमार्थं स्वभावात् एक प्रत्यय जनयन्तीत्यसङ्गदुक्तमेतत् ।

तस्मादेवकार्यतैव भावानामभेद ॥

सा चाऽतत्कार्यविश्लेष

एव ।

तदन्यस्यानुवर्तिन ।

वस्तुन ।

अदृष्टे प्रतिषेधाच्च

न हि दृश्य विभागेनाप्रतिभासमानास्तीत्युक्तमेतत् । सति वा क्वचिदनाश्रित कथ
ज्ञानहेतुरिति ? प्रतिषेधस्य च विधानात्तत्कल्पना युक्तेति ।

तस्मात्

सवेत्

अपि

तद्विदधिक ॥११२॥

एव युक्त । योज्यमन्योन्य विवेको भावाना तत्प्रतीत्य एव सकेतोऽपि क्रियमाण
योभत ॥

अतरकारिदिवेकेन प्रवृत्तयतया श्रुति ।

यदि हि न तत्प्रतीत्यर्थं सकेतस्तस्य व्यवहारकालेऽप्यसस्पर्शाभ्यान्परिहरिण प्रवर्तते ।
न हि तेषा तेष्यो विवेक दान्देन चोदित इति ॥

सा च श्रुति

अकार्यकृतितत्कारितुल्यरूपावभासिनो ॥११३॥

धिप वस्तुपृथग्भावमात्रबीजासामन्यितान् ।

जनपन्त्यप्यतत्कारिपरिहाराद्गमावत् ॥११४॥

वस्तुभेदाश्रयाह्वार्ये न विसर्वादिता सता ।

ततोऽप्यापोहविषया तत्कर्त्राधिभवात् ॥११५॥

एकस्वभावरहितेष्वन्येषु तमध्याहारो(ध्वारो)प्योत्पद्यमाना मिथ्याप्रतिभासत्वादकार्य
कारिणमपि कार्यकारिणमिवाध्ययस्पन्ती वस्तुपृथग्भावमात्रबीजा समानाध्यवसाया मिथ्याश्रुति
श्रुतिर्जनयन्त्यपि । तदन्यपरिहाराद्गमावत् । परमार्थतत्तद्व्यतिरेकिषु पदार्थेषु न विसर्वादिदे
त्युच्यते । तथा हि स तेषु व्यतिरेको भूत सर्वथाऽन्यतिक्रमणीयत्वात् । नैको व्यतिरिक्तोऽ-
व्यतिरिक्तो वा, सर्वथाऽप्योगात् । तस्य समावेशन वस्तुनि दूरोत्सृष्टमेव वस्तु स्यात्, शब्द-

ज्ञानाभ्या तद्विषयाभिमतस्य उत्थाभा[14a]वात् । अन्यस्य च वस्तुधर्मस्य कस्यचिदसस्पृष्टात् ।
तत एव च सा श्रुतिरन्यापोहविषयैत्युच्यते अन्यध्यायुत्तेष्वर्थेषु व्यावृत्तिभेदमुपादायाऽविशेषेण
निवेशनात् । व्यवहारेऽप्यन्यपरिहारेण प्रवर्तनात् ॥

अवृक्षायतिरेकेण वृक्षार्थग्रहणे द्वयम् ।

अन्योन्याश्रयमित्येकग्रहाभावे द्वयाग्रहः ॥११६॥

सकेताऽसंभयस्तस्मादिति केचिन् प्रचक्षते ।

यद्यवृक्षेभ्यो भेदो वृक्षस्तस्यावृक्षग्रहणमन्तरेण तथा ग्रहीतुमशक्यत्वात्, अविज्ञातवृक्षोणा-
वृक्षस्यापि तद्व्यवच्छेदरूपस्यापरिज्ञानात् बुद्धावनाहृदेषु [न] सवेत. शक्यत इत्येके ।

तेषामवृक्षाः सकेते व्यवच्छिन्ना न वा

ये एवमेक वस्तु सामान्यमभ्युपगम्येतरैतराश्रयमन्यव्यवच्छेदेन सकेतो चोदयन्ति, तेषा
तत्रापि सकेतकरणेऽवृक्षा व्यवच्छिन्ना न वा ?

यदि ॥११७॥

व्यवच्छिन्नाः कथं ज्ञाताः प्राक् वृक्षग्रहणादृते ।

न हि तदा प्रतिपत्ता वृक्ष वेति, नावृक्षम् । तज्ज्ञानार्थं तदधिगतयोपगमात् । सोऽ-
जानान् कथमवृक्षव्यवच्छेदं प्रतिपद्येत सकेते । [अ]प्रतिपत्तो चापरिहृततन्मनिवेशिन-
मभ्यात्—

अनिराकरणे तेषां सकेते व्यवहारिणाम् ॥११८॥

न स्यात्तत्परिहारेण प्रवृत्तिर्वृक्षभेदेवत् ।

न हि सकेते पराश्रयवच्छेदेन निवेशिताच्छब्दात् व्यवहारे तत्परिहारेण वृत्तिर्बुक्ता
श्रिताषादिभेदेवत् ॥

अथापि स्यात्—

अविषय निदिध्यान्यत् प्रवर्त्येकं पुर. स्थितम् ॥११९॥

बुद्धोऽभिमिति सकेत. क्रियते^१ तत्प्रपद्यते ।

व्यवहारेऽपि तेनाद्यमदोष इति चेत्

न ये वस्तुमागम्यवादिना कस्यचिद् व्यवच्छेदेन किञ्चिद्विधीयते । किं तर्हि ?
एकमग्रतो व्यवस्थित वस्तु सबन्धं बुद्धोऽभिमिति सकेत क्रियते । सकेतकाले तथा दृष्टमेका-
यमर्थं सत् सबन्धिनं च व्यवहारेऽपि प्रतिपद्यत इत्यसमानं प्रसङ्गम् ॥

नाशमानो यस्मात्तथापि

ततः ॥१२०॥

अयमप्ययमेवेति प्रसङ्गो न निवर्तते ।

एक प्रदर्श्य 'अय वृक्ष' इति ब्रुवाणोऽयमप्ययमेवेत्युभयी गति नातिवर्तते । तयोश्च स एव दोषः ।

न दोषो बृष्टविपरीतस्य सुज्ञानत्वात् । एक हि कश्चित् पश्यतोऽप्यत्र तदावार-
विवेकिनी बुद्धिभङ्गवत् ततोऽप्यदिति यथाऽनुभव तद्विवेचनो बंधमर्थनिदधय उत्पद्यते । स
ह्ययमेव वृक्ष इति प्रदर्श्य व्युत्पादितो यत्रैतन्न पश्यति तमेवावृक्ष स्वयमेव प्रतिपद्यते । नेद
व्यवच्छेदवाचिन सन्नवति, एकत्र दृष्टस्य रूपस्य कश्चिदन्वयमाद् । दर्शनेन प्रतिपत्तौ
व्यक्त्यन्तरेऽपि न स्यात्तथा प्रतीति ॥

एव तर्हि तथापि तुल्यमेव तत् । यस्माद्—

एकप्रत्ययमर्शास्ये ज्ञान एकत्र हि स्थितः ॥१२१॥

प्रतिपत्ता तदतद्धेतुनर्मान् विभजते स्वयम् ।

निवेदितमेतत् प्राग् यथैते भावा प्रकृतिभेदिनोऽपि विज्ञानादिकमेक कार्यं केचित् कुर्वन्ति
गान्य इति । तानय तत्र स्वयमेव तद्धेतुनतद्धेतुश्च विभज्य प्रत्येति ॥

तस्य—

तद्बुद्धिवर्तितो भावान् भावो हेतुतया धियः ॥१२२॥

* अहेतुहृषिकलावेकरूपानिव स्वयम् ।
भेदेन प्रतिपद्येतेत्युक्तिर्भेदे नियुज्यते । १२३॥

त तस्या प्रती(ति)यतो धो. भ्रातृत्वं यस्तिव्येक्षते ।

तेषां प्रदर्शय प्रत्ययवशात्तथाभूतविकल्पकारजानामन्वयात्तद्बुद्धुद्धौ विपरिवर्तमाना-
स्तज्ज्ञानहेतुतया तदन्वयावृत्त्या वास्तव्याभूतमपि तथाप्यवसितानविभक्तवाह्याध्यात्मिकभेदान्
प्रतिपत्ता प्रतिपत्तिमनुसृत्य 'एते वृक्षा' इति स्वपरविकल्पेष्वेकप्रतिमाज्ञानादर्श(स्ये) विकल्प-
विज्ञाने व्यवस्थितस्तद्विज्ञानहेतुत्वं (तून्) भेदेन प्रतिपद्येतेत्युक्तिमत्तद्धेतुभ्यो भेदे नि[14b]मुद्रते ।
त तस्या प्रतिपद्यमाना बुद्धिविकल्परता भ्रान्तिवशादेवैकवस्तुभाशिणीव प्रतिमाति । न पुनरेक
वस्तु तत्र वृक्षमस्ति । यस्य दर्शनादर्शनाभ्यां भिन्नदर्शनेष्वप्य वृक्षावृक्ष[वि]नायं कुर्वते ।
तस्य चात्रादिप्रतिमाप्रविभागेन दण्डवद्विष्टम्यग्रहणात् । अगृहीतस्य चापरप्रविभागेनानुप-
सराणात् ।

आरुतरप्येकत्र दृष्ट्या अन्यत्र द्रष्टुमनक्यत्वात् तदतद्रतोर्ध्वावुक्षत्ये व्यतिरेक्यं
युक्तं स्यात् ॥

भवतु नाम घटादिशब्देऽप्यर्थान्तरव्यवच्छेद । अथ ज्ञानादिपदेषु कथम् ? न ह्यनेषु
विधिदस्ति यतो भेदः स्यात् । ततो भेदेन विपयीकरण एव तस्य शेषत्वात् । नैव बोधा
यस्मात् —

कचचिन्निषेधनामार्थं विनिवर्त्यं कृतदचन ॥१२४॥

बुद्धे प्रयुज्यते शब्दरतदर्थस्यावधारणात् ।

अर्थोऽप्यथा प्रयोगः स्यात् तद्वतोपादिपदेष्वपि ॥१२५॥

अव्यवहारोपनीतेषु अव्यवच्छेद्योस्ति^१ श्दचन ।

शब्द हि प्रयुञ्जान सर्वोच्यव्यतिरेकी नातिवर्तते । तस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थत्वात् ।
यदि ह्ययं न कस्यचित् कृतश्चिन्निवर्त्तयेत् प्रवर्त्तयेद्वा बुद्धिं यथाभूतानुमानात् सर्वव्यवहारेषु
न किञ्चिद्वाहरेदवाहारस्यावधारणान्तरीयकत्वात् । यथा 'घटेनोदकमानय' इति । यदि
घटेनाञ्जलिना बोदकानयनं यथाकथमिदमिमतं स्यात् 'उदकमानय' इत्येव वक्तव्यं स्यात् ।
न घटनति । तथा पाशुना वान्येन वा येन केनचिदानीनेनार्थं 'आनय' इत्येव ग्यादनाक्षिप्त
करणकर्मत्वम् । एवमानयनमन्यद्वा विनिदनुष्ठानमननुष्ठानं याभिमतं तदा 'आनय' इत्यपि
न युज्यात् । अर्थत्वाद्बन्धनस्य । तथा अव्यवहारोपनीतानां ज्ञेयादिशब्दानामपि केनचिद्व्यवच्छेदन
मचित्तव्यम्, अनन्याशब्दायां प्रयोगोपात्तः । तत्र हि यदेव मूढमनेराशब्दवास्यान तदेव
निवर्त्यम् । अनाशब्दकमानो वा किं परस्माद्भुगदेशमण्डेत । अधोत्तमस्वारं च द्रुवाग
कथं नो मत्तं स्यात् ? तत्प्रकारार्थैव शब्दानां कृतसद्वृत्तत्वात् । अव्यवहारोपनीतश्च
नैव कश्चित् ज्ञेयादिशब्दोऽस्ति । वाक्यगतस्य पदस्यार्थव्यन्तनात् ।

कच पुनरेते शब्दा प्रयुज्यन्ते इति प्रयोगविषयचिन्तायाम् योपोहं लभ्यते । अनिदिष्ट-
प्रयोग तु ज्ञेयशब्दस्य कोऽर्थ इति प्रश्ने न कश्चिदर्थः । तज्ज्ञेयं कश्चिदप्रतिपत्तेः । तथा
घटादिशब्दानामपि । यापि कश्चित् प्रकरणे नेकशब्दप्रवणात् प्रतिपत्तिदुष्टप्रयोगविषयानुसारेण
साक्षात्पत्त्यादपरिसमाप्ततदर्थं विप्लव एव घटादिशब्दे । तादृशो ज्ञेयादिशब्दप्यपि
यथावधंगमस्येव ।

तस्मात् सर्व एव शब्दप्रयोगं कृतदिचद् बुद्धिं विनिवर्त्यं कचचिन्निषेधनामार्थंस्तात्सार्थत्वात् ॥

निवेशनं च यो यस्माद्भूयते विनिवर्त्यं त ॥१२६॥

तद्भूये भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।

स चायमव्यवहारोऽप्यव्यवच्छेदः तस्य अस्तु ॥१२७॥

कश्चिद्भूय इति श्लोको रूपं नास्तीति किञ्चन ।

तदगतविवेकं शब्देभ्यो गम्यतेऽप्यनिवर्त्तनम् ॥१२८॥

न तत्र गम्यते कश्चिद्विशिष्टः केनचित् परः ।
न चापि शब्दो द्वयकृदग्योन्याभाव इत्यसौ ॥१२९॥
अरूपो रूपवत्त्वेन दर्शनं बुद्धिविप्लवः ।

निवेद्य (श्य) मानोऽप्येष शब्दो यो यस्माद्भ्रूयते तं विनिवर्त्य भिद्यमानाना भेदे समान-
रूपप्रतिभासिनि आक्षिप्ततदन्यव्यावृत्तिनिवेद्यते । स एव चायम्—‘अर्थान्तरव्यावृत्त्या तस्य
वस्तुन कश्चिद्भ्रूयते । शब्दोऽर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव भावानाह् इत्यादिना निर्विष्टः ।
स हि त भेद कथयन्नर्थान्तरव्यवच्छेदमाक्षिपन्नेव वर्तते । एकगतभेदस्य चोदनायास्तदन्य-
व्यावृत्त्याक्षेपनान्तरीयकत्वात् । स एव भेदस्तद्व्यावृत्त्या गतो भागस्तद्व्यतेस्तदुपाधित्वात्-
द्विशिष्टो गत इत्युच्यते । न पुनरर्थान्तरनिवृत्तिविशेषणभूता केषाचिदर्थाना [15a]
यया विशिष्टा शब्दश्चोच्यते । दण्डिवत् । द्वयोर्हि भिद्यमानयोर्भेदस्योभयगतत्वात् ।
एकगतभेदाभिधानेऽपि मान्तरीयकस्तदन्याक्षेपो भवतीति न तयोर्विशेषणविशेष्यभावः । एक-
भेदाभिधानेऽप्यन्यव्यावृत्तिगतेरन्यव्यतिरेकचोदनया व्यवहाराद्गता शब्दाना दर्शयन्—
‘तद्व्यावृत्त्या गम्यते । तद्विशिष्टो वा’ इत्याह । अत एव न शब्दस्य न द्वौ व्यापारी—
तदन्यव्यावृत्तं स्वार्थान्निधानं च । स्वार्थान्निधानस्य तदन्यव्यावृत्तिगते, स्वार्थस्य भेदरूपत्वात् ।
न ह्यन्योऽप्यतिरेकः, अनन्यो वा व्यतिरेकः, एकान्वयस्य परिहाराभावे निष्फलचोदनत्वात् ।
तथैकपरिहारस्य क्वचित् स्थित्यभावे । स चायं भेदोऽरूपः । रूपवत्त्वेन त्वस्य दर्शनं केवल
बुद्धिविप्लव एव ॥

तेनैवापरमार्थोऽज्ञातगम्यया न हि वस्तुन ॥१३०॥

व्यावृत्तिर्वस्तु भवति भेदोऽस्याऽस्मादितोरणात् ।

रूपं हि परमार्थं । भेदश्चेद्रूपं स्यात्—तत् तद्रूपं स्यादतद्रूपं वा ? ताद्रूप्ये तदेवेति
नान्यस्ततो भिद्येत । न हि तस्य रूपमन्यस्य स्यात् ।

न तदेव भेदस्य रूपम् । रूपं चासौ । ततोऽन्यदेव स्यात् । ततश्च भावस्तस्माद्भ्या-
नर्तते । ततोऽस्मात्तस्य भेद इति न स्यात् । यत् कालु यद्भेदाद्रूपवर्तते तदेव तद्रूपवतीति
सोऽस्य भेद इति च न स्यात् । न ह्यन्योऽन्यस्य भेदो भवतीति सबन्धाभावात् । सति वा स
कार्यकारणभाव इति रूपं तज्जनितं भेद इत्यभिप्रायात् सर्वकार्याणि स्वकारणाना व्यावृत्तय
स्युः । ‘रूपान्तरत्वे च भेदस्य ततोऽन्यस्य भेद इति भेदोपाधित्वाद् द्रव्यान्तरवन्न भेद स्यात् ।

न हि भेदोपाधिरेव भेदोऽस्मत् इति विशेषनिर्देशात् । ततश्चोपाध्यभावे भेदस्यैवास्मात्
स्यात् । तस्मान्न व्यतिरिक्तस्तदन्यगत्यभावाच्च वस्तुनो न परमार्थं ॥

कथं तस्मात्तस्य वस्तुन शब्देन चोदने तस्यैवान्यतोऽपि भेदादन्यस्यैकभेदचोदने
सर्वभेदवत्तत्र शब्दप्रमाणान्तराणि व्यर्थानि न स्युः ? यस्मात्

एकार्यद्वयेपविच्छेदे एको व्यापिपते च्छनि ॥१३१॥

सिद्धं या तत्र विच्छिन्न^१ वाच्यं वस्तु न किञ्चन ।

यस्याभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादखिले गतिः ॥१३२॥

^२ भवेद्विधानाफलः शब्द एकाधारो भवत्यतः ।

उक्तं प्राग्यथा “ससृष्ट-वाह्याध्यात्मिकभेदा बुद्धिः स्वमेवाभाव(स) व्यवहारमर्थप्रिया-
योष्यमध्यवसाय शब्दार्थगुणनयति तत्र” इति । तत्रैव च ते शब्दाः तैस्तैर्भ्रान्तिवारणैः ससृष्टरूप
इवाभाति यथास्येतं विच्छेदाम व्याप्रियन्ते । न चैकसाध्यं व्यवच्छेदमग्न्यः करोति । सवेत-
प्रतिनियमात् । न तु विच्छिन्नं किञ्चिद्वस्तुवाशिष्यते, यस्याभिधानाद्रस्तुयलेनाखिले गतिः
स्यात् । शब्दाणां बुद्धिविप्लवविषयत्वात् । तत्र चावस्तुनि वस्तुसामर्थ्याभावात् । तथा-
भूतार्थदर्शनद्वारेणायं गानेव परमभेदाभेदप्रतिभासविप्लवानुसारी व्यवहार इति तस्य तदप्रति-
बन्धे मतिः शब्दव्यभिचारस्ततो वितथादप्यन्ते तथाभूत एव वस्तुनि ज्ञानसंवादात् । न पुनभिप्रा-
कारग्राहिणा ज्ञानशब्दानामेव वस्तुविषयत्वात् नानाफल शब्द एकाधार, व्याघातात् । यथा
वर्णिते तु बुद्धिप्रतिभासाश्रये न दोष इति ॥

विच्छेदं सूचयन्नेकमप्रतिदिश्य वसति ॥१३३॥

यद्यप्यं तेन स व्याप्त एकत्वेन च भासते ।

सामानाधिकरन्धं स्यात् तदा बुद्धधनुरोधतः ॥१३४॥

वस्तुधर्मस्य सस्पशो विच्छेदकरणे ध्वनेः ।

स्यात् सत्यं स हि तत्रेति नैकवस्त्वभिधायिनि ॥१३५॥

बुद्धावभासमानस्य दुःखस्याभावनिश्चयात् ।

^३ इत्यन्तरश्लोकाः ॥

तेनान्यापोहविषयाः प्रोचताः सामान्यगोचराः ॥१३६॥

शब्दादच बुद्धधर्मेव वस्तुन्येषामसंभवात् ।

यदि हि विधि[15b]रूपेण वस्त्वेव शब्दैर्विकल्पैर्वा विषयीक्रियते^४ सोऽयं सर्वार्थ-
सर्वाकारप्रतीतिप्रसङ्गोऽसामानाधिकरण्यादपश्येति मग्यमान प्रणेत्या न्यायशारङ्गस्यान्यापोह-
विषयानेती प्राह ॥

तथाहि—

एकत्वाद्रस्तुरूपस्य भिन्नरूपा मतिः कुतः ॥१३७॥

अन्यधर्मतिरेकी वा नैकस्यैकार्यगोचरी ।

^१ वाह्य—क०

^२ कुर्वन्—क०

^३ इति सप्रहश्लोका—क०

^४ त्रिनेत—क०

तदेकमनस(स) वस्तु कथं भिन्नाकाराभिर्बुद्धिभिर्विषयीक्रियेत, आकारभेदाश्रयत्वा-
 ङ्ग्रेदस्य । तस्य चाभेदात् । तदात्मनोऽपि सामान्यस्य तदेवयोगक्षेमत्वात् । तदयमन्योन्यार्थ-
 परिहारेणैकविषययो वृत्त्यभावात् सामानाधिकरण्यादिनां स्यात् ।

न च वस्तुवात्मन एकस्य तत्रैव वृत्तिरवृत्तिश्च युक्ता, व्याघातात् । न चान्यत्रावर्तमान
 सामान्य स्यात् । सामान्यस्य वृत्तिर्न विशेषस्येति चेत् । न । भेदाभावात् । तद्व्येकल्प
 सामान्य वा भवेद्विशेषो वा । न ह्यसति रूपभेदेऽप्य विभागो युज्यते । सति वा, अव्यतिरेको
 न स्यादित्युक्ताम् । तदयमविभागोऽनिययाद्वा न वा । न पुनरन्यमीजन्वयी च ॥

योऽपि भिन्नमेव सामान्यमाह, तस्यापि—

अभेदश्चवहाराश्च भेदे स्युरनिवन्धना ॥१३८॥

यथास्य शब्दा भिन्नमर्थमभिदधाना कथमेकार्यंबुद्ध्याश्रया स्यु, अर्थान्तरानभिधायिन-
 रचानाशेषका निराकारसत्त्वात् कथं विशेषणविद्यष्यभावाश्रया ?

सर्वत्र भावाद्भावात्ते मन्ते दीया प्रसङ्गिन ।

यथा ह्यकरतस्माद्भिन्नस्तथान्योऽपीति भेदस्याऽज्ञामान्यदोषोऽपि नास्ति । परिशिष्टा-
 भावस्तु प्रागवनेत ॥

अपि च—

एककार्येषु भेदेषु तत्कार्यपरिचोदने ॥१३९॥

गौरवाशक्ति[र्ष]फल्याङ्ग्रेदाश्रयाया सम्यक्श्रुति ।

कृता बुद्धेरतत्कार्यं ध्यावृत्तिविनिबन्धना ॥१४०॥

न भावे सर्वभावाना [स्व]स्वभावाव्यवस्थिते ।

यद्रूप शाबलेयस्य बाहुलेयस्य नास्ति तत् ॥१४१॥

अतत्कार्यपरिवृत्तिद्वयोरपि च विद्यते ।

अर्थभेदेन च विना शब्दाभेदो न युज्यते ॥१४२॥

तस्मात्तत्कार्यताऽपीष्टाऽतत्कार्यविव भिन्नता ।

चक्षुरादौ यथा रूपविज्ञानकफले ष्वचित् ॥१४३॥

अविशेषेण तत्कार्यचोचनासभवे सति ।

सकृत् सर्वप्रतीत्यर्थं कश्चित् साकेतिकी श्रुतीम् ॥१४४॥

कुर्याद्वृत्तेऽपि तद्रूपसामान्याद्व्यतिरेकिण ।

योऽपि मन्यते—कथमभिन्नमर्थमन्तरेण बहुष्वेक श्रुतिस्तोपागसामान्यत् । एकवृत्तेरन्यत्र
 प्रत्ययाजननात् । अत्रत्यासत्तिके च प्रत्ययोत्पादेऽतिप्रसङ्गात्तेषु चैवशब्दनिवेशनवैकल्यादे-
 चार्थविशेषाभावात् । भिन्नस्वभावाना पृथग्विनयो च तथा चोक्ताना विभागापरिज्ञानादिति ।

तस्याप्येकमस्तीत्येव लोकेन शब्दो निवेदनीयस्तद्वैक्येना श्रुतिं वस्तुशब्दस्यैव ध्वनयतीति । नास्त्येतत् । किं तर्हि ? केनचित् प्रयोजनेन केनचिच्छब्द क्वचिन्निवेश्यते । तत्र यद्यनेन-मेकत्रोपयुज्येत, तदवश्यं तत्र चोदनीयम् । तस्य पृथक् पृथक् चोदनेतिगोरव स्यात् । न चास्थानान्यसाधारण रूप शब्द चोदयितुम् । नाप्यस्यायासस्य किञ्चित् साकल्यम् । नैकलमनेन तत्र योग्यास्तेज्वाश्चोदनीया । त एकेन वा शब्देन चोद्येरन्, बहुभिर्वेति स्वातन्त्र्य मत्र यत्तु ।

तदिदमेवा श्रुतिबंधुपु वक्त्रभिप्रायवसान् प्रवर्तमाना नोप(पा)लम्भमर्हति । न चैयमवश्यप्रवर्तना, इच्छाधीनत्वात् । यदि हि न प्रयोक्तुरिच्छा कथमियमेकत्रापि प्रवर्तते । इच्छाया वा क एवा बहुष्वपि प्रतिबद्ध समर्थः ।

प्रयोजनानावात् अप्रवर्तनमिति श्वेत । उक्तमत्र—प्रयोजन भिन्नेष्वप्येकस्मात् प्रतीति-रप्रयोजनभेदेनेति, न पुन स्वभावस्यैकत्वात् । यथास्व व्यवस्थितस्वभावाना भावानामन्यो न्यस्यासदनेपात् कथमेकस्वभावनिमित्त शब्दो भिन्नेषु भवेदित्युक्तं प्राक् ।

अतत्प्रयोजनव्यावृत्तिस्तु भिन्नानामप्यविरुद्धेति स एवार्थाभेद शब्दाभे[16a]दस्य कारण मयतु । तेनमे तत्प्रयोजना इत्यतत्प्रयोजनेभ्यो भिन्ना एवोक्ता । न पुनरेषामन्या तत्कार्यता । अन्यत्रान्यतो भेदाद्यथा चक्षुरूपालोकमनस्कारेज्वात्मेन्द्रियमनोर्यतत्सन्निकर्षेषु वा रूपविज्ञानवकार्येषु तत्कार्यतामान्यचोदनामभवे कुतो रूपविज्ञानमिति ध्येवहारलाघवापे कश्चित् साकेतिकी धृतिं निवेशयेत् प(स)रो रूपविज्ञानहेतु शरो वेति । अपि नाम सर्वेषा तद्वेतूना सङ्घत् प्रतीतिर्यथा स्यादिति । न चात्रानुगापि किञ्चिदूपमस्ति केवल तदर्थतया ते भावा अतदर्थेभ्यो भिन्ना इति भेद एवैषामभेदः ।

एजजातीयारथ सर्वे समूहमन्त्यातावस्थाविशेषशब्दा य समस्ता विचिद्वेक कार्यं कुर्वन्ति । तेषा तत्र विशेषाभावात् अपाधिक्य विशेषचोदनेति सङ्घत् सर्वेषा नियोजनार्थमेकमप लोका शब्द तेषु नियुज्यते घट इति । तेषुपि सजातीयान्यतश्च भेदाऽविशेषेऽपि तत्प्रयो-जनाङ्गतया तदन्येभ्यो भिद्यन्त इति भवेदात् ततोऽप्रविसर्पण प्रतीयन्ते । तत्र घटस्य रूपादय इत्यपि घटस्वभावा रूपादय उदवधारणविशेषाधिकार्यसमर्था इति शक्यत् । सामान्यकार्यसाधन-प्रतिष्ठेनात्मना रूपादिशब्दे सिद्धा पिसिष्टकार्यसाधनात्पन विशेषेण पिसिष्टास्त एवमुच्यन्ते । न पुनरत्रान्यत् विचिद्वयावर्णितलक्षण इव्यमस्ति, तस्य तादृशस्यातुपलम्भान् ।

एकवचनमपि तदेवशक्तिसूचनार्थम्, सपेतपरत्तन्त्र वा ।

तथा ये हेतुफलविशेषभूता विचिद्वेक साधयन्ति, साध्यन्ते वा तेषुपि सङ्घत् प्रत्यायनार्थं श्रीह्यादिशब्दे दृत्तसनेता पच्यन्ते इति पूर्वपदाव्यम् । येषुपि पृथक् समस्ता वा क्वचिदुप-युज्यन्ते ते अवस्थाविशेषवाचिभि शब्दे सङ्घदेव प्रत्यायनार्थं ख्याप्यन्ते—सनिदर्शना सप्रतिष्ठा वेति तदन्येभ्यो भेदभामाप्येन । यथैककार्यास्तत्कार्यचोदनाया तदन्याभेदेन घटादिशब्दे इत्-समयास्तथा कारणपेक्षयाऽप्यनेक एकेन व्यवहारार्थमेव यथा शालेयो मातृकेय प्रयत्नानन्व-रीयक इत्युक्तो वेति । तथा तत्कार्यप्रतिषेधनाप्यचात्तुप शब्दोऽनित्योऽज्ञात्मा वेति । तत्का-

रणप्रतिषेधेनापि—अस्वामिक. शून्य इत्येव यथायोगमन्यदपि वाच्यम् । शून्यान्तर्यादिसन्धेयु
यथाकल्पन समीहिताकार बुद्धावारोप्य तद्व्यपच्छेदेन व्यपदेश क्रियते । बुद्धिसामीहासदशितवि-
भासत्वात् सर्वस्य श्रद्धार्थस्य । अप्रतिपक्षदोषोपसोपादयोऽपि दुर्मतिविषयन्दिशानोत्पुषेक्षणीया ॥

अथ

एकवृत्तेरनेकोऽपि द्योक्कभूतिमान् भवेत् ॥१४५॥

न केवलमेककार्यास्तादन्यभेदाऽविशेषादेकशब्देनोच्यन्तेऽपि त्वेकवृत्त्याऽप्यनेक एकशब्दे-
नोच्येत को विरोधः स्यात् ? उत्तरमत्र—नस्योपलब्ध्याभिमतस्यानुपलब्धेरभावोऽनुपलब्ध-
ताया न तद्दुर्गताश्रया व्यपदेशप्रत्यभिज्ञानादयो न भवेयुरित्यादि ॥

अपि च

वृत्तिराधेयता ध्यवितरिति तस्मिन्न युज्यते ।

यदेतदेकमनेक (कच) वर्तमानमेका श्रुति वर्तयति तस्य केय वृत्तिराधेयता वा स्यात्
यथा कुण्डे बदराणि वर्तन्त इति, व्यक्तिर्वा तैरभिव्यक्ते ? यथाधेयता

निरवस्थानुपकार्यवाधाधार

नित्य हि सामान्यमिष्यते । अनित्यत्वे परापरोत्यत्तेरनेकत्वाद् भेदवदेकप्रत्ययायोमात् ।
नित्यस्य च किं कुर्वाण आधार स्यात् ? तस्य तत्र समवायादाधार इति चेत् । कोऽयं
समवायो नाम ? अपृथक्सिद्धानामाश्रयाश्रयिभाव । तद्वेदेदमनुपकारकस्य आधयस्य न
समावयामोऽतिप्रसङ्गात् ।

तस्मात् समवायसयोगैकार्यसमवायावमोऽपि वस्तुसंबन्धा कार्यकारणभावात् न व्यति-
रिच्यन्ते । परस्परमन्यतो बाऽनुपकारिणामप्रतिबन्धादप्रतिबन्धरम सासंबन्धान् । यद्यप्ये-
कार्यसमवायिना परस्परमनुपकारस्तत एकस्मादुपकारेण भाव्यमभावे यद्योक्तदोषप्रसङ्ग[16b]-
गात् । अत स्वोपकारकद्वारेणैवापरमपि द्रुद्ध्या तद्यत्वात् । तस्मात्तत्रापि कार्य-
कारणभावकृत एव प्रतिबन्ध । तदयमाश्रय सामान्यरम स्वात्मन्यनुपकुर्वीयोऽनेपेक्षस्याधार
इति याचितकमण्डनमेतत् ॥

अथ तर्हीदानीमजनक कुण्ड बदराणानाधार ?

प्रवितर्पत ॥१४६॥

शक्तिस्तद्देशजनन कुण्डावेर्बदरादिपु ।

प्रकृत्यैव गृहणो ब्रह्मस्याऽसमानदेशकार्योत्पादनधर्मण समानदेशकार्योत्पादनत्राय जाधार-
कृत । तस्मात्तत्पूर्वक्षणेसहकारि कुण्ड तत्रैव बदरकार्य जनयदाधार इत्युच्यते । अन्यथा 'इह
कुण्डे बदराणि' इत्यपि न स्यात् । न वै तदुपकारकत्वोऽयं व्यपदेश । किं तर्हि ?
सयोगकृत । किं पुन स तयोरेव सयोग ? ताभ्या जननात् समवायात् । स विमर्श
न समवैति जन्यते वा ? तस्मात्सामर्थ्यात् । तदसमर्थं पृथक् । तत्र (तर्) रहितमपि तादृश-

मेवेत्यनुपकारकत्वाद् सयोगेन तद्वत् स्यात् । सहितस्य तदन्योपकारात् विशेषोत्पत्ते सामर्थ्यम् । कोऽयमज-यजनकभूतागामनुप(नामु)पकार ? स्वल्पस्य सिद्धेरकार्यत्वात् पररूपत्रियायामपि तत्रानुपकारात् । उभयता[श्च] कारवरसाविचित्करत्वेनानुपकारकत्वा-दित्युक्तप्रायम् ।

तस्मात् सर्वं एव वस्तुसन्ध्या जनवस्यैवोपयोगविशेषवशात् प्रविभागं कार्यनारण-भावात् व्यवस्थाप्यन्ते । तदयं कुण्डादीनामप्याधारभावो बदरादिपु जननमविनरेव ॥

न सन्नवति साप्यत्र

न ह्ययं जननविशेषलक्षण आधारभाव सामान्ये सामान्याश्रयस्य संभवति, तस्याऽ-जन्यत्वात् ।

तवभावेऽप्यवस्थिते ॥१४७॥

न स्थिति

अथापि स्यात् स्थापक आश्रय सामान्यस्य । तत स्थितिहेतुत्वादाधारो न जननादिति । तदयुक्तम् । तस्य तदगावेऽपि स्थानात् । पतनपरमणा हि भावाना पातप्रतिबन्धादजन-कोऽपि स्थापको भवेत्, अत्रापि यदि कश्चित् प्रतिबन्ध न पर्यंतुयुञ्जीत । स हि पातप्रतिबन्धो नार्थान्तरमेव यं स्थापयित्वा क्रियेत । अर्थान्तरत्वे तत्रैवार्थोपयोग इति क्व पतत प्रतिबन्ध ? प्रतिबन्धादपारोऽपि तुल्य पर्यंतुयोगोऽनवस्था वा ।

तरमात् पाताभाव पातप्रतिबन्ध । स कथं वेनचित् क्रियेत ? अभाव करोतीति हि नाभावो नाम क्वचित् कार्यं । तस्य कथंचित् कार्यरूपत्वेऽभावयोगात् । तस्माद्भाव-त्रियाप्रतिषेधनिर्देश एष भाव न करोतीति यावत् । तथा चायं न किंचित् करोतीति अकिंचित्तरश्च क्व कस्य स्थापको नाम ? तेनाऽयं वेनचिदप्रतिबन्ध इति न कदाचित्तिष्ठेत् । तरमात् पातप्रतिबन्ध इत्यपि शब्धिकाना मानानाम्पादानरगानवेसोत्पादनमुच्यते ॥

अस्तु नामाजनन पातिना तत्प्रतिबन्धस्तत्करणार्थप्रतिमत्तो द्रव्यस्य क्वचित् स्थापकोऽ-प्यरतु । सामान्यरवाक्रियस्य किं लक्षणा स्थिति कुर्वाण स्थापक स्यात् ? स्थितिर्हि तस्य स्वरूपाप्रभ्युतिरेव । सा च नाश्रयावता नित्यत्वात् ।

साम्ययुक्तैव भेदाभेदविवेचने ।

अस्तु नामाश्रयहेतुका स्थिति । सा सामान्यादग्या वा स्थापनग्या वा ? अग्या चेत् । तामेव स आश्रय करोति ; सा चाऽप्रतिबद्धा सामान्य इति किं सामान्यस्याश्रयेण ? प्रति-बन्धे वा क्व प्रतिबन्ध इति वाच्यम् । स्थितिकरणं चेत् । तत्रापि तुल्य प्रसङ्गोऽनवस्था च । तत उपकाराजनवधारणा[त्] तस्यैव स्थितिरित्यप्रतीतिः । जननं चेत् । किमाश्रयपाऽ-नुपकारिणाजोसितेन ? अपेक्षि(क्षे)ति हि तत्प्रतिबन्ध । स चानाश्रयविशेषस्य सामान्यस्या युक्त इति केवलं जनपदिनि नास्त्यन्य स्थितिहेतुः ।

जमेदे वा स्थिते सामान्यात्, स्वरूप[17a]मेव तत्तस्य । तच्च नित्यमस्तीति न स्थितिरस्य केनचित् क्रियते । तस्मान् सामान्यस्याधारेऽस्ति । तन्नाशेयतास्य युति ॥

अथ पुन सतोऽपि सामान्यस्याव्यवतस्य व्यवत्वा ज्ञाना(न)कारणत्वात् तद्व्यवहितस्तत्र युति स्यात् । न मुक्तमेव भयितुं परमात्—

विज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वादात्मन्यन्यानुरोधि यत् ॥१४८॥

तद्व्यवहितस्य योग्यतायाश्च कारण कारण(क) मतम् ।

प्रागेवास्य च योग्यत्वे तदपेक्षा नृ(न) युज्यते ॥१४९॥

सामान्यस्याविकार्यस्य तस्मान्मन्यवत् कुत ।

न खलु वै कारणद्वयञ्जकस्य कश्चिद्भेद । स्वविषयविज्ञानोत्पादनसमर्थमपर सजा तीयोपादानापेक्षमनपेक्ष च जनयद्भावमेव व्यञ्जक उच्यते । परत्र तु ज्ञानजननशक्ति रनाक्षिप्ता जन्यस्येति जननमात्रेण कारणत्वम् । यो हि यतो विज्ञानोत्पादनयोग्यता प्रतिलभते, स चेन्न तस्य जन्य स्यात्, साम्य(स्य) स्वभावभूता योग्यता प्रागेवास्तीति न विज्ञानजनने तमपेक्षेत । परभूताया चास्या सैव ततो भय[ती]ति स्थिति^२प्रसङ्गः ।

तस्माद्व्यञ्जको न त करोति नाप्यन्यमिति अकिञ्चित्कररूपपिथत इति व्याहृतमेतन् ।

नत्व(न्व)जनका अपि कार्यत्वाद्गुणादयो व्यञ्जका । सत्यम् व्यञ्जका । न तु धूमपेक्षा(ख्या)गिरात्मनि ज्ञान जनयति । तथाभूतस्याग्न साक्षादजनकत्वात् । केवल मुपादानवलेनेव हि तत्र ज्ञानमुत्पद्यते, न विषयवलेन । अवत्यपि तस्मिन् भावात्, परम्परया लिङ्गानुसारेण । नापि सामान्यलक्षणवभासिना प्रत्ययाना अनिहितविषयता विषयवलेन उत्पत्तिर्वेति निषेधितमेतन्नियेदप्रियते च ।

तस्माद्ये विषया साक्षादुपयोगेन विज्ञान जनयन्तस्तत्र परमपेक्षन्ते, तेऽवश्यं तत आत्मान प्रतिलभन्ते । न चाप्यमात्मप्रतिलम्भ सामान्यस्य नित्यस्य कुत्रिद्यत् सभवति । तस्मान्न तत केमिद्व्यवहितस्यम् ।

न वै योग्यताप्रतिलम्भ सामान्यस्य व्यक्ति भूम । किं तर्हि ? स्वाश्रयसमवायम् । स्वाश्रयसमवेत हि तदात्म[न्य]न्मत्र वा विज्ञानहेतुरिति । उक्तमत्र—अजन्यजनकयो कोऽप्यमा-थयाथभिभावलक्षण समवाय इति । स्वाश्रयसमवायापेक्षो विज्ञानहेतुः । तेन जन्य एव स्यात्, तद्धेतो स्वभावस्य प्रागभावात्, पश्चात्ततो भावात् । नित्य तत्स्वभासद्भावे प्रागपि समवायाद्विज्ञानोदयप्रसङ्गात् ॥

न वै व्यक्ति सामान्यस्य सरकाराद्व्यञ्जिका । किं तर्हि ? तद्प्राहिण इन्द्रियस्य । सोऽपि—

व्यञ्जनादेरिव व्यक्ते सत्कारो नैन्द्रियस्य च ॥१५०॥

प्रतिपत्तेरभिधत्वात्तद्भावभायकालयो ।

संस्तृतामञ्जनादिभिरिन्द्रिय प्रतिपत्तो विचिदतिशयमासाद्यति स्पष्टास्पष्टभेदात्, अतत्कारिणश्चातत्संस्कारकत्वात् । नैव व्यक्तेरिन्द्रियस्य कस्यचित् संस्कारत्तद्भावभाव कालयोस्तत्प्रतिपत्ति प्रत्ययिषोपान् । विषयसंस्कारस्तिविद्रव्याऽविशेषेऽपि तद्विशेषाधानादुपनारी स्यात्, नेन्द्रियसंस्कार । प्राग्दर्शने दर्शनदावत्याधानादुपकारक इति चेत् । सोऽीन्द्रियमर्थ दर्शयन् क्व न प्रतिपत्तेर्भेदक ? एषप्रतिनियमे च सामान्यान्तरस्य दर्शनी न स्यात् । व्यक्त्या चेन्द्रियसंस्कारात्सद्दाने तद्व्यङ्ग्येषु सामान्येषु कदाचिदतिशयो न स्यात्, एकनिश्चयो वा, तस्या अविभाषायास्तेषु विशेषाभावात् । ध्यक्तेर्वैदीन्द्रियसंस्कारो यदि नन्द्रियसंस्कार सामान्यस्य विज्ञानजननस्वभाव इति स्वभावादध्युत्तेरनपेक्ष्येन्द्रियसंस्कार विज्ञान जनयत् ।

नसृतेन्द्रियसहकारित्वात् केवलमनमर्थमिति चेत् । कोऽयमनापयातिशयस्य सहकार्यं ? अनित्या हि भावा सहकारिणो विशिष्टात्मलाभास्तमपेक्षेत् । यो ह्युपा जनक आत्मा, स तदे[17b]व सतो भवतीति ज्ञयते(ते)नैवा परस्परतोऽपेक्षा । सामान्य पुनरनासाद्य पर नित्य तस्वभाव विर्मितोन्द्रियमपेक्षते ? न हि तस्य केवलस्य यो न तत्स्वभाव स पुन क्वचिद्भावी । व्यक्तेरिन्द्रियसंस्कार, तत्सहकारि सामान्य विज्ञानहेतुरित्यपि पारम्पर्येण व्यक्त कार्यमेव सामान्यमुक्तं स्यात् ॥

अपि च—

ध्यञ्जकस्य च जातीनां जातिमत्ता धरोष्यते ॥१५१॥

प्राप्तो गोत्वादिना तद्दान् प्रदीपादि प्रकाशक ।

यो हि यद्विषयविज्ञानहेतु स तस्य व्यञ्जक । विज्ञानहेतुत्व गोत्वादिषु प्रदीपादेरप्यस्ति, तेज संस्कारापेक्षिणश्चक्षुषोऽर्धप्रतिपत्त । तत प्रदीपादयो गोत्वादिना तद्भन्त रम् । न हि व्यक्तेरपि ज्ञानहेतुत्वा मुक्त्वाऽन्या वाचिदभिव्यक्ति सामान्यस्य, स्वभावातिशयस्यापातुमशक्यत्वात् । समवायोऽभिव्यक्तिरिति चेत् । उक्तोत्तरमेतत्स्य समवायामोपादिति । समवायमान हि व्यक्त्या सहास्य जात नाय कदिचद्विषय इति पूर्ववत् परचादपि न ज्ञानहेतु स्यात् । समवायादेव विज्ञानहेतुत्वे स्वाथयसमवायिनाम येयामपि दृश्यतापत्ति । तस्मात् ज्ञानहेतुत्वं व्यञ्जकत्वम् । तच्च तुल्य प्रदीपादाविति स एव प्रसन्नय ।

तत्राधेयता न व्यक्तिवृत्ति सामान्यस्येति । अवृत्तेर्नानकत्र ज्ञानहेतु ॥

अत एव

ध्यक्तेरन्याऽप्यवाऽन्या येषां जातिस्तु विद्यते ॥१५२॥

तेषा व्यक्तिव्यपूर्वात् कथं सामान्यबुद्धय ।

विद्यत एवेत्यवधारणार्थस्तुशब्द । विद्यमानो हि पदार्थ स्वसामर्थ्यान्वय वृद्धि जनयन् स्वरूपानुकारिणो तत्तद्व्यङ्ग्यमपेक्षते अन्यथातिप्रसङ्गात् । स च सामान्यस्य सत तत्त्वा न्यत्वपक्षयोर्न समवतीति ॥

एकत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनात्तत्राभात्

सा हि बुद्धिरैकभाविनी व्यक्त्यन्तरमेवमास्कन्देत्, भूतप्राहिणी यदि तत्र दृष्ट
किञ्चिदप्यत्र पश्येत् । तच्च

सत ॥१५३॥

अनन्यत्वेऽन्यथाभावाद् अन्वयत्वेऽप्यनपाश्रयत् ।

न समवति ।

स्वभावो हि भावान् तत्त्वमन्यत्व वा लक्षयेत्, रूपस्यातद्भूतस्यान्यत्वाव्यतिश्रमात् ।
इदमेव खलु रूपस्यान्यत्वं यदात् (यन्न तत्) । आपारान्तरवदविशेषात् । तच्चेत् सामान्यस्य
रूपमनन्यत् । तदेव तद्भवति । अतरेव वरत्वन्तरवदप्यत्वप्रसङ्गात् । न चैकव्यक्त्यात्मनो
व्यक्त्यन्तरान्वावेशो व्यक्त्यन्तरवदप्रसङ्गात् । ततो नाव्यतिरेकिण सामान्यादन्वयिनी बुद्धि
स्यात् । नापि व्यतिरेकिणस्तस्य क्वचिदनाश्रयणात् । अन्यस्यापि व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावादे
सन्नधस्य केनचिदनुपकार्यस्याप्रतिबन्धेनाभावात् । असन्नधश्च ज्ञानोत्पत्तावतिप्रसङ्गात् ।
तदयमेकवस्तुदर्शनेनैकवस्तु प्रत्ययस्यान्यत्र वृत्तिमिच्छस्तत्त्वाप्यत्ये नातिक्रामतीत्युक्तमेतत् ।

तस्मादियमर्थेष्वेकरूपा प्रतीतिविकल्पवासनासमुच्चि(त्वि)ता भ्रान्तिरेव । भावभेदो
वासनाप्रकृतिश्चास्या आश्रय इति तिलोच्छिद्यमेतत्^१ ।

कथं तर्हीदानीं प्रधानेश्वरादिकार्यशब्दा भावेऽप्यतद्भूतभेदेऽप्यभेदेन वर्तन्ते ? तेषुपि
यदासफेतवासनोपस्कृतत्वाच्चिन्त^२सतते(ते) सर्वाद्यदसनेऽन्येष्वपि तद्भूतं तथाध्यव-
साभासमाभूतकल्पितव्यवच्छेदेन विकल्प(त्वं)विज्ञानप्रतिभासिन्यर्थे उपादानबलप्रभवविकल्प-
समुत्पत्ता प्रवर्तन्ते । न हि तेषु तथाऽस्तु किञ्चिदवतिरिक्तमवतिरिक्त वा सामान्यमस्ति ।
तथाभावकल्पनया तु तदप्यभेद प्रतिपत्त्रभिप्रायवशात् स्यात् । तदभिप्रायवशादेव सामान्य
किं नेति चेत् । तेनावश्यं हि तत्र भेदो नान्तरीयक^३[18a]त्वादेष्टव्य । स एव सामान्य-
कार्यं पर्वान्त इति निष्प्रयोजना सामान्यकल्पना ।

यदि सत्स्वसत्सु भावेषु सामान्यबुद्धिर्नैवमर्थवती केवलं विष्णव एवेति नास्माकमस्या
विषयनिरूपण प्रति कश्चिदशङ्कर । क्वचिदविसवादोऽस्तु । वस्तुनि कार्यकारणभावप्रति-
बन्धात्, न तथाभूतप्राज्ञसमावेशात् । प्रत्यक्षावत् । अतथाभावेऽपि भावाविति निवेद-
विष्यामो निवेदित न । भेदविषयत्व पुनरस्या बहुल भिन्नपदार्थदर्शनबलेन तेषु भावाप्यव-
सायात् । तथाभावकल्पनाभावेवापरत्र भावात् ॥

अपि न्याय सामान्यमर्थान्तर कल्पयन् स्वाश्रयमाश्रयत कल्पयेत्, सर्वगत यानाशादिवत् ।
तत्र यदि स्वाश्रयमाश्रयत घटत्वादिभूत्येषु भ्रदेशेषु घटाद्युत्पत्तौ कथं तेषु भिन्नदेशव्यवर्तित
सामान्यस्य समवो यस्मात्तत्पूर्वद्रव्यादुत्पत्तिसुद्रव्य

^१ निर्गतये ०—क०

^२ स्वाद्विज्ञानस ०—क०

^३ कृतयेत् ०—क०

ऽथ वाति

निष्प्रियत्वोपगमात् । न ह्यन्यवृत्तेर्भावस्य ततोऽनिवचलतो भिन्नदेशेन भावेन तदुभ-
यान्तरालाऽव्यापिनो योषो युक्तः । प्राक् स

न च तत्रासीदिति पश्चात्

न च तत्रोत्पन्नो न नुत्तरिचदायात् इति क इम व्याघातभारमुद्धोक्तुं समयोऽन्यत्र
जाड्यात् ।

अपि च—

न चासावत् ॥१५४॥

जहाति पूर्वं नाधारम्

उत्पित्सुवेधाद्भिन्नदेशम् । तयोश्च वर्तत इति ।

अहो व्यसनसन्ततिः ।

भिन्नदेशयोर्हि भावयोः सवन्धी द्विधा भवेत् । नानादयवात्मतयान्योग्याभ्यामव-
यवान्या तत्सवन्धादालोक-रज्जुवश-दण्डादित् । न हि सावयवत्वमन्तरेण भिन्नदेशाभ्या
युगपत् न स्वचिद्योगो युक्तस्तस्य द्वितीयात्माऽभावात्, एकारमनश्च सत्यदेशवृत्तिसवन्धरूपत्वात् ।
अन्यथा तत्संन्यायोयात् । एकस्माधेयस्य तत्र स्थानं तत्र तत्रैव तेनैवात्मनाऽस्थानमिति तत्
स्थित्ताप्रस्थितात्मनोरेकस्य विरोधादपुत्रमेतत् ।

सर्वत्र सर्वदा सर्वाकारस्थितामेति चेत् । तत्सवभावदर्शनाश्रयः प्रत्ययः सर्वत्र सर्वाकारः
स्यात् । तथा च गामप्यश्व इति प्रतीयात् । अश्वरिषितात्मना द्रव्यत्वेन सवन्धात् । तत्सव-
भावप्रतिपत्त्या च तथा निश्चयात् । तस्य चैव स्याद्भृष्टाकारान्तराऽभावात् । तस्यात्रा-
नवमवमनेकदेशे युगपदाधीयते ॥

पूर्वाधारत्यागे तु भिन्नदेशोऽपि वर्तत । स च नाभिमतः ।

अन्यत्र वर्षमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ॥१५५॥

स्वस्मादचलत्तः स्थानाद्भृत्तिरित्यतिमुचितम् ।

अश्वसरो अस्ते नाशस्तेन तन्मन्थलेऽपि न ॥१५६॥

तद्देशिनं च ध्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम् ।

इत्यन्तरालोकौ ॥

यस्य तु सर्वगतं सामान्यं तस्यापि

१ व्यक्तवैकत्र सा व्यक्त्याऽभेदात् सर्वत्रगा यदि ॥१५७॥

जातिदृश्येत सर्वत्र

न जातेनित्याया काचिद्भवितरिति निषिद्धमेतत् । तस्मादित्यमनपेक्षितपरोपकारा दृश्येत वा, न वा कदाचित्, तस्मिन् स्वभावे व्यवस्थानात् । स्वभावान्तरस्य कुतश्चिदनुत्पत्तेः । अन्युपगम्याऽपि व्यक्ति व्यापिन्येकत्र व्यक्त्या भेदाभावाद्भवत्कतं सर्वत्रेति व्यक्ति-शब्देऽपि देशेषु दृश्येत ।

न च सा व्यक्त्यपेक्षिणी ।^१

यदि व्यक्त्यपेक्षिणी स्यात्,

व्यञ्जकप्रतिपत्तौ हि न व्यङ्ग्य सप्रतीयते ॥१५८॥

विषयैव. पुन. कस्मादिष्ट सामान्यतद्गतौ ।

योऽपि हि—

“स्वाश्रयेन्द्रियसंयोगोऽप्रतिपत्तिकम् ।

सामान्यमाश्रयसून्येषु देशेषु न दृश्यते ॥”

इति प्रतिशमादधीत तस्याप्यस्त्यवेन्द्रियाश्रयसंयोग उपकारक इति । ततस्तद्दर्शी पथास्थिता पश्येत् । न हि तस्या दृश्यमानाया रूपमदृष्ट [18b]तदीय युक्तम् ।

व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वात् सामान्यस्य व्यञ्जकरहितेषु प्रदेशेष्वदर्शनमित्यपि मिथ्या । तथा-भूतस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्य तत्राभावात् । स्वप्रतिपत्त्या परप्रतिपत्तिहेतुहि व्यञ्जक प्रदीपादि स्वरूपसून्ये देशे स्वव्यङ्ग्य न दर्शयति नैव व्यक्तिविषयगात् । क्व हि सा व्यञ्जिका न स्यात् सामान्यस्य, तत्प्रतिपत्तिद्वारेण च दृश्या स्यात् ? व्यङ्ग्या च संव प्रसज्यते । प्रदीपघटवत् क्वचित्प्रतिपत्तिमन्तरेणादृश्यरूपत्वात् ॥

यपि चानेन किमसंभवदभिसमोदयैव बहुव्यास सामान्यवाद जाश्रित ? परस्परतो भेदाद्भवतिरेकिणीषु व्यक्तित्वव्यक्ति प्रत्ययस्यायोगात् । कथमिदानी—

पाचकादिष्वभिन्नैः विनाप्ययैः पाचक ॥१५९॥

पाचकपाठकादिष्वन्योन्यमनन्दयिष्वपि शब्दप्रत्ययानुवृत्तिरस्ति पाचक पाठक इति । न हि तेष्वन्यदेकमभिन्नमस्ति यत्र मिथास्तथा प्रतीयेरत् ॥

कर्मास्ति चेत् ; व्यक्तित्वम एव तद्दि स प्रत्ययोऽस्तु । किमिदानी कर्मणान्येन वा ? भिन्नमभिनप्रत्ययहेतुर्न भवतीत्येक सामान्यमिष्टम् । तद्यदि भिन्नमपि नर्गभिन्न प्रत्यय जनयेत्, व्यक्तिभि कोऽपराध कृतो येन तास्तथा नेप्सते ? तास्वामेकरूपत्वात् ‘अस्येदम्’ इति व्यतिरेकप्रतीतिरतदाकारविशेषवती च न स्यादिति चेत् । उक्तमत्र यथा व्यतिरेके विक्षेपप्रत्ययाश्च यथास्वमर्यान्तरविशेकादिति ।

^१ न च सा जात्यपेक्षिणी—क० अनुद्धमेतत् । सापि न व्यक्त्यपेक्षिणी—म०

तस्माद्रूपवित्तम्

भेदान्न हेतुः कर्मास्य

पापवाद्यभेदप्रत्ययस्य ॥

तत्कर्मजातिरभेवाद्धेतुरिति चेत् ।

न जाति कर्मसंभ्रयात् ।

न ह्यन्यन्तरसंबन्धिनी जातिरर्थान्तरे प्रत्ययहेतु । शोत्वमिव वर्कादिषु । पाचक-
कर्मसु च कर्मजाति । न च तानि कर्माणि पाचकशब्देनाभिधीयन्ते । किं तर्हि ?
तत्कर्माश्रयो ब्रव्यम् ॥

तस्य कर्मसामान्यस्य

श्रुत्यन्तरनिमित्तत्वात्

पाक पाक इति हि तत् स्यात्, न पाचक इति । तस्य कर्मनिमित्तत्वे प्रोक्तम् ।

किं च—

स्थित्यभावाच्च कर्मणः ॥१६०॥

न ह्यनित्य कर्म सर्वदाऽस्ति । तस्य च प्रत्ययस्य कर्मनिमित्तत्वे निरुद्धे कर्मणि न
पाचन इत्युच्येत । पचत एव कर्मसद्भावात् ॥

तत एव

असंबन्धात् सामान्य भावस्त शब्दकारणम् ।

अतिप्रसङ्गात्

विनष्टे हि कर्मणि तत्सामान्य न कर्मणि न कर्त्तरीति संबद्धताबन्धोऽप्यस्य नास्तीत्य-
संबन्धात् शब्दज्ञानहेतु, अन्यथाऽभि(ति)प्रसङ्ग स्यात् ।

अतीतमनात् वा निगित्तीकृत्य तयो प्रवृत्तिरिति चेत् ।

कर्माणि नास्तु ज्ञानाभिधानयोः ॥१६१॥

निमित्तम् । तयो

अनेमित्तवतापत्तेः

असद्वि निरुपाख्य कथं निमित्त म्यान् ? कार्यकारणलक्षणत्वाद्भस्त्रुत्पत्तस्य । तत्प्र-
भ्रुत्पत्तप्रोत्पत्तमतीतानागत कर्मानिमित्तम्, अन्यच्च व्यक्त्यादिकं नेष्टमित्यनिमित्ते ते
स्याताम् । तथा च न जातिमिद्विस्तस्या ज्ञानाभिधानयोनिमित्तत्वेनेष्टत्वात् ॥

एतन्नि पाचकादिसद्विमित्तम्, न कर्म, न सामान्यमिति चेत् ।

न च शक्तिरनन्वयात् ।

न हि चिन्तितानि किञ्चिदन्यदेव पाचकादीनाम्, तस्या एव पाकाद्यर्थक्रियोपयोगेन द्रव्य-
स्यानुपयोगित्वप्रसङ्गात् । तस्या तस्योपयोग इति चेत् । किमिदानीं शक्यता ? शक्त्युपयोगाय
शक्त्यन्तरस्य व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेतिप्रसङ्गात् द्रव्यमेवोपयुज्यत इति वाच्यम् । तस्योपयोगे
शक्तावर्दक्रियायामेवोपयुज्यत इति किं नेष्यते ? किमन्तरालेऽन्यथिकया शक्यता ? तस्माच्छ
नितिरिति द्रव्यमेव तत्कार्यम् । उच्च गान्धेतीति ततोऽज्वमी शब्दो न [19a] स्यात् ॥

सामान्य पाचकत्वादि यदि प्रागेव तद्भवेत् ॥१६२॥

व्यक्त सत्तादिवद्गो चेन्न पश्चादवशिष्यतः ।

अपि पाचकत्वमिति सामान्यमेव किञ्चिद्भवेत् । सत्यर्थे तत्समवायस्याऽका-
दाचित्कत्वात् । सत्त्वादिवत् प्रागेव व्यक्तं स्यात् । यावन्ति हि सामान्यान्वये समवाय-
धर्माणि तानि सहोत्पादेनास्य समप्रयन्तीति समयः । तद्व्यतिक्रमेण तस्य पश्चादव्यवशिष्येपात्
न तत्समवायः स्यात् । तत्सवन्धिस्वभावव्यंगुण्यादि स तस्य प्राद्वनासीत् । तत्रैव चास्य
स्वभावे स्थितश्च(स्य) पश्चाद्भवतीति दुरुन्वयमेतत् ॥

क्रियोपकारापेक्षस्य व्यञ्जकत्वेऽविकारिण ॥१६३॥

नो(ना)पेक्षातिशयेऽप्यस्य क्षणिकत्वात् क्रिया कुत ।

कर्मापवारकमपेक्षे^१ पाचकत्वं द्रव्येण व्यज्यत इति चेत् । स्थिरस्वभावस्थानतिश-
यादवशिष्येपाद्यायिनि कापेक्षा ? अतिशये वा क्षणिकत्वात् कर्मणः प्रतिक्षण स्वभावभूतस्या-
न्याग्न्यस्यातिशयोक्तेस्तदपि क्षणिकं स्यात् । तत् स्वोत्पत्तिस्थानविनाशिनः क्रिया कुतो
यवपेक्षं व्यञ्जकं स्यात् ॥

कथं तर्हीदानीमसत्यभिन्ने वस्तुनि ज्ञानस्यनोरन्यपिनोर्द्विति ? यथा पाचकादियु ।
ननु तदेव चिन्त्यते कथं लेख्यपीति । चिन्तितमेतत् यथा तेषु न सम्भवतीति । तत् किमिदा-
नीमनिमित्ते स्ते स्याताम् ? नाऽनिमित्ते । किं तर्हि ? न बाह्यतत्त्वनिमित्ते । यथास्व
वासनाप्रबोधाद्विकल्पोत्पत्तिः । तत् शब्दाः । न पुनर्विकल्पाभिधानयोर्वस्तुसत्ता समाधाय
द्व्यनुक्तप्रायमेतत् । यथास्व समयवासनावशाद्विरोधे(वि)रूपसमावेशेनाऽपरपरदर्शनेऽन्य-
विनोस्तयोर्दोषेनात् । न च तत्र तत्रियन्धनं कश्चित् स्वभावोऽस्ति परस्परविरोधिनी-
र्युगपदेकत्र समावेशयोगात् । अनियमेन तर्हि स्यात् । न ह्यनिमित्तं भवत् क्वचिद् भवति
तु तदाभूतं दृश्यं नास्तीति द्रूम । न चास्ति तस्मिन् भक्तिव्यङ्ग्यं, मुपतर्तमिर्विरोधव्य-
धन्त इति सर्वत्र सर्वाकारा, विभागेनैव तद्योपलब्ध्यानां विकल्पनात् । उक्तं चात्र किञ्चिद-
रमाभि—प्रकृत्याऽपि केचिदेकज्ञानकार्या स्वभावभेदादिति ।

अपि च—

तुल्ये भेदे यथा जातिः प्रत्यासत्त्या प्रसर्पति ॥१६४॥

श्वचिभ्रान्यत्र सैवास्तु दाम्दज्ञाननियन्धनम् ।

^१ इत्यन्तरदलोच ॥

न निर्दूत विहायास्ति यदि भाषान्वयोऽपरः ॥१६५॥

एकस्य कार्यमन्यस्य न स्यादत्यन्तभेदतः ।

यद्येते भावा व्यावृत्ति मुक्त्वा स्वभावेन केनचिदन्वयिना शून्या , नैषां यतूनामेक कार्यं स्यात् । यो हि तस्य स्वभावो जनको न हि सोऽन्यस्यास्ति । योऽस्ति [न] स जनक व्यतिरेकस्य नि स्वभावत्वात् । यज्जनकं तदेव वस्तु । तज्जनकं चापरम नास्तीति तापरं जनयेत् । ^२ न हि तस्य स्वभावो यो जनक सोऽन्यस्यापि । यदि स्यात् सतो नि(गतेन) स्वभावेन ततोऽगिस स्यादित्यस्ति स्वभावान्वयः ॥

यद्येकार्थतयाऽनेकः कार्यस्यैकस्य कारणः ॥१६६॥

आत्मैकर्था(त्रा)पि सोऽस्तीति व्यर्था स्युः सहकारिणः ।

यद्येकस्यभावत्वादानेक एकस्य कारक , स तेषामभित स्वभाव एकमनिधानेऽप्यस्तीत्य-
थैकत्वात् कारणस्यैकोऽपि जनक स्यात् ॥

यस्मात्—

नार्पत्यभिन्न तद्रूप विशेषाः शत्रवपायिनः ॥१६७॥

न हि तस्याभिन्नस्य स्वभावस्यार्थान्तरे विशेषोऽस्ति, विशेषे वाऽभेदहाने । स च तत्राप्य-
स्तीति नैकस्थितावपि तस्या[पा]योऽस्ति । ये तु विशेषास्तेषा सहस्यितिनियमाभावात्
स्यादपाय । न च ते जनवा इष्टा । सहकारिणामेकस्वभावतया जनकत्वाभ्युपगमात् ।
ततो जनकस्य स्थानाद्, अस्मा[19b]गिनश्चाजनवत्त्वादेकस्थितावपि कार्योत्पत्ति स्यात् ।
न च भवति ॥

^३ अत —

एकापाये फलाभावाद्दिशेषेभ्यस्तदुद्भवः ।

तत्कार्यमनेकसहकारिसाधारणमेकविशेषापायायेऽपि न भवति । पुनरविकलेषु सर्वेषु
विशेषेषु भवति । न त्वविकलेष्यभिन्ने रूपे । कार्यं हि धृताश्चिद्भावपरमि यत्र भवति तत्तस्य
थैकत्वात् । न चाऽभिन्नस्य रूपस्यैकस्थितावपि थैकत्वमस्ति, अविकलेऽपि तस्मिन्भवत्त्वाव-
गकारमता सूचयति । यस्तानत्यर्थैकत्वान्वा च भावाभाववत् तत्र एवोत्पत्तिस्तास्मिन् सति

^१ इति सप्रहश्लोक—क०

^२ स हि—क०

^३ तत—क०

नियमेन भवतः । ततस्त[दन्य]स्माद्बुद्धिबल्यनायामतिप्रसङ्गात् । तस्माद्भिरोपा जनना न सामान्यम् । ^१अतस्त एव वस्तु ॥

यस्मात्—

स पारमाधिको भाषो य एवार्थविधाक्षयः ॥१६८॥

इदमेव हि वस्तुवस्तुनोर्लक्षण यदर्थक्रियायोग्यताऽयोग्यता चेति वक्ष्याम ॥

स च

अर्थक्रियायोग्योऽर्थो

नान्वेति योन्वेति न तस्मात् कार्यसम्भवः ।

तस्मात् सर्वे सामान्यमनर्थक्रियायोग्यत्वादवस्तु । वस्तु तु विशेष एव, तत एव तत्रिप्यते ॥

स्वभावानन्वयात्तद्धोकस्य जनक रूपमन्यस्य नारतीत्यजनव स्यात् । जनवत्त्वे वा भेदा-
विशेषात् सर्वो जनव स्यात् । नैतदस्ति । यस्मात्—

तेनात्मना ^२भिन्नमपि हेतु कश्चिदप्यघापर ॥१६९॥

स्वभावोऽप्यम्

एवस्य जनवादात्मनो भिन्नमना सर्वे सम जनना न वा वद्विचदिति स्यादेतत् पदेषां
न विशेष सम्भवेत् । ततो भेदाविशेषेऽपि कृतश्चिदात्मनात्तदात्तत् वद्विचजनको नापर ।
स हि अस्य स्वभावो, नापरस्य । न [हि स्व]भाषो भावात्ता दर्शनयोगमर्हति—'विमलिनदं-
हृत्युष्णो वा मोदकम्' इति । एतावन्तु स्यात्—गुणोऽप्य स्वभाव इति । निहेतुवत्त्वेऽप्येति
नियमाभावेनातिप्रसङ्गात् । तस्मात् स्वभावोऽप्य स्वहेतोर्विमुच्यते । तस्यापि तत्रजन-
नात्मता तदन्यस्मादित्यनादिहेतुपरम्परा । भिन्नानां हि वद्विचदेतुर्नान्य, स्वभाषादित्यम न
विचिन्नापन्नम् ।

अभेदे तु समातां नादोद्भवी सृष्टत् ।

अभेदान् स्वभाषेनैव विदव्यम् एतावन्तु विभाषोत्पत्तिस्थितिरोपादयो न स्युः, तयो-
पलक्ष्यारम्भेदस्य । इदमेव हि भेदाभेदयोर्लक्षणम्—एवभाषारम्भानि स्थितिरैकोऽप्यनिरवदन्,
विरोधिनोरेषात्मन्यर्गमयात् ॥

भेदोऽपि तेम संबं धेत्

^१ तावत्—४०

^२ तेनात्मना हि भेदं हि—१०; तेनात्मना हि भेदं हि—४० ।

अथया

भेदे हि कारव किंचिद्वस्तुषमंतया भवेत् ॥१७६॥

अभेदे तु विरुप्येते तस्यैवस्य क्रियाक्रियो (ये) ।

भेदमात्राविशेषेऽपि स्वहेतुप्रत्ययनियमितस्वभावात् किंचिदेव कारवा स्पुर्नान्ये तत्स्वभावत्वादित्यत्र नैव किंचिद्विरुद्धमस्ति । एवत्ये तु तस्य तत्रैव तथा कारवत्वमवास्तव चेति व्याहृतमेतत् ॥

^१भेदोऽप्यस्त्यक्रियातद्व्येन कुर्युं सहकारिण ॥१७७॥

न च सर्वाकाराऽविवेक भूमो भेदस्यापि भावान् । तस्मात् कश्चिदकारवोऽस्तीति । तथापि कश्चित् भेदात् सहकारिणोऽकारवा स्युः ॥

पर्यायेणाथ कर्तृव स किं तस्यैव वस्तुन ।

अथापि स्यात्—नैव कश्चिदकारवोऽस्ति । सर्वेषां सर्वत्र पर्यायेणोपयोगात्, सक्तेर्वा किपरिणतायास्तानिवेनिन्या रूपात्तरेषोपयोगादिति । स एव खल्वय पर्यायो भेदाश्रय एवस्य कथम् ? परिणामो वाऽप्यतिरेकिण्या ? विनाये वा कश्चिदेवत्वहानिरिति यत् किंचिदेतत् ॥

किं च—

अत्यन्तभेदाभेदो हि स्याता तद्वति वस्तुनि ॥१७८॥

अण्योऽथ वा तयोर्भेद सद्भासदुशात्मनो ।

भावाश्चेवभिनेगात्मना स्वात्मभूतेन भवित तद्वन्त स्युस्तादमिनस्वभावात्मात्वाद्भेदस्यापि कुत परस्पर भेद ? अथ न स तस्य समान आत्मा । तथा तदात्मना तेनापि न तथा युवत भवितुम् । तथाभावे ह्यतद्वर्मा स्यात् । न ह्यय प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् स्वभाव एको युक्ति (वत्) ॥

न सर्वात्मनाऽभेद एव

सयोरपि भवेद्भेदो यदि

न हि क्वचिद्वर्यकान्तिको भेदोऽभेदो वा, विषयेन व्यवस्थापनात्—सामान्य विशेष इति[20b] ।

येनात्मा तयो ॥१७९॥

भेद सामान्यमित्येतद्वदि भेदस्तदात्मना ।

भेद एव

यदि सामान्यविशेषयोर्व्येमात्मानमाश्रित्य सामान्य विशेष इति स्थित्विस्तेनात्मना भेदस्तदा

भेद एव । यस्मात्तो हि तयो स्वात्मानो । तौ चैद्व्यतिरेकिणौ व्यतिरेक एव सामान्यविरोधयो, स्वभावभेदात् । स्वभावो हि भाव इति ।

तथा च स्वार्थिसामान्यविशेषता ॥१८०॥

भेदसामान्ययोर्द्वद् घटादीनां परस्परम् ।

व्यतिरेके च भेदसामान्ययोर्न भेद सामान्यवान्, न सामान्य भेदवत्, सव्याभावात् परस्पर घटादिवदित्युक्तम् ॥

अपि च—

यमात्मानं पुरस्कृत्य पुरुषोऽप्य प्रवर्तते १८१॥

तत्साध्यफलवाञ्छावान् भेदाभेदौ तदाद्ययो ।

चिन्त्येते स्वात्मना भेदो व्यावृत्त्या च समानता ॥१८२॥

अस्त्येव वस्तु नान्वेति प्रवृत्त्यादिप्रसङ्गतः ।

सर्वं एव गौरववाङ्मोऽभिन्नो वेति भेदभेद वा पृच्छन् विमोदनेव भावस्य स्वभावा-
स्यमपिकृत्य प्रवर्तते । स एव हि तयोच्यते । द्रव्यत्वादयस्तु न तत्र शब्दचोदिता, यथास्य
पूयगमिषानात् । अर्थस्य तदव्यभिचारात्ततो गति स्यात् । निर्लोडित चैनद् आचार्येण ।

तदस्य गवादिशब्दप्रत्युपरपापित्तमर्थं भिन्नमभिन वा पृच्छत्यन्तरोपशेषेण तत्र विविनि
द्विमुखदुद्धि क्रियते ? तस्माद्योऽस्यात्मानान्यसाधारणो य पुरस्कृत्य पुरयो विनिष्ठापर्यन्तार्थी
प्रवर्तते, यथा गोर्वाहदोहादो, नान्यसमविनोऽर्थस्य, यथा युद्धप्रवेश, स एव स्वभावो यथास्व
शब्दचोदित, न द्रव्यत्वादिशामान्यम्, तच्चोदतया तदा प्राप्तुमनभिप्रेतवान्, गवादिप्रमा-
वेसात्, तदात्ममूलाता चानन्वयेन तत्रानुभयरूपत्वात् । तमेव नाय(य) भाव प्रकारे-
ष्येयुद्गते । तस्य भेदे द्रव्यत्वाद्यभेदोऽस्याव्यापक एव । सर्वत्र स्वभाव^१ एव भेदस्याभ्युपगमात्,
सामान्यस्य च व्यावृत्तिलक्षणस्य । स्वभावभूतस्य च सामान्याभेदेऽप्युक्तम् । स्वात्मनेवामेदे तु
तत्स्वभावनिवन्धनार्थेत्रियार्थी सम द्वयोरपि प्रवर्तते । एवोऽपि तामर्थत्रिया तत्स्वभाववादेव
करोति, तदव्य[स्य]मपि तत्तुल्यमपि (त्यमिति) सोऽपि विप्र करोति ?

एतेनैव मदहोका किमप्यदलीलमाहुत्सम् ॥१८३॥

प्रलपन्ति प्रतिक्षिप्तं तदप्येकान्तसम्भवात् ।

यद्यमहोका—स्मादुद्धो दधि स्यामेति किमप्यदलीलमनुक्तमहोनाऽयमपरिनिष्ठा-
नादाहुत्स प्रलपन्ति, तदप्यनेन निरस्त स्वभावेनैकान्तभेदात् ॥

तदन्वये वा

सर्वत्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराहृतेः ॥१८४॥

उच्यते साध्यसिद्धपर्यं नाशे कार्यत्वसात्त्ववत् ।

अपेक्षितपरव्यापारो हि स्वभावनिष्पत्तौ भावः कृतकः । तेनैवं कृतकवृत्तिः स्वभावाभिधायिष्यपि परोपाधिमेनमाक्षिपति ।

एतेन प्रत्ययभेदभेदित्वाद्यो व्याख्याताः ।

एवमुपाधिभेदापेक्षः क्वचित्स्वभावहेतुरुच्यते । क्वचिदनपेक्ष्य सामान्येन यथा अन्वित्यएव एव सत्वम् । क्वचित् स्वभावभूतधर्मविशेषपरिग्रहेण यथा तथैवोत्पत्तिः । अनया दिशाऽन्येऽपि स्वभावहेतुप्रविभागा द्रष्टव्याः ॥

सत्तास्वभावो हेतुश्चेन्न सत्ता साध्यते कथम् ॥१८९॥

अनन्वयो हि भेदानां व्याहृतो हेतुसाध्ययोः ।

यदि सत्त्वमन्वित्यत्वेऽन्यत्र वा हेतुः स्यात् साध्यमपि कस्मान्नप्यते ? तत् किञ्चैवं प्रसाध्यमानं विशेषोभवतीति । न च विशेषः साध्यितुं शक्यतेऽनन्वयात् । यथाह—
“प्रमाणविषयाऽज्ञानात्” इति । सोऽयं विशेषो न साध्य एव व्याहृत्यते । किं तर्हि ? हेतावपि तुल्यवोपत्थात् । न हि हेतुरनन्वयः सिद्धेरङ्गम्, ततः संबध्यात् ॥

नैव दोषो यस्मात् ।

१भावोपापानमात्रे तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ॥१९०॥

न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यात् अनिविद्धं च तावदाशम् ।

न सर्वथा सत्तासाधने विशेषः साधितो भवति । भावमात्रविशेषणोऽस्ति कश्चिदर्थोऽस्ति प्रसाध्यतोऽनिदिष्टस्वभावविशेषस्य कस्यचित् सत्तामात्रे विरोधाभावात् । नेह सत्तासाधनप्रतिषेधः, किन्तु सर्वथास्ति कश्चिदिति कचनाऽस्य भेदमपरामृशन् द्रवाणः कस्मान्न पुष्पाति ? तस्मादनेनोपात्ताभेद एव साध्यः ।

उपात्ताभेदे साध्येऽस्मिन् भवेद्धेतुरनन्वयः ॥१९१॥

सत्तायां तेन साध्यायां विशेषः साधितो भवेत् ।

य हि धर्मो प्रमात्रलक्षण एको गित्यः मुक्ताद्यात्मकोऽयमो वेति यथा क्वचिदपि विशेषितस्तत्स्वभाव साधितो भवति । स च तथा नास्वेति : यदपि सत्तामात्रमन्वैति न तेन सिद्धेन किञ्चित् । नन्वेवमभ्यादित्वपि प्रसङ्गः । तथापि नाग्निहस्तामात्रे कश्चिद्विवादः । विशिष्टाकारविशेषणस्य त्वन्मितस्याऽनन्वयादसिद्धिः । न सैव (न वै स) आधारस्त विशेषीकरोति । तदयोगव्यवच्छेदेन विशेषणादित्युक्तम्, वक्ष्यते च ।

तस्मात्तत्र सामान्यमेव साध्यते तदयोगव्यवच्छेदेन । न तयोर्हापि क्वचित् सत्तायाः साधकः प्रधानादिसद्व्याच्यस्यैवार्थस्य क्वचिदभावात् । निर्विशेषणैव सा । कथमभावः ?

ज्ञेयाभिधेयप्रमेयत्वं सोऽपि सिद्ध एव प्रधानार्थ । तत् किमिदानीं हेतुमस्तीति सिद्धिरस्तु ? तथापि किं सिद्धं स्यात् ? अन्यत्र तु तदेवाग्निस्वामान्य तनासिद्धमिति साध्यते । ननु तथापि तदयोगविरहिणा सामान्येनान्वयो न सिद्ध एव । न नै कश्चित्तथाभूतेनार्थेनाऽन्य कुरोति । प्रतिपादयता हि पर धूमोऽग्निनान्तरीयका दर्शनोप—यत्र धू[22a]मस्तथाग्निरिति । ए तथाग्निमात्रेण व्याप्त सिद्धो यत्रैव स्वय दृश्यते तत्रैवाग्निवृद्धि जनयति । तत्र साध्ये(ध्य)- [निर्देशे]न न किञ्चित् । तत्र दर्शन[ित] सवन्धाव्यानमात्रादि(त्राच्चे)ष्टसिद्धेस्तदनिरदेशे कथं तद्विधिष्ये नान्वय । तदयमन्यधिनाभावी सिद्धोऽप्यदिवाग्नेस्तत्प्रदेगायोग व्यवच्छिनत्तीति स तथा साध्य उच्यते । न पुनस्तथास्योपन्यासपूर्वकान्वय, साध्योक्तेरिहानङ्गत्वात् । तत्पूर्वकत्वे वा क प्रतिज्ञा साधनादपाकरोति ? तथा चाह—

“लिङ्गस्यान्यभिवारस्तु धर्मेणान्यत्र दस्यते ।
तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिण गमयिष्यति ॥”

तस्मान्नाम्नादिसापनवत् सत्तासाधनमप्यनवद्यमिति ॥

अपराभ्युपेत्युदे वस्तुमात्रे [तु] साधने ॥१९२॥
तन्मात्रध्यायित साध्यस्यान्ययो न विहन्यते ।

साधने पुन सत्त्वे स्वभावविधेयाऽपरिग्रहेण वस्तुमात्रव्यपिनि साध्यधर्मं नान्यद-
व्याधात । न हि तत्रावश्य विशेषपरिग्रहः कार्यं । *तन्मात्राश्रयेऽपि सापनसामर्थ्यान्, न
साध्यत्वे, वैफल्यत् ॥

अपि च—

नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युक्तवाधय ॥१९३॥
धर्मो विरुद्धोऽभावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ।

सत्ताया हि साध्याया संप्लुतद्धतुर्न त्रयी दोषजातिमतिवर्तने—असिद्ध व्यभिचार विरोध
न । तत्र यदि भावधर्मो हेतुरुच्यते, ए वयमसिद्धसत्ताने स्यात् । यो हि भावधर्मं तत्रैच्छति
स वयं स भाव नेच्छेत् । स्वभाव एव हि कर्माजिदपधना धर्म इति व्यतिरेकीन धर्मिनो
निर्दिश्यते । न हि धर्मधर्मिणाचिनो धर्मयोर्वाच्ये कश्चिद्विनियोगोऽतीत्युक्तमेतत् ।

अथ पुनरुभयधर्मं धूपादनाभिनवैरनुोऽर्च्युदात्तेन व्यतिरेकमात्रस्वभावेऽप्यविरोधात् ।
यथा न भवति भूतं इत्यभूतत्वं निरुपायधेऽपि स्यात् । विदयात्स्वभावात् न प्रतिषेधविषयनेति
चेत् । तत् किमिदानीं विधिविषयोऽस्तु ? तदपि नेति चेत् । कथमिदानीं न प्रतिषेध-
नियम, विधिनियमिता (निवृत्ति) रूपत्वात् प्रतिषेधस्य ? तदेतदप्यवच्छेदमात्रं इत्यारतिं समवदित्वा-
प्रकारानुद्धाविच्छेदेन एतन् गमकत्व कथमानगान् कुर्यात् ? न च स्वयं स्वभावा उभयधर्मनो
दुषाण सतोऽन्यत्राप्यस्य वृत्ति भावने, सत्ताया वाऽन्यभिवारमिति कथं नोभता ?

उच्यते साध्यसिद्धपर्यं नाशे वार्थत्वसत्यवत् ।

अपेक्षितपरव्यापारो हि स्वभावनिष्पत्तौ भाव वृत्तयः । तनेयं वृत्तपश्रुति स्वभावाभिधायिन्यपि परोपाधिमेतन्माक्षिपति ।

एतेन प्रत्ययभेदभदित्वादयो व्याख्याता ।

एवमुपाधिर्दोषोऽपि क्वचित्स्वभावहेतुरुच्यते । क्वचिदनपेक्ष्य सामान्येन यथा अनित्यत्व एव सत्त्वम् । क्वचित् स्वभावभूतधर्मविशेषपरिग्रहेण यथा तत्रैवोत्पत्तिः । अथवा दिशाऽप्येऽपि स्वभावहेतुप्रविभागा द्रष्टव्याः ॥

सत्तास्वभावो हेतुश्चेन्न सत्ता साध्यते ऋषम् ॥१८९॥

अनन्ययो हि भेदाना ध्याहृतो हेतुसाध्ययो ।

यदि सत्त्वमनित्यत्वेऽयत्र वा हेतु स्यात् साध्यमपि कस्मान्नेष्यते ? तत् किञ्चैव प्रसाध्यमान विशेषीभवतीति । न च विशेष साध्यितु शक्यतेऽनवयात् । यथाह—
“प्रमाणविषयाज्ञानात्” इति । सोऽयं विषयो न साध्य एव व्याह्रियते । किं तर्हि ? हेतावपि तुल्यवोपत्वात् । न हि हेतुरनन्य सिद्धरङ्गम्, तत सशयात् ॥

नैव दोषो यस्मात् ।

भावोपाधानमात्रे तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ॥१९०॥

न कश्चिदर्थं सिद्ध स्यात् अनिषिद्धं च तादृशम् ।

न सवया सत्तासाधनं विशेषं साधितो भवति । भावमात्रविशेषणोऽस्ति धरिश्चर्चमीति प्रसाध्यतोऽनिषिष्टस्वभावविशेषस्य कस्यचित् सत्तामात्रं विरोधाभावात् । नेह सत्ता साधनप्रतिपक्षं किन्तु सवयास्ति कश्चिदिति क्वचनाऽस्य भेदमपरामृशान् श्रुवाणं क स्वार्थं पुष्पानि ? तस्मादननोपात्तभेद एव साध्यः ।

उपात्तभेदे साध्यऽस्मिन् भवेद्धेतुरनन्य ॥१९१॥

सत्ताया तेन साध्याया विशेषे साधितो भवेत् ।

रा हि धर्मो प्रधानलक्षणं एको नित्य सुखाद्यात्मकोऽप्यो देति यथा क्वचिदपि विशिष्टतत्त्वस्वभाव साधितो भवति । स च तथा नावेति यदपि सत्तामात्रमन्वैति न तेन सिद्धं किञ्चित् । न केवमान्यादित्वपि प्रसङ्गः । तथापि नाभिनसत्तामात्रं कश्चिद्विवादः । विशिष्टाधारविशेषणस्य त्वभिमतस्माज्ज्ञानव्यादसिद्धिः । न सैव (न वै ए) आधारस्तं विशयीकरोति । तदयोगव्यवच्छेदेन विशेषणादित्युक्तम्, वक्ष्यते च ।

तस्मात्तत्र सामान्यमेव साध्यते तदयोगव्यवच्छेदेन । न तथापि क्वचित् सत्ताया साधकं प्रधानादिशब्दवाच्यस्यैवाथस्य क्वचिदभावात् । निविशणैव सा । कथमभावः ?

शेषाभिप्रेयप्रमेयत्वं सोऽपि सिद्ध एव प्रधानार्थं । तत् किमिदानीं ज्ञेयमरतीति सिद्धिरस्तु ?
 तथापि किं सिद्धं स्यात् ? अन्यत्र तु तदेवाग्नितामान्यं तत्रासिद्धमिति साध्यते । ननु तत्रापि
 तदयोगविरहिणा सामान्येनान्वयो न सिद्ध एव । न वै कश्चित्तथाभूतेनार्थेनाऽन्यथ करोति ।
 प्रतिपत्तयता हि परं धूमोऽग्निनान्तरीयको दर्शनीय—यत्र धू[22a]मस्तत्राग्निरिति । स
 तत्राग्निभाषणे व्याप्त सिद्धो यत्रैव स्वयं दृश्यते तत्रैवाग्निद्वुद्धिं जनयति । तत्र साध्ये (प्य)-
 [निर्देशे]न न किञ्चित् । तत्र दर्शन[1तु] संप्रन्धाख्यानमात्रादि (प्राञ्चे)ऽसिद्धेस्तदनिर्देशो कथं
 तद्विशिष्टे नान्वय । तदपमग्न्यविनाभावी सिद्धोऽपदिवाग्नेस्तत्प्रदेशायोर्न व्यवच्छिन्नतीति
 न तथा साध्य उच्यते । न पुनस्तथास्योपग्यासपूर्वकोन्वय, साध्योन्तेरिहानङ्गत्वात् ।
 तत्पूर्वकत्वे वा क प्रतिज्ञा साधनादपाकरोति ? तथा चाह^१—

“ल्लिङ्गस्याव्यभिचारस्तु धर्मोऽन्यत्र दर्शयते ।
 तत्र प्रसिद्धं तदुक्तं धर्मिण गमयिष्यति ॥”

तस्मादाग्न्यादिसाधनवत् सत्तासाधनमप्यनवयमिति ॥

अपरानुष्टतद्भूदे वस्तुमात्रे [तु] साधने ॥१९२॥
 तन्मात्रव्यापिनः साध्यस्यान्वयो न विहग्यते ।

साधने पुन सत्ये स्वभावविशेषाऽपरिग्रहेण वस्तुमात्रव्यापिनः साध्यधर्मं नान्वय-
 व्यापात । न हि तत्रानवय विशेषपरिग्रहं कार्यं । तन्मात्राश्रयेऽपि साधनतापर्यात्, न
 साध्यत्वे, यंक्त्यात् ॥

अपि च—

नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति ध्वभिवायुर्मयाश्रयः ॥१९३॥
 धर्मो विक्रदोऽभावस्य ता सत्ता साध्यते वचम् ।

सत्ताया हि साध्याया सर्वस्तद्धतुलं यदी दोषजातिमतिवर्तते—असिद्धं व्यभिचार विरोध
 च । तत्र यदि भावधर्मो हेतुः स्यात्, स वयमसिद्धसत्तावे स्यात् । यो हि भावधर्मं तत्रेच्छति
 स वयं स भाव नेच्छेत् । स्वभाव एव हि क्यान्दिपेक्षया धर्म इति व्यतिरेकीय धर्मिणो
 निर्दिश्यते । न हि धर्मधर्मिवाचिनो शब्दयोर्वाच्ये कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्युक्तमेतत् ।

अथ पुनरुभयधर्मं कृपादनाश्रितं तदनुतोऽनुदासेन व्यतिरेकमात्रस्याभावेऽप्यवितोषान् ।
 यथा न भवति मूर्तं हत्यमूर्तत्वं निरुपाश्रयेऽपि स्यात् । निरुपाश्रयताभावात् न प्रतिषेधविषयतेति
 चेत् । तत् किमिदानीं विधिधर्मोऽस्तु ? तदपि नैति चेत् । वधमिदानीं न प्रतिषेध-
 विषय, विधिनमित्त (निवृत्ति)रूपत्वात् प्रतिषेधस्य ? तदेतद्वच्यतेऽदमात्रं द्वयोरपि संभवादिपक्ष-
 प्रचारागद्वाविच्छेदेन लभ्यं मयवत्वं मयमात्मगान् कुर्वाण ? न च स्वयं स्वभावा उभयधर्मोऽत्र
 युक्तान् सर्वोऽप्यत्राप्यस्य वृत्ति भाषणे, सत्ताया साध्यविधिरिति वचं नोन्मत्त ?

^१ सिद्धता इति बर्त्तव्यमी ।

अभावधर्मं तु भावमात्रव्यपिनोऽर्थस्य व्यवच्छेद हेतु सत्ताया ददतीत्यस्य विषयो हेतु
स्यात्, तस्य भावे षड्विदसमवात्, अभाव एव भावव्यवच्छेदस्य भावात् ।

तदयं त्रिप्रकारोऽपि धर्मं सत्तासाधने न हेतुलक्षणमात् । न चान्या गतिरस्ति । तस्मात्प्र
सत्ता साध्यते । साधनत्वे पुनरस्या सामान्येन तन्मात्रव्यापिनि वस्तुधर्मं सिद्धसत्ताके धर्मिणि
नासिद्धि । तेन च साध्यधर्मेण व्याप्तिर्यदि षड्विदप्रिदचोयेत न विरोधव्यभिचारविति गाय
प्रसङ्ग । अनिश्चिताया तु व्याप्तौ धर्मिसगाश्रये वा तस्त्वभावतया गमको न षड्विद्
गमक स्यात् ॥

अत एव स्वधर्मेण व्याप्त

सिद्ध स्वभावो गमको

वाच्य । न हि प्रकाशतया प्रकाशयन् प्रदीपस्तद्रूपाप्रतिपत्तौ स्वामर्षत्रिया वराति ।

व्यापकस्तस्य निश्चित ॥१९७॥

गम्य स्वभाव

तद्धर्मनिश्चयादेव निश्चितो व्यापकत्वेन तस्य धर्मिणो धर्मो गम्य ।

तस्याय निवृत्तौ वा निवर्तक ।

तस्य व्याप्यस्य धर्मस्याय निवर्तको व्यापकधर्मं स्वयं निवर्तमान । एव ह्ययमस्य
व्यापक सिद्धो भवति यद्यस्याऽभावे न भवेत् ।

तदनेन द्विविधरथापि साधनप्रयोगस्य गमवत्कालक्षणमुक्त वेदितव्यम् । द्विविधो हि
प्रयोग साधर्म्येण वैधर्म्येण च यथाहृत्य—अचयी व्यतिरेकी [22b]वेति । गानसोवस्तुत
फन्दिद्रुदोऽस्त्ययत्र प्रयोगभदत् । साधर्म्येणापि हि प्रयोगवर्तिधर्म्येणति । असति तस्मिन्
साध्येन हेतोरन्वयाऽभावात् । तथा वैधर्म्येऽप्यन्वयगतिरसति तस्मिन् साध्याभावे हेत्वभावस्य
सदेहादिति विस्तरेण वक्ष्याम ॥

अनित्यत्वे यथा कार्यमकारणं चाऽविनाशितं ॥१९८॥

अननोदाहरणमनयोर्दशयति । तत्रान्वयी—यत् किन्तु कृतकं तत् सर्वमनित्यं यथा
पटादयः । शब्दश्च कृतक इति । कृतकस्याऽनित्यत्वेन व्याप्तिं प्रदर्शनं शब्दस्य च कृतकत्वे
कथिते सामर्थ्यविवादानित्यं शब्द इति । तस्मान्नावश्यमिह पदानिर्देश इत्ययमन्वयिन प्रयोग ।

व्यतिरेक्यपि नानित्यत्वभावात् कृतकत्व भवति । शब्दश्च कृतक इति । सिद्धतस्म-
भावतया तदभावे न भयत कृतकत्वस्य च भावव्यातो तदात्मन सतो भाव इति सामर्थ्यति
सिद्धि, पूर्ववत् प्रतिज्ञावचनम् । अन्वयस्त्वर्थापत्त्या सिद्ध । न ह्यतदात्मनियतरस्य तत्रिवृत्तौ
निवृत्तिः । तस्मात्तत्रियम प्रसाध्य निवृत्तिर्वैकल्या । सा चेत् सिध्यति, तदात्मनियम
मथदिव ^१मूचयतीति सिद्धोऽयम् ॥

कथमिदानीं कृतकोऽवश्यमनित्य इति प्रत्येतव्यो यनेनमुच्यते । यरमात्

अहेतुत्वाद्दिनाशस्य स्वभावादनूबन्धिता ।

न हि भावा विनश्यन्तरतद्भावे हेतुमपेक्षन्ते । स्वहेतोरेव विनश्यराणा भावात् ।
तस्मात् कश्चित् कृतकं तं प्रकृत्यैव नश्यत् ॥

तथा हि

सापेक्षाणां हि भावानां नावश्यभावितेऽप्यते ॥१९६॥

निरपेक्षश्च भावो विनाशे । सापेक्षत्वे हि षटादीनां केषांचिन्नित्यतापि स्यात् । येन
वाहृत्येऽपि हि^१ तद्धेतोर्भवेत् स्वचिदसंभवः ।

यद्यपि बहुलं विनाशकारणानि सन्ति तेषामपि हि स्वप्रत्ययाधीनसन्नित्यत्वात्प्रावरण
संनिधानमिति कश्चिन्न विनश्येदपि । न ह्यवश्यं हेतवः फलवन्तस्तोपा वैकल्पप्रतिबन्धसंभवात् ॥

एतेन व्यभिचारित्वमुक्तं कार्याऽव्ययसिद्धये ॥१९७॥

सर्वेषां नाशहेतुना हेतुमन्नाभावादिनाम् ।

इत्यन्तरालोकः ॥

तदथ भावोऽनपेक्षस्तद्भावात् प्रति तद्भावनिवृत्तं, असंभवप्रतिबन्धवत् कारणसामग्री
सकला कार्योत्पादने ।

नन्वनपेक्षायामपि केषांचित् क्वचिज्जावदथ तद्भावः, भूमिवीजोदकसामग्र्यामपि
कदाचिदद्भुकरानुत्पत्तेः । न । तथापि सन्तानपरिणामापेक्षत्वात् । नैव भावस्य वाचिद-
पेक्षा । तत्राप्यन्त्या सामग्री याऽव्यवहित्वा कार्यात्पत्तेः सा फलवत्येव । भवेत् च तत्राद्भुकरहेतु,
अपस्तु पूर्वं परिणामस्तदर्थं एव । न च ता तत्र कश्चित्^२ प्रतिबन्धु समर्थं, एवञ्च भाये
विचारानुत्पत्तेः । जल्पतो वैकल्पहाने । तदात्मनश्चाप्रच्युतस्य तदुत्पादने प्रति वैगुण्यं
कारणस्यानुवर्णस्य प्रतिबन्धहेतोरप्रतिबन्धकत्वात् ।

ननु च यवबीजादयोऽपि शाल्यद्भुकरे जन्ते न सापेक्षा, तदुत्पत्तिप्रत्ययानां षडापित्तत्रापि
संनिधानान् । कथं न सापेक्षा ? यावता स एवंपा स्वभावो नास्ति परतदुत्पादन-
शालिबीजस्यति । अतस्तत्स्वभावापेक्षा । एवं तर्हि इतन्नात्मनि केषांचित् सत्त्वा वा स
एव स्वभावो नास्ति, यो विनश्यत् । तस्मात्तत्स्वभावापेक्षत्वात् विनश्यत् । शालिबीजादीनां
स स्वभाव स्वहेतोरेति यो न सङ्गेऽनु सोऽतस्वभावः स्यात् । नियमसंनिवृत्तस्य स हेतुस्व-
रूपेण प्रतीत एव । न च स्वभावनियमो नामाकस्मिन्तो मुक्तोऽनपेक्षस्य देशकालादव्यनियमा-
योगान् । तथाऽत्रापि नियमहेतुर्वैकल्प्यो यत्र इमे वैचिदन्तरवरात्मानो भावा जाताः । न
प्रायः कश्चिन्नियमवत् स्वभावस्यास्ति ।

सर्वजन्मिना विनाशसिद्धेरन्मिस्वभावो नासीति चेत् । न [23a]वं जन्म नास्तिस्व-
भावस्य हेतुः । न चाऽहेतौ स्वभावनियमः । तस्मात्तत्र कश्चिद्धेतो स्वभावप्रविभागः ।
तदभावात् फलस्यापि नास्तीत्यसमाजम् ।

स्य निरपेक्षता विनाशस्य क्वचित् कदाचिच्च भावविरोधिनी तदभावै स्वभावेन
साधयति । यो हि भावो निरपेक्षः स यदि कदाचिद्भवेत् क्वचिद्धा तत्कालद्रव्यापेक्ष इति
निरपेक्ष एव न स्यादित्युक्तम् । स तर्हि गन्धर स्वभावो निरपेक्ष इत्यहेतुकः स्यात् ।
नाहेतुकः, सत्ताहेतौरेव भावात् धयोत्पत्तः । सतो हि भवतस्तादृशस्यैव भावात् ।

नावश्यं सतः कुतश्चिद्भाव इति चेत् । आनस्मिकी तर्हि सत्तेति । नेय कस्यचित्
कदाचित् क्वचिद्धिरेतेत् । तद्धि किञ्चिदुपलीयेत न वा भैस्य यत्र किञ्चित् प्रतिबद्धमप्रतिबद्ध
वा । स्य सत्ताऽप्रतिबन्धिनी चेत् । न नियमवती स्यात् । तस्मात्स्येवमाकस्मिकी क्वचित् ।

कथं तर्हीदानीमहेतुको विनाश उक्तः ? जातस्य तद्भावेऽन्याऽनपेक्षभात् । उक्त
चात्र 'न विनाशो नामाऽन्य एव कश्चिद्भावाद्भाव एव हि नाशः । स एव ह्येवज्ञास्यामी
जातः' इति । तमस्य भन्दा स्वभावमूर्ध्वं व्यवस्यन्ति, न प्राक्, दर्शने [अधि] पाटवानावाहितः ।
तद्वशं पश्चाद्भवराभाप्यते । विकारदर्शनेनेव विषयज्ञे ।

तदयं सत्ताव्यतिरेकेण नान्यत् किञ्चिद्विनाशोऽपेक्षत इति तद्व्यापी ॥

कथं पुनरेतद गम्यते निरपेक्षो विनाश इति ?

• अस्तानर्थाञ्च तद्धेतो

अभावकारिणः क्रियाप्रतिषेधाच्चेति चशब्दात् । कथमसामर्थ्यम् ? सिद्धे हि भावे
कारको न स करोति । नाप्यन्यक्रियाया तस्य किञ्चित् तदतद्रूपकारणान्वाकित्वत्पो
नापेक्ष्यते ।

कथं क्रियाप्रतिषेधः ? विनाश इति हि भावाभाव गम्यन्ते । तदयं विनाशाहेतु-
भाव करोतीति प्राप्तम् । तत्र यद्यभावो नाम कश्चित् धार्यं स्यात् स्वभावः, स एव भाव
इति नाभावः स्यात् । तस्मादभावं करोतीति क्रियाप्रतिषेधोऽत्र (ऽस्य) कृतः स्यात् । तथाऽ-
प्यमविकारः किमित्यपेक्षत इति सिद्धा विनाशं प्रत्यक्षेण भावस्य ॥

तरगाद्—

भवत्येव स्वभावतः ॥१९८॥

यत्र नाम भवत्यस्मादन्यत्रापि स्वभावतः ।

शोऽत्र क्वचिद्भवन्दुष्टोऽनपेक्षत्वात् स्वभावतः एव भवति तस्यान्यत्रापि स्वभावनामी
विरोधाभावाविशेषादिति ॥

या काचिद्भ्रावविषया द्विधंवानुमितस्तत् १ ॥१९९॥

स्वताम्ये कार्यभावाभ्या सबन्धनियमात्तयो । २

तस्माद् द्विप्रकारेव वस्तुविषयानुमिति कार्यलिङ्गा स्वभावलिङ्गा च । यथास्व
व्यापिनि साध्ये तयोरेव प्रतिबन्धात्लिङ्गयोलिङ्गनि यथोक्तं प्राक् ॥

प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वत्वात्तद्भावानुपलम्भने ॥२००॥

प्रवृत्तितथ्य मेल्युक्ताऽनुपलब्धे प्रमाणता ।

वृत्तीयस्तु हेतुरनुपलब्धिविशेषेण क्वचिदर्थं यमक इत्युच्यते ॥

सनिश्चयशब्दव्यवहारप्रतिषेधे हि सर्ववानुपलब्धिर्लिङ्गम् । सप्रिश्चयाद्धि शब्दव्यव-
हार प्रवर्तन्ते । [तस्मात्ते] प्रवृत्तिरित्युक्ता । तथा ह्यनुपलब्धियरेयासत्त्वमित्युक्तम् । तच्च
प्रतिपत्तुवसानं वक्तुवशात् । तावद्धि स भावोऽस्य नास्ति यावदत्रप्रतिपत्तिः, सतामपि तेन
तदर्थाकरणात् । वस्तुतस्त्वनुपलम्बमानो न सत्तासन्, सतामपि स्वभावादिविप्रकर्षात्कदा-
चिदनुपलम्भात् । तस्याऽस्तत्त्वपि तुल्यत्वात् । तदेतत्प्रतिपत्तु प्रमाणाभावापिवृत्त सत्त्वम-
नुपलम्ब्यलक्षण स्वनिमित्तान् शब्दव्यवहारात् निवर्तयति ।

तेन याऽपीयमनुपलब्धिरुपलब्धिलक्षणप्राप्ताना वस्तुतोऽप्यसत्त्वरूपा, अप्रवृत्तियोग्यत्वात्,
तस्या अप्येतत्तुल्यम्

३ प्राणाण्यत्र विषयेऽसप्रिश्चयफलमपि सा ॥२०१॥

असत्ता[23b]शाम्येय प्रमाण ए(षमे)व—न ह्यस्ति सगवो मनुपलब्धियेत्य-
सकलेष्वन्येषु कारणेषु साम्येयलभ्येत ॥

न पुन पूर्वाऽस्तत्तासाधनी यस्मात्

१ शास्त्राधिकारेऽस्तबद्धा बहुवोऽर्था अतीन्द्रिया ।

अलिङ्गाद्य कथं तेषामभावोऽनुपलब्धित ॥२०२॥

मोऽप्यनसत्ता साधयदनुपलब्धिमात्रेण सर्वार्थाना प्रयागनयनिवृत्त्या साधयेत् । तत्र न
शास्त्रनिवृत्तिरभावसाधनी, तस्य क्वचिदधिकारे[5]प्रयुक्ते । शास्त्रं हि प्रवर्तमानं क्वचिन्
पुरुषार्थसाधनमुपयमाधित्य प्रवर्तनज्यथाऽगबद्धप्रलापस्वाप्राप्यात् । तत्र च प्रवर्तने
बहुवोऽर्था तावत्स्य निर्देया यथा—अप्यात्मनियता वाचिच्च पुरुषाना यैत्रोवृत्तय अनियत-
निमित्तमाविष्य, कालदेगव्यवहिता वा प्रवर्तमानुपयोगिनो द्रव्यविनाया । न तान् शास्त्र

१ ०विषयानुमिति द्विधैव सा—म०

२ मूर्धितवृत्ती कारिकातोऽयं नोदपुन । किन्तु 'अगतायामित्यादिना व्याचष्टं' इति
वृत्तवृत्तेषाम् कारिकायाऽयम् ।

३ शास्त्राधिकारास्तबद्धा—५०, ५० ।

विपथीकरोति । न च तद्यादिप्रकृष्टेषु स्वसामर्थ्योपघातात् ज्ञानोत्पादनसंनिवृत्तिरिति । न चावश्यमेव कार्योपलम्भो येनानुमीयेत् । न च ते प्रमाणप्रयतिवृत्तावपि न सन्तीति शक्यन्ते व्यवसातुम् । तस्मात् सर्वानुपलब्धि साधनी निवृत्तिनिश्चयस्य ॥

तदियम्

तदसंनिश्चयकला नैति स्याद्वाऽप्रमाणता ।

नैवेयमनुपलब्धि प्रमाण व्यवसायपलत्वात् प्रमाणानाम् । न हि प्रवृत्तिनिषेधेऽपीय मिश्रकूपरिच्छेद चेत् करोति । सशयादपि अवचिल्लोकस्य प्रवृत्ते । तयात्वे तन्निरवद्य यदि निश्चयपूर्वं व्यवहरेदिति सेयमप्रवृत्तिपत्त्या प्रोचना ॥

प्रमाणमपि काचित् स्यात्तिलङ्घ्यातिशयभाधिनौ ॥२०३॥

अथ न सर्वानुपलब्धिरप्रमाणम् । काचित् प्रमाणमपि लिङ्गविशेषभाविनी यद्योदाहृतं प्राक् ॥

यत् पुनस्त्वमप्रमाणमनुपलब्धिरिति

स्वभावज्ञापकाऽज्ञानस्वाय न्वाय उदाहृत ।

यस्य कस्यचित् स्वभावो नोपलभ्यते देशादिविप्रकर्षात् न स तदनुपलम्भमात्रेणाहस्राग योक्तं प्राक् । योऽपि ज्ञापकस्य लिङ्गस्य(स्या)भावावतीन्द्रिय प्रतिक्षिप्यतेऽर्जं, स्वभाव-विशेषो वा, यथा नास्ति विरक्त चेत् देवता विशेषा वा, नास्ति कार्गहिसाविरतिचेत-ना(सा)मभ्युदयहेतुनेति प्रत्यक्षेऽप्यर्थे फलस्यानन्तर्वाभावादतत्फलसाधन्याद्विपर्ययोस्तोऽप्यवदेतापि । न तावता तदभाव एव, अवहितानामपि हेतो फलानामुत्पत्तिदर्शनात्, मूर्धिकाऽलर्कविषय-विचारणत् तद्भावे विरोधाभावादज्ञानुपलब्धिमात्रमप्रमाणम् ।

भावे किं प्रमाणमिति चेत् । अत एव सशयोऽस्तु, भवेद्वा प्रमाणमित्यप्रतिशेष । तदत्र केपाचिदर्थानां स्वभावानां वा दर्शनपाटवामावात् कारणाणां कार्योत्पादननियमाभावाच्च नवेत् ज्ञापकासिद्धिः । नैयता तदभाव, पुन पर्यायेण केपाचिदभिव्यक्ते ॥

कार्ये तु कारका[ज्ञान]मभावत्वेन सापकम् ॥२०४॥

स्वभावाऽभावे साध्ये तदनुपलम्भ एवाऽप्रमाणमुच्यते, कारकानुपलम्भस्तु प्रमाणमेव । न ह्यस्ति सभयो यदवति कारणे कार्ये स्यात् ।

ननु कदाचित् कारणविनाशेऽपि कार्यस्थितिर्दुष्टा । न भूम कारणस्थितिकालभावि कार्यमिति । हेतुदहिता तु भावोत्पत्तिर्नास्तीत्युच्यते । न च तथा स्थायी भावस्तद्गुणादान । पारम्पर्यात् तु सन्तानोपकारात् तत्कार्यव्यपदेशः । यद्यस्य यद्यदिदभाव सिध्येत् तत्फल नास्तीति निरधीयते ॥

स्वभावानुपलम्भश्च स्वभावेऽर्थस्य लिङ्गिति ।

[24a] स्वभावाभाव एव लिङ्गिनि । स्वभावानुपलम्भोऽपि कश्चित् प्रमाणमेव यद्यनु-
पलम्भमानो व्यापकः स्वभावोऽस्य सिद्धः स्यात् । यथा वृक्षात्त्व शिष्टापायाः ॥

तदभावः प्रतीयेत हेतुना यदि केनचित् ॥२०५॥

यद्यस्य स्वभावस्य व्यापकस्य बाभावः कुतरिषद् गमकाद्वैतो सिध्येत्, सोऽयमस्यैव
स्व कार्यं व्याप्य वा निवर्तयति । तदभावासिद्धौ निवर्त्येऽपि सजयात् ॥

कथमिदानीं भावस्य स्वयमनुपलब्धेरभावसिद्धिः ?

दृश्यस्य दर्शनाभावकारणाऽसम्भवे सति ।

भावस्यानुपलब्धस्य भावाभावः प्रतीयेत ॥२०६॥

भावो हि यदि भवेद् यथास्य ग्राहकेण करणेनोपलभ्य एव भवेत् । त दर्शनप्रति-
बन्धिषु व्यवधानादिप्रसक्तसूपलम्भत एवानुपलब्धपरत्वसम्प्रिति निर्धीयते । तादृशं सत
उपलम्भाऽप्यभिचाराद् । अयमेव हेतुर्हेतुव्यापकयोरभावेऽपि वैदितव्य ॥

विरुद्धस्य च भावस्य भावे तद्भावसाधनात् ।

तत्रिरुद्धोपलब्धौ स्यादसत्ताया विनिश्चयः ॥२०७॥

यो हि भावो येन सह नावतिष्ठते, तदुपादानयोरन्योन्यवर्गुण्याश्रयत्वेनारम्भविरोधात्,
तयोर्विरुद्धयोरेकस्य भावेऽप्यन्याऽभाववतिर्भवति यथोक्तं प्राक् ।

इदमनुपलब्धेर्न पुनरन्यवस्थाप्यते, तत एव विरोधगते । विरोधाच्चाभावसाधनात् ।

भवतु नामंविधायया अनुपलब्धेरभाववति । सा पुन कथमनुमानम् ? कथं च न
स्यात् ? दृष्टान्तानपेक्षणात् । न ह्यस्या कश्चिद् दृष्टान्तोऽस्ति । किं न निरुपास्य व्योम-
कुमुमादि दृष्टान्त ? तदसत् कथमवगन्तव्यम्, येनैव स्यात् ? अनुपलब्धेरेवेति चेत् । तत्र
कथमदृष्टान्तिकाऽस्ततासिद्धिः ? सदृष्टान्तत्वे चाऽनवस्थाप्रसङ्गः । तथा चाप्रतिपत्तिः ।
तत्रिरुपास्ययाऽभावसिद्धिर्बन्धन्यापि दृष्टान्ताऽपेक्षणादननुमानम् ।

शृण्वन्नपि देवानाप्रियो नावधारणपट्टं । निमित्तं ह्यसच्छब्दव्यवहारानामुपलम्भा-
नुपलम्भिः । सा स्वसन्निधानात् स्वनिमित्तानेतात् साधयतीति स्वनिमित्तसामशीयोप-
सन्निधानं सर्वोऽन दृष्टान्तः । अस्तत्ता पुनरथानुपलम्बिरेव । अत एव (एवैव) वारणान्
कार्यानुमानलक्षणात् (निति) स्वभावहेतायन्तर्भवतीति वदयामः ।

सच्छब्दव्यवहारप्रतिषेधेऽपि प्रमाणनिवृत्त्या निमित्तवैकल्याऽभावितोऽनुपादायो दृष्टान्तो
न केवल निरुपास्यम् । निरुपास्येऽप्ययमेव प्रवृत्तिनिषिध्यते । अनुपलम्बित्तानाऽस्तत्ता
सिद्धेव । सोऽयं मूढो निमित्तं तदभावं वाम्युपगम्य प्रवृत्तिनिवृत्ती विधीयन् दद्याम्युपगम
प्रतिपाद्यते निरुपास्यवदप्यद्वेति ।

त एव तावदुपलम्भ्यमाकं कथं सिद्धं इति चेत् । एतदुत्तरं दक्ष्यामः ।

अन्यत्रापि ह्यनुमाने साध्यधर्मो व्याप्त साधनमिच्छन् विगिति दृष्टान्तेन प्रत्यायो व्याप्यनिर्देशादेव व्याप्नुवतः सिद्धे ? निश्चितार्थस्यापि स्मृत्यर्थो दृष्टान्त इति चेत् । तद्विद्वत्प्रमाणम् । सोऽयमन्यत्रानुपलम्भमात्रावराद्धधवहार प्रतिपद्यमानोऽपीह व्यापूढ इति स्म(स्या)यते ॥

अथ यदिदं 'न सन्ति प्रधानादयोऽनुपलम्भेरिति' तत्र कथमसद्वधवहारविधिः, सद्वधवहार-निषेधो वा ? कथं च न स्यात् ? तदर्थप्रतिषेधे धर्मिवाचिनोऽपयोगादभिधानस्य निविपयस्य च प्रतिषेधस्यायोगात् । नैव दोषो यस्माद्

अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः ।

शब्दार्थस्त्रिविधो^१ धर्मो भावाभावोभयाश्रितः ॥२०८॥

तस्मिन् भावानुपादाने साध्येऽस्यानुपलम्भनम् ।

तथा हेतुर्न तस्यैवाभाव शब्दप्रयोगतः ॥२०९॥

निवेदितमेतद्यथा नैते शब्दाः [24b] स्वलक्षणविषयाः, अनादिवासनाप्रभवप्रतिभासि-
नमर्थं विषयत्वेनात्मसात् कुर्वन्ति । वक्तुं श्योतुश्च तद्विकल्पभाज, यथाप्रतिभासिदस्तु-
प्रतिपादनसमीहाप्रयोगात्, तदाकारविकल्पजननाच्च । न चोपादानकार्यप्रत्ययाऽप्रतिभासि
रूप शक्यं तद्विषयत्वेनावसातुम् । स तु विकल्पः सदसदुभयप्रत्ययाहितपासनाप्रभव इति
तदप्रतिभास्याकाराध्यवसायवशेन च भावाभावोभयधर्मं इत्युच्यते । तदत्र धर्मिणि व्यपस्थिता-
सदसत्त्व चिन्तयन्ति 'किमय प्रधानशब्दप्रतिभास्यर्थो भावोपादानो न वेति' तस्य भावानु-
पादानत्वे साध्ये स एव प्रत्यागमेवेत्यादभतिषेधाहोऽर्थो धर्मो । न च स एवाप्ये, स्वलक्षणमिति
शक्यं वक्तुम्, असंप्राप्तनिश्चयोरप्यर्थयोस्तस्यानपामात् । वस्तुविपरीताकार[गमि]निवेशिष्यवि
तीर्षान्तरीयप्रत्ययेषु भावात् ॥

परमार्थैकतान्त्वे शब्दानामनिबन्धना ।

न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु दर्शान्तरभेदेषु ॥२१०॥

अतीताऽजातयोर्वापि न च स्यादनुतायेता ।

याचः कस्याश्चिद्विषयेषा श्रौद्धार्थविषया मता ॥२११॥

इति सन्नहस्त्रोक्तौ ॥

तस्य च यथासमीहितरूपानुपादानत्वे साध्ये तथा अनुपलम्भोऽयं धर्मोऽस्तीति न साधन-
धर्मोऽस्तिद्धि । न पुनरन्यमेव शब्दविनल्पप्रतिभास्यर्थोऽज्ञहूयते, तस्य बुद्धावुपस्थापनाय
शब्दप्रयोगात्, तदभावे तदयोगात् ॥

अपि च—

शब्दार्थापह्लावे साध्ये धर्माधारनिराकृतेः ।

न साध्यः समुदायः स्यात् सिद्धो धर्मश्च केवलः ॥२१२॥

^१ ०विधौ धर्मो भावाभावोभयाध्य — क० च०

यदि हि शब्दार्थ एवापोद्यत प्रधानशब्दवाच्यस्य धर्मिण एव निराकरणत निराधार साध्यधर्म स्यात् । तदयमाधारव्यवच्छेदाऽनपेक्षो न विवादाय इति नोपन्यसनीय एव स्यात् ॥

किं च—

सदसत्पक्षभेदेन शब्दार्थानुपपत्तिभिः ।
घस्त्वेव चिन्त्यते ह्यत्र प्रतिबद्ध फलोदय ॥२१३॥

अथश्रियाऽसमर्थस्य विचारं किं तदर्थानाम् ।
घण्टस्य १रूपवेरूप्ये कानिन्या किं परीक्षया ॥२१४॥

न हि शब्दार्थं सजसन वा कचित् पुरुषार्थं तु उपरुणद्धि समादधाति वा । यथाऽभि निवेशमतरवात् । यथातरव चासमीहितत्वात् । तस्मादय प्रवर्तमान सर्वेषा सदसत्त्वि च्छायासमवधीरित्तविकल्पप्रतिभासो घस्त्वेवाधिष्ठानीकरोति, यथाय पुरुषार्थं प्रतिबद्ध यथाऽनी शीतप्रतीकारादि । न ह्यत्र शब्दाय समयस्तदनुभवाप्तावपि तदभावात् । तदयमयत्रिन्यायी तदसमर्थं प्रति न दत्तानुयोगो भवितु युक्त । न हि वृषस्यन्ती घण्टस्य रूपवैरूप्यपरीक्षाया- गवपत्ते ॥

यत् पुनरेतदुक्तम्—'कल्पितस्यानुपलब्धि धर्म इति तस्य कोऽर्थ ?

शब्दार्थं कल्पनात्मानविषयत्वेन कल्पित ।

धर्मो वस्त्वाश्रयाऽसिद्धिरस्योक्तो १ न्यायवादिना ॥२१५॥

कल्पनाविषयत्वाच्छब्दाय एव कल्पितस्तस्य वस्त्वाश्रयानुपलब्धिधर्म इत्यभिप्राय इति ।

यदुक्तम्—'न प्रमाणत्रयनिवृत्तावपि भावान्नायसिद्धि इति तस्मा भूदन्यत्र प्रमाणनिवृत्तौ निवृत्ति, तयोस्तकल्पविषयत्वात् । आगम पुनर किञ्चिन्न व्याप्नोति । तद्विवृति कथं न गमिकेति ? उक्तमत्र—'गागमेषु सर्वाया उपनिबध्यन्ते, अप्रपत्तयानुपलब्धत्वादिति ॥

अथ च

नान्तरीयकताऽभावाच्छब्दाना वस्तुभि सह ।

नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि वस्त्रभिप्रायसूचका ॥२१६॥

न हि शब्दा यथाभाव वर्तन्ते यतस्तेभ्योऽयंप्रकृतिनिर्देशीयत । ते हि वस्तुविवक्षा वृत्तय इति सभ्रान्तरीयकारताभेद गमयम् । न च पृष्ठ[25a]दच्छा सर्वा यथायंभाविन्य । न च तदप्रतिबद्धत्वभावो भावोऽन्य गमयति ॥

यत्तर्हीदिम्—

'आपावादाऽविसवाइसामायाऽनुमानता' [का० २१९]

१ रूपे—म०

२ स्योक्ता—क० म०

इत्यागमस्यानुमानत्वमुक्तम्, तत् कथम् ? नाय गुरयोऽनाधिस्थानमप्राप्याण्यमासितु
समर्थोऽप्यसकलानां केवाचित् प्रयुक्तिदूर्यामंहानुसंसाऽनायश्रवणात्, तद्भावे विरोधादर्श-
नाच्च । तत्सति प्रवृत्तित्वे चरमेव प्रवृत्त इति परीक्षया प्रामाण्यमाह ।

तच्च

सबद्धानुषोषार्थं गुरवार्थाभिधायकम् ।
परीक्षाधिकृतं वाक्यमतोऽनधिकृतं परम् ॥२१७॥

सबद्धो (म्भो) वादवानामेकार्थोपसहारोपचार । दशदादिमादिवाक्यानामिवाणुसहार
एवाण्यथा वक्तुर्वैगुण्यमुद्भाषयेत् । अत्रयोपायफलानि च शास्त्राणि फलार्थां तादृशत
विचारयितुम्, अपुरुषार्थफलानि च । विषयमनाय तद्वक्त्रकारत्वा उद्भकारोपदेशयत्, वाच दन्त-
परीक्षावचन । तद्विषयैवेणोपसहारवच्छक्योपाय पुरुषार्थाभिधायि च शास्त्र 'परीक्षेता यत्रापथा-
नस्यंवायुस्तस्त्वत्वात् । तद्यदि परीक्षया न विस्रवादभाक् प्रवर्तमानं शोभते ॥

क पुनरस्याविस्रवाद ?

प्रत्यक्षेणानुमानेन द्विविधेनाप्यवाचनम् ।
दृष्टाद्दृष्टार्थवोरस्याऽविस्रवादस्तदर्थयो ॥२१८॥

प्रत्यक्षेणाऽवाचनं प्रत्यक्षाभिमतानामर्थानां तथाभाव । यथा नीलादिसुख[दुःख]निमित्तो
फलक्षणरागादिवृद्धीनाम् । अतथाभिमतानां चाऽप्रत्यक्षता । यथा दन्दादिरूपसनिवेशिवा
सुखादीनाम्, द्रव्यकर्मसामान्यसमोपादीनां च । तथाऽनागमापेक्षाऽनुमानविषयभिमतानाम
ननुमेयानां च तथाभाव । यथा चतुर्णामर्थसत्यानाम्, आत्मादीनां च । आगमापेक्षानुमाने
ऽपि—यथा रामादिरूपम्, मत्प्रभव वाचमर्ममभ्युपगम्य तत्प्रहाणाय स्तानामिहोत्रादेरनुपदेशः ।
सैवं शक्यपरिच्छेदाऽऽप्यविययशुद्धिरविस्रवाद ॥

आप्तवादाविस्रवादसामान्यादनुमानता ।
शुद्धेरगत्याभिहिता परीक्षेण्यस्य शोचरे ॥२१९॥

तस्यास्यैवभूतस्याप्तवादादस्याविस्रवादसामान्याददृष्टव्यमिचारस्य प्रत्यक्षानुमानाऽगम्येऽ-
प्यर्थे प्रतिपत्तस्तदाश्रितत्वात् तदप्यप्रतिपत्तिवदविस्रवादोऽनुमीयते । तत् शब्दप्रभवज्ञपि सती
न शब्दवदभिप्राय निवेदयत्चेत्तर्थाविस्रवादादनुमानमपि ॥

अथवाऽन्यथाऽऽप्तवचनस्याऽविस्रवादादनुमानत्वमुच्यते ।

हेयोपादेयतत्त्वस्य सोपायस्य प्रसिद्धित् ।
प्रधानार्थाऽविस्रवादादनुमानं परत्र वा ॥२२०॥

हेयोपादेयतदुपायानां तदुपदिष्टानामर्बपरीत्यमविस्रवाद्यो यथा चतुर्णामर्थसत्यानां वद-

माणतीत्या तस्यास्य पुरुषार्थोपयोगिनोऽभियोगाहस्य ऽविसवादात्, विषयान्तरेऽपि तथात्वोपगमो न विप्रलम्भाय, अनुपरोधात् निष्प्रयोजनवितथाभिधानकृत्याच्च वक्तुम् । तदेतदवगत्योभययाऽप्यनुमानत्वमागमस्योपवर्णितम्—वरमागमात् प्रवृत्तावेव प्रवृत्तिरिति । न सत्त्वेवमनुमानमनु-
(न)पायमनान्तरीयकत्वादयेषु शब्दानामिति निवेदितमेतत् ॥

पुरुषातिशयापेक्षं प्रथमपरिच्छेदः ।

ययार्थदर्शनादिगुणयुक्तपुरुष आप्तः । तत्प्रणयनमविसवादा इत्यन्ये ।

दृष्टोऽयमर्थः शक्येत ज्ञातुं सोतिशयो यदि ॥२२१॥

सर्वं एवायमायममनागम वा प्रवृत्तिकामोन्वेषते प्रेक्षापूर्वकारी न व्यसनेन—अपि ना[25b]मात्रोऽनुष्ठेय ज्ञात्वा प्रवृत्तोऽर्थवान् स्यामिति । स शक्यदर्शनाऽविसवादाप्रत्ययेनान्य-
थापि प्रवर्तत एवप्रायत्वात्लोकव्यवहारस्य ॥

पुरुषपरीभया तु प्रवृत्तावप्रवृत्तिरेव, तस्य तथाभूतस्य ज्ञानुमशक्यत्वात्, नानिष्टे,
तादृशामवितथाभिधानान् । तथाहि—

अयमेव न वेत्यन्यदोषाऽनिर्दोषताऽपि वा ।

दुर्लभत्वात् प्रमाणानां दुर्बोधेऽप्यपरे विदुः ॥२२२॥

चैततोभ्यो हि गुणदोषेभ्यः पुरुषा सम्यग्मिध्या^१प्रवृत्तम् । ते चातीन्द्रिया स्वप्रभवकाय-
वाग्व्यवहारानुमेया स्युः । व्यवहारादथ प्रायशो बुद्धिपूर्वमन्यथाऽपि कर्तुं शक्यन्ते, पुरुषेच्छा-
वृत्तित्वात्, तेवा च जिज्ञासितान्धित्वात् । तदथ लिङ्गसंकरात् कथमनिर्दिशन्वन् प्रतिपद्येते ॥

अथ किं नैव स तादृशः पुरुषोऽस्ति यो निर्दोषः ?

सर्वथा सविपक्षत्वात् निह्नासातिशयधिताम्^२ ।

सात्मीभावात् तदभ्यासाद्धीयेत्प्राथ(स)वा वयवित् ॥२२३॥

स तु प्रहीणाथ(स)वो दुर्जनः । दोषा हि निह्नासातिशयधर्माणो विपक्षाभिभवोत्सर्पा-
कार्यं साधयन्ति ज्वालादिवत् । ते हि विकल्पप्रभवाः सत्यव्युपादाने कार्यचिन्तनोपुष्यस्याभासा-
दपक्षविण तत्पाटवे निरन्वयविलासधर्माणः स्युर्ज्यालादिवदेव । तेन स्यादपि निर्दोषः ॥

कथं निर्दोषो नाम ? यावता दोषविपक्षसात्त्वत्येऽपि दोषसात्त्वमी विपक्षोन्पत्तिवन्
यथाप्रत्ययं दोषोत्पत्तिरपि । नाम दोषः । यस्मात्—

निरुपद्रवभूतार्थत्वभावस्य विषयार्थं ।

न चाया मलवस्थेऽपि बुद्धेस्तत्त्वसात्त्वत ॥२२४॥

^१ प्रथमपुस्तक एतत्प्रथमं श्रीसाहचर्यानेन विव्यनीभाषायां स्वस्यपादितवृत्तोऽनुदितम्—

दृष्टव्या—४० टिप्पणी सं० १ पृ० ३९७

^२ साधयन्ति—४० । नास्त्येन् पाठान्तरं वृत्तवृत्तारि । ०दय विन—४०

अनुदितमेतत् ।

न हि स्वभावो यत्नेन विना निवर्त्तयितुं शक्यः । श्रोत्रियवापातिकृष्णावत् । यत्न-
श्च प्राप्यनिवर्त्त्ययो स्वभावयोर्गुणदोषदर्शनेन क्रियेत । तच्च विपक्षसात्मानः पुरुषस्य दोषेषु
न संभवति । तस्य निरुपद्रवत्वात् । सर्वदोषहाने १, पर्यवस्थानजन्मप्रतिबद्धस्य
विवेकात् २, प्रथममुखरमस्यानुद्वेजनाच्च ३ । अमृतार्थं खल्वप्युपादानवल्गुमापि सन्तानस्य
विपर्ययोपादानान्न स्यात् । न तु भूतार्थं यस्तुबलोत्पत्तेः । अमृतार्थाश्च दोषाः न प्रतिपक्ष-
सात्त्व्याधिनिः । तस्मान्न पुनर्दोषोत्पत्तिः । यत्नेऽपि बुद्धेर्गुणपक्षे पातेन प्रतिपक्ष एव यत्ना-
धानात् परीक्षावतो विशेषेणादुष्टात्मनः ॥

क. पुनरेषा दोषाणां प्रगवी यदप्रतिपक्षाभ्यासात् प्रहीयन्ते

सर्वासां दोषजातीनां जातिः सत्कायदर्शनात् ।

साऽविद्या सत्र तत्स्नेहेस्तस्माद् द्वेषादिसंभवः ॥२२५॥

न हि 'नाह न मनेति' गत्यतः परिग्रहयन्तरेण क्वचित् स्नेहः । न चाऽनुरागिण क्वचिद्
द्वेषः । आत्मात्मनोपादानुपरोधिनि, उपरोधप्रतिपातिनि च तदभावात् । तस्मात् समानजातीया-
भ्यासजमात्त्वदर्शनमात्मनोयश्च प्रभूते । तौ च तत्स्नेहम् । स द्वेषादीनि[ति] सत्कायदर्शनजा-
सर्वे दोषा तदेव चाऽज्ञानमित्युच्यते ॥

मोहो निदानं दोषाणामत एवाभिधीयते ।

सत्कायदुष्टिरन्यत्र सत्प्रहाणे प्रहाणतः ॥२२६॥

मोहं दोषनिदानगात्ररमूढस्य दोषानुत्पत्तेः । पुनरन्यत्र सत्कायदुष्टिम् । तर्ज्वन्तत्
प्रधाननिर्देशे सति स्यात्, अनेकजन्मना दोषाणामेकोत्पत्तिविरोधात् । न च द्वयोः प्राधान्ये
एकैकनिर्देशः परभागभाक् । उभयस्याप्येकनिर्देशो न विरोधः । प्राधान्यं पुनस्तदुपादानत्वेन
तत्प्रहाणे दोषाणां प्रहाणात् । तस्मात् संभवति सत्कायदर्शनजन्मना दोषाणां सत्प्रति-
पक्षनेरात्म्यदर्शनात् प्रहाणम् । स तु क्षीण[26a]दोषो बुरन्वयो यदुपदेशादयं प्रतिपद्यते ॥

न भूत् पुरुषाश्रय चचनमाणम अणेतुर्दुर्न्वयत्नात् ।

गिरा मिथ्यात्वहेतूनां दोषाणां पुरुषाश्रयात् ।

अपीरुषेयं सत्यार्थमिति केचित् प्रचक्षते ॥२२७॥

न सत्त्वं सर्वं एवागमः । नमाद्यविप्रलम्भः । विप्रलम्भहेतूनां दोषाणां पुरुषाश्रयादपी-
रुषेयं सत्यार्थमित्येके । कारणाभावो हि कार्याभाव साधयति ॥

य एवादिनस्तानेव प्रति

गिरा सत्यत्वहेतूनां गृह्यानां पुरुषाश्रयात् ।

अपीरुषेयं मिथ्यार्थं किं नेत्यन्ये प्रचक्षते ॥२२८॥

यथा रागादिपरीतः पुरुषो मूपायादी दृष्टस्तथा दयाधर्मतादिगुणयुक्तः सत्यवात् ।
तद्यथा चचनस्य पुरुषाश्रयात् मिथ्यार्थता, तथा सत्यार्थताऽपीति । स निवर्त्तमानस्तामपि

निवर्तयतीत्यानर्थस्य स्यात् । विपर्ययो वा । न हि शब्दा प्रकृत्याऽर्थवन्तः, समयास्ततोऽर्थव्यवृत्ते षायसजादिवत् । अप्रातिकूल्य तु योग्यता, समये तदिच्छाप्रणयनात्, निवर्तयतीति द्विच्छावशात् प्रतिपादनायोगात् । तैज्जर्थकाः पुरुषसत्कारार्थवन्तः स्युः । तत्सत्कार्येतेव वंशपोरुपेयता युक्ता नोत्पत्तिः । तत एवार्थविप्रलम्भात् । चत्परोऽप्यन्यथा समितो नोपरोधी, तदन्यपुरुषधर्मवत् । तदप्य निवर्तमान स्वकृतसमयसम्बन्धप्रतिभा निवर्तयति । तत्कृतस्तत्रिवृत्त्या सत्यायंता ?

अथ पुनस्तत्तिरेव पौरुषेयता, न समयास्थानम्—

अर्थज्ञापनहेतुर्हि संकेतः पुरुषार्थः ।

गिरामपौरुषेयत्वेऽप्यतो मिथ्यात्वसम्भवः ॥२२९॥

किं ह्यस्वार्थोपेयतया यतो हि समयादर्थप्रतिपत्तिः, स पौरुषेयो वितथोऽपि स्यात् । शीलसाधनस्वर्गवधन तदन्यथासमयेन विपर्ययसंज्ञेनाऽप्यर्थार्थमपि प्रजाजननसम्बन्धे स एव दोषः ।

सम्बन्धाऽपौरुषेयत्वे स्यात् प्रतीतिरसंबिधः ।

स्यादेतत्—अकार्यसम्बन्धा एव शब्दा । न तेषु पुरुषैरन्यथा विपर्ययस्मिन्नेनादोष इति । किमिदानीं संकेतेन ? स हि संबन्धो यतोऽर्थप्रतीतिः । स चैवपौरुषेयो नाय समयमपेक्षते । अप्रतीत्याश्रयो वा कथं संबन्धः ?

संकेतात्सदभिव्यक्तत्वायसमर्थाऽप्यत्ररूपता ॥२३०॥

न च संबन्धो विद्यमानोऽप्यनभिव्यक्त प्रतीतिहेतुः । सवेतस्त्वेनमभिव्यक्तवित । स तर्हि सिद्धोपस्थायी विमकारण्य पोष्यते ?

नन्वियान् संबन्धस्य व्यापारो यदर्थप्रतीतिजननम् । तत् समयेनेव वृत्तमिति । नाऽप्योपेयै समयः समर्थ इति योग्यता तत्सम्बन्धश्चेत् । तन् किं च शब्द संबन्धोऽस्तु । समर्थे हि रूप शब्दस्य योग्यता, नार्थकरणयोग्यतावत् । सा चेदर्थान्तर किं शब्दस्मैति संबन्धो वाच्यः । योग्यतोपचार इति चेत् । न । नित्याया निरतिशयत्वात् । तत्राप्यनिप्रमङ्गादुपकारमिदं । योग्यताया च स्वतो योग्यत्वेऽर्थे एव किं नेज्यत ?

समयस्तर्हि कथं शब्दार्थसम्बन्धः ? पुरुषेषु वृत्तं । नामिधार्थां गिदन्ता वृत्तिन् संबन्धोऽर्थेदप्रमङ्गान्, अनौत्सर्गिकान् । अर्थविशयसमीहाश्रयिता वायु 'अण इदम्' इति विदुषः स्वनिदानामामिनमर्थं सूचयतीति बुद्धिरूपवाचित्तपदयोर्नेत्यत्रनभवाव गद्यन् । ततः शब्दान् प्रतिपत्तिरविताभावात् । तद्वान्यात् समयः, तत्र प्रत्यायकसम्बन्धविद्ये संबन्धास्थानान् । न तु स एव संबन्धः ॥

अतु नाय एय नित्य संबन्धयोगेन

गिरामेकार्थनियमे न स्यात्स्वार्थे गतिः ।

न हि तेन सवन्धेनाऽसदधे(ऽ)र्धे प्रतीतिर्युक्ता, तस्य वैफन्यप्रसङ्गात् । दृष्ट-
श्चेच्छावशात् कृतसमय सर्वे सर्वस्य दीपव ।

अनेकार्थाभिसवन्धे विण्द्वयव्यक्तिसमभ ॥२३१॥

अथ मा भूद् दृष्टनिरोध इति सर्वे सर्वस्य वाचका । तथा न सर्वे सर्वमाचन, असवरात्
कार्यकारणताया । तत्र प्रतिनियतसाधनेऽभिमतोऽर्थे ^१सर्वसाध्यसाधनसाधारणस्य [26b]
शब्द येष्टव्यव्यक्तिमेव समयकार करोतीति कुत एतत् ?

सोऽनियतो नियम पुरुषात् प्रतिपद्यते तदा

अपीहपेक्षतायाश्च^२ व्यर्था स्यात् परिकल्पना ।

अपि नामाऽसधीर्णम(मेवा)र्धं जानीयामिति सकरहेतु पुरुषोऽग्राकीर्णं । तत्र यादृशा
पुरुषं क्वचित् प्रयुक्ता सकीर्णन्ते, ते तादृशा एव सर्व[रि]साधारणा सन्त क्वचित्तर्तिनि-
नियम(मि)ता, तद्व्यापारिज्ञानात् । प्रकृत्यैव वैदिका नियता इति चेत् । नोपदेशमपेक्षेत् ।
अन्यथा च सन्धेतेन [न] प्रकाशयेयु । व्याख्याविकल्पश्च न स्यात् । उपदेशस्य चेष्टसमाद
शक्यविकल्पे नास्तीति व्यर्थेवाऽपीहपेक्षता ॥

वाच्यश्च हेतुभिन्नाया सबन्धस्य व्यवस्थिते ॥२३२॥

अर्था हि वाह्या न स्य शब्दस्य, [नापि] शब्दोर्थाभाम्, धेनाभिन्नात्मतया व्यवस्था
भेदेऽपि नान्तरीयकता स्यात् । कृतवत्वाऽनित्यस्त्वत् । नाऽप्येते विवक्षाजन्मानो ध्वनय,
अजन्मानो वा विवक्षाव्यङ्ग्या । नाच्यिस्ता । तत् कथमिदानी तत्प्रतिनियमसहाध्य तद्व्यव
साधयेयु । न ह्यप्रतिबद्धस्तसाधन इति ॥

असस्कार्यतया पुंभि सर्वया स्यात् निरर्थता ।

सत्कारोपपत्ते मुख्य यजस्ताननिर्ब^३ भवेत् ॥२३३॥

इति सप्रहृल्लोच ॥

अपि च । सन्दाधयेो सबन्धो नित्यो वा स्यादन्तित्यो वा ? यच्चनित्य पुरुषोच्छा
वृत्तिरवृत्तिर्वा ? अनुप्यापीनत्वे पुंस्यणा यथाभिप्राय देगादिचरावृत्त्या तेन प्रतिपादन न
स्यात् । इच्छायामप्यनायत्तस्य कदाचिदयोगात् पूर्वतादिषत् । अयमेव नित्यत्वेऽपि दोषस्तस्य
स्तिररूपस्य परावृत्त्ययोगादिति सम सर्वावस्थानेऽपीष्टप्रतिनियमाऽभावात् । ततो विशेषप्रति-
पत्तिर्न स्यादिति पूर्ववत् प्रसङ्गः । इच्छावृत्ती पीरपेयात्वमिति विप्रलम्भशङ्का ॥

अपि च—

सर्वग्धिनामनित्यत्वात् सबन्धेऽस्ति नित्यता ।

^१ इति तिब्बतीभाषात् अनुदित श्रीसाङ्गित्यायनेन स्वसपादितवृत्ती ।

^२ ०तायाश्च—क० म० । अमुदमेतत् न दृश्यनुसारी । ^३ स्ताननिभ—क० म०

पराध्ययो हि सबन्धोऽप्रतिबन्धे तयो सबन्धिताऽप्योगात् । स चाध्ययोऽनित्य ।
अप्रायेऽस्य सबन्धस्याप्यप्रायोऽन्यथा नाश्रितः स्यात् । ततो न नित्य ॥

तदाश्रयार्थस्य वक्तव्यः ।

नित्यस्यानुपकारोत्पादकुर्वाणश्च नाध्ययः ॥२३४॥

जातेर्वाच्यत्वादि(द)दोष इति चेत् । न । तद्वचने प्रयोजनाभावादिति निर्लोठितमेतत् ।
सर्वत्र च जात्यसम्भवादयोगो [यथा] यादृच्छिवेषु व्यक्तित्वादिषु । सर्वदा जातिषोदने
विशेषान्तरव्युदासेन प्रवृत्त्ययोगान्च । तस्मादन्यथाश्रितरेनिर्णो भावस्य भावाभावाभावो सबन्धः ॥

अर्थैरत एव शब्दानां सत्कार्यं पुरुषार्थिण्या ।

तादेव भावाभावा आश्रित्याऽननुपकारावपि ससृष्टौ पुरुषस्य व्यवहारमाधनात् प्रतिभात
इति पौन्येयो भावना सश्लेषः ।

किं च, आश्रयविनाशान्नाश्रये सबन्धे स शब्द पुनरगवध(बद्ध)त्वाप्रापूर्वेण योज्येत ।
उत्पन्नोत्पन्नारश्च भावा स्थितसबन्ध्याभावादसबन्धिनोऽवाच्याश्च स्युः ॥

तत्रापि

अर्थैरेव सहोत्पादे

कल्प्यमाने

न स्वभावविपर्ययः ॥२३५॥

शब्देषु युक्त

अथ मा भूषष्टसबन्धस्य शब्दस्वार्थान्तरं वैगुण्यमर्थानां च अवाच्यतेत्युक्तान्तोर्धे सबन्धवान्
यद्युत्पादेत, सबन्ध उत्पन्नोऽपि न शब्दे स्यात् । तस्य तेनाऽनवधिपरवभावस्य स्वभावविपर्यय-
मन्तरेण तद्भावायोगात् । अर्थेन सहोत्पन्नस्य चाऽन्यत् सिद्धस्यानुपकारिणि शब्देऽप्रमाथ-
याञ्च ।^१ तस्यापि तदुत्पत्तिसहकारित्वे समर्थस्य नित्योत्पादनप्रसङ्गं, यत्[27a]पक्षत्वाश्रि-
त्यस्यानुपकारात् । अस्मादर्थोऽपि पश्चादपि स्वभावाऽप्युत्पादादशक्तिः । वस्तुभूते तु

सबन्धे नाय दोषो विचलिते ।

न हि भावश्लेषादेशो पुरुषभावनाप्रतिभासो तदपेक्षालक्षण मन्व्य । तात्र नित्या-
नामप्यपरावर्तयन् स्वभावोत्पत्तिवत् स्वयमुत्प्रेक्ष्य घटवेदिति तेऽपि तथा ग्युर्न च व्यवनर्थाणि ॥

यदुक्तम्—आश्रयानामेवाश्रितसबन्धविनाशादनित्यं स इति । तत्र

नित्यत्वादाश्रयाप्रायेऽप्यभासो यदि जानिषन् ॥२३६॥

न ह्यकम्, अनेक्या बुद्ध्या ऋणेण ग्रहणायोगात् । न च तदेक्या ग्राह्यम्, यर्णानुक्रम
ग्रहणात् । एकवर्णग्रहणकाले चानवबुद्धिव्यतिश्रमात् क्षणिकत्वाद्बुद्धीनाम् क्षणस्वैकपरमाणुव्य
तिक्रमकालत्वात् । आधिक्ये विभागवत् पर्यवसानाऽयोगात् । अनेकाणुव्यत्ययनिमेषतुल्यता
लत्पादन्त्यवर्णपरिसमाप्ते । यथानुभव स्मरणात् स्मृतिरपि तत्कार्लव । अनुभवस्मरणानु
क्रमयोर्विशेषानुपलक्षणत्वाच्च ।

नाप्यनेक पदादि, अनेदप्रतिभासनाद्बुद्धे, तदनेकत्वस्य निषेत्स्यमानत्वाच्च ।

तत्र वस्तु, तस्यैतद्विकल्पानतिश्रमात् । वस्तु च सबन्ध । स कथं तदाश्रय स्यात्,
भाश्रयणीमाश्रयोगात् । अगाश्रितो ह्येव स्यात् । तथा चासबन्ध(बद्ध) ।

तस्मान्न रचामाविक शब्दार्थयो एवम् । तदभिप्रायप्रयोगानुत्पत्तोऽभिव्यक्तो वा सन्धो
तदव्यभिचारोति नष्टवमस्य सबन्ध । सा शीत्यतिरभिव्यक्तिर्वाऽव्यभिचाराश्रय पीरुषेयीति
पीरुषेय एव सबन्ध । तद्द्वारेण चार्थप्रत्यायने [न] नियम शब्दानामित्यपीरुषेयत्वेऽपि स
एव विप्रलम्भ ॥

अपीरुषेयताऽपीष्टा कर्तृणामस्मृते किल ॥२४२॥

याऽपीरुषेयता वेदवाक्याना कर्तुरस्मरणाद्बुद्धेति

सत्यस्याप्यनुवक्तार इति विगम्यापक तम ।

तस्यैव तावदीदृश प्रज्ञास्खलित कथं वृत्तमिति सविरमदानुकम्प नश्चेत् । तदपरेऽन्य-
नुवदन्तीति निर्देयाक्रान्तभुवन विष्णु व्यापक तम । क प्राणिनो हितेऽप्याविप्रलम्बस्यापराध ?
तथा हि । स्मरन्ति मीगता मन्त्राणा कर्तृनष्टकादीन् । हिरण्यगर्भं च काशादा । तेषां स
मिष्या[28a]वाद इति चेत् । क इदानीमेव पीरुषेयोऽन्योऽपि ? कुमारसम्भवादिष्वात्मानमन्य
वा प्रमेतारमुपदिशन्ती यदेव प्रतिबुध्यते । तत्र प्रतिवहनेऽभ्युपेतवाधति चेत् । नन्विदमेवान्मु
पगमाद्भागमिति कस्य [किन] भाधा । तत् परस्यापि तुल्यमेव । तस्यैष्टत्वाद्बोध इति चेत् । कुतोऽ
स्यैर्मिष्टिरप्रामाणिका प्रागासीत् ? अकस्माद्ग्राही चाम किं पुन क्वचित् साधनमपेक्षते, यत्
पीरुषेयाऽपीरुषयश्चिन्तयाऽऽरमानमायासयति ? तत् एषैष्टेरनभ्युपेतवाधाया तदयस्यापि तुल्यमि-
त्यनुपालम्भ । अनतिशब्ददर्शी चाय वाक्यत्वेवप्रकाराणामपीरुषेयत्वसाधनाना कार्यभर्माण
वा क्वचिदतिशयमभ्युपेतीत्यप्रत्ययवैवाच्य वृत्ति । दृश्यन्ते च विच्छिन्नक्रियासप्रदाया कृतकारण ।
तान् यत्नवन्त उपलभन्त इति चेत् । न । नियमाभावात् । अन्यत्रानुपलम्भस्थोपलम्भस्य
था परोपदेशाद्प्रत्ययादनिश्चयार्हेत्वात् । स्वयं वृत्तानामप्यपह्नोतुवर्तानान् निष्ठागमनस्यापक-
त्वात् ॥

यथाऽन्यमगमतोऽभ्युपेया नेमं यथोपदधनम् ॥२४३॥

यत्तु समर्थं पुरुषरतयाऽन्योपीति कथंचन ।

तस्यापि तदेवोत्तरम् । एवमपीरुषयत्वेऽपि किमिदानी पीरुषेयमित्यादि ॥

तथाहि

अन्यो वा रचितो ग्रन्थ सप्रदावावृत्ते परे ॥२४४॥

दृष्टः कोभिहितो घेन सोप्येव नानुमीयते ।

न खलु किञ्चिदन्यदपीरुपेयत्वाधर्योऽन्यत्रेदानीन्तनात्मानुपदेशपाठाऽशक्तेः । सान्यत्राप्येकेन रचिते ग्रन्थेऽन्यस्य तुल्या । तदनुसारिणा सर्वस्तदानुमेय, न वा कश्चित् । तस्य तथाऽनिष्टस्वादित्यादावप्युक्तम्—दृष्टेस्तदाधयत्वादित्यादि ॥

अथ च—

ग्रन्जातोपो यत्. सिद्धः स तस्मादग्निकाष्ठवत् ॥२४५॥

अदृष्टहेतुरग्नोप्यविशिष्टः सप्रतीयते ।

नाज्जसंभादेतोरहेतुको नाम । अदृष्टहेतवोऽपि हि भावास्तदन्ये स्वभावाऽभेदमननुभवन्तस्तथाविधा समुजीयन्ते । हेतुभूतनिवृत्तावपि तद्रूपमनिवृत्तम् । कार्यधर्मव्यतिक्रमान् तत् स्यादिति न वदित्तथा वचनीय, रूपविशेषो वा तथा दर्शनीयो य एन हेतुमनुविवध्यात् येनेष्टाऽनिष्टयोरिष्टविषययो न स्यात् । स्वभावनिवृत्तेश्च हेतोरभेदे भावाना भेद स्यादाकस्मिन् इति न स्वचिद्विनिवर्त्तते । तस्माद् य स्वभावो यज्जन्मा दृष्ट सोन्यत्राप्यविभज्यमान स्वात्मना वेत्कार्यधर्मता नातिवर्त्ततेऽप्युपधनवत् ॥

तत्राप्रदर्श्य ये भेद कार्यसामान्यदर्शनात् ॥२४६॥

हेतव प्रवितन्यन्ते सर्वे ते व्यभिचारिण ।

प्रदाऽऽप्योपि पथिककृतोऽग्निज्वालान्तरपूर्वको नारणिनिर्मयनपूर्वकं, पथिकाग्नित्वादनन्तराग्निवदिति । कथं पुन पथिकान्नेर्ष्यभिचार ? ज्वालोद्भवसामर्थ्यं ह्याश्रित्य दहनस्य हेत्वन्तर प्रतिक्षिप्यते । यदि हि विना ज्वालय स्यादन्यथापि स्यादिति । तत्र ज्वालेतरजन्मनोरवाध्यवाधकत्वे ज्वालाप्रभवत्वमन्यथाऽपि स्यादिति धर्मयोरेककार्यं सभवात् स पथिकाग्निरन्यो वाऽयं एकप्रतिनिधतो न स्यादित्याशङ्क्यते व्यभिचार । सोप्यन्योन्यव्यतिरेकी धर्मद्वयावतारो वस्तुसामान्येऽविरुद्ध इत्युच्यते नावस्याभविनि विशेषे । निष्कलस्यात्मनस्तदवस्वविरोधात् । न च ज्वालेतरजन्मनोर्वाध्यवाधकता पथिकानो, तस्य ज्वालाव्यतिरेकेणाऽसंभवाऽभावात् । एवभूत पथिकाग्निज्वालाप्रभव इति स्यात्, न तर्हं, तत्र विशेषप्रतिक्षेपस्य कर्तुमशक्यत्वात्, सभवादिक्षेपस्य च तादवस्थाऽनियमात् । यदपि विना ज्वालाया स्यादन्यथापि स्यादिति । भवत्यथ, प्रदा सामग्र्या सभवति, सा यदि स्यात्, अस्या सन्नव प्रदर्श्यं तदभाव दर्शयेत् तत्र वा ज्वालाग्, स्यादेतत् ।

तस्मात्प्रकस्य परपूर्वमध्ययन सर्वस्य तत्राभाव तापयति । तस्यान्यथासंभवाभावात् । तयाविधस्य तु तद्विन्याप्रतिभारहितस्य तथा स्यादिति तयाभूतमेव वाच्यं स्यात् । तद्वि-

शेषेण सभवद्विशेषमुच्यमानं छाया न पुष्पाति । कथं विशेषसभवो यावता तेषामपि पुष्पाणांमशक्तिरेव, इदानीन्तनपुरुषवत् ? अत्रापि न शक्तिपुरुषत्वयो विविद्विरोधदशानमिति न^१ विरुद्धविधिरनुपलब्धिप्रयोगो ग[28b]भव । न ह्यतीन्द्रियेषु विरोधगतिरस्तीत्युक्तम् । न चायं पूर्वप्रयोगाद्भ्रूयते ।

यदि पुष्पा शक्ता स्पृश्यातीन्तज्ज्ञोति विरोधात्मन्ये एतत् स्वात् । तच्च दुःसाधं । यत्रैकस्यासक्तिस्तत्र [सर्वे]पुष्पाणामित्यपि पूर्ववत् व्यभिचारि । भारतादिषु इदानीन्तनानामशक्तावपि कस्यचिच्छक्तिरिति ।

तरमात् कारणानि विवेचयताज्येवपि तदवतप्रतिभवेषु स्वभावभेदो दर्शनीयः । तदभावे सर्वतरयात्मा न वा कश्चित् । न चात्र लौकिकवैदिकयो स्वभावभेदमुत्पश्याम । असति तस्मिन्स्थयो सामान्यरसैव दृष्टरेकरय कश्चिद्धर्मं विवेचयत्तत्स्वभावमभिविना तेनाऽऽदक्य व्यभिचारजाद नियते ।

ननु वेदेतरयोस्तत्त्व[ान्यत्र]लक्षणोऽस्त्येव विशेषः । सत्यमस्ति । न केवलं तपोरेव किं तर्हि डिण्डिवपुष्पाणेतयोरेपि । न स्वप्रश्रियानेवदीपनो नामभेद पुरुषवृत्ति बाधते, अन्यत्रापि प्रसङ्गात् । यदि तादृशी रचना पुष्पा कर्तुं न शक्नुमः, कृता चाऽकृतसत्वेतो विवेचयेदधपतमपोरुपेयो वेदः । ननु न शक्नुमत्येव पुष्पा मन्त्र[ान् कर्तुं]म् । एतदुत्तरं विचारविषयम् ।

अपि च न मन्त्रो नामान्यदेव किञ्चित् । किं तर्हि ? सत्यतप प्रभाववता ममीहितार्थसाधन वचनम् । तदवतत्वेऽपि पुरुषेषु दृश्यत एव, यथास्य मत्याधिष्ठानबलादिपदहृतादिसस्तम्भनदर्शनात्, शबरणा च केदाचिदत्रापि मन्त्ररचनात्, अवैदिकानां च बौद्धादीनां मन्त्ररत्नानां दर्शनात् । तेषां च पुरुषकृते । तत्राप्य[पीरुपेयत्वे कथम्]पीरुपेयमवितथम् ? तथा हि बोद्धेतरयोर्मन्त्रकल्पयोर्हिंसानैद्युतात्तददर्शनादयोऽनभ्युदयहेतवोऽन्यथा च वर्ण्यन्ते । तत्कथमेकत्र विरुद्धाभिप्रायि द्वय मत्वे स्वात् ? तत्रार्थान्तररत्नने तदवतत्रापि तुल्यमित्यर्थाऽनिर्णयात् नचिदप्रतिपत्तिः । तथा च सत्यनूपयोगमवोरुपेयम् । बौद्धादीनामन्त्ररत्ने तदवतत्रापि कोशानां स्वात् करणीयम् । विषयमादिष्टो बोद्धा अपि दृश्यन्ते । तत्रामन्त्ररत्नमपि विप्रतिषिद्धम् । मुद्रामण्डलध्यानैर्यनक्षरैर् नर्माणि विपन्ते । न च तान्यपीरुपेयादि नित्यानि युज्यन्ते । तेषां क्रियासभवेऽन्तररत्ननामा क प्रतिपात पुरुषाणाम् ? तस्मान् किञ्चिदवयवक्रियमेवाम् ।

कथयिदानीं सत्यप्रभवो मन्त्रकल्पो परस्परविरोधिनो ? न च सर्वत्र ती सत्यप्रभवो । प्रभावयुक्तपुरुषप्रतिज्ञालक्षणावपि ती स्तः । स प्रभावो गतिसिद्धिविधोपाभ्यामपि स्वात् ।

यदि पीरुपेया मन्त्रा सर्वे पुरुषा किं न मन्त्रवारिणः ? तत्किमासाधनवैकल्यात् । यदि तादृचं सत्यतप प्रभृतिभिर्बुक्ता स्युः श्रुयन्तेव ।

अपि च । काव्यानि पुरुषः करोतीति सर्वं पुरुष काव्यकृत् स्यात् । अकरणे नैव
वदित्तद्वदित्यपूर्वेषां वाचो युक्तिः ।

सत्य मन्त्रक्रियासाधनविकला गन्वाप्त कुर्वन्ति । तत् कस्यचित् साकत्य न पश्याम,
पुरपाणा समानधर्मत्वात् । उक्तमत्र—न मन्त्रो नामान्यदेव क्वचित् सत्यादिमता वचन-
समयादिति । तानि च क्वचित् पुरुषेषु दृश्यन्ते । सर्वपुरपास्तद्रहिता इत्यपि तत्सम्भव-
विरोधाभावादर्निर्णयः । न चात्यक्षस्वभावेषु अनुपलब्धनिश्चयहेतुः । न च स्मृतिमति-
प्रतिबोधः सत्यशक्तयः सर्वपुरपाभिन्वयः । तत्साधनसंप्रदायभेदवद् शुभान्तरसाधनान्यपि स्युः ।
नापि सन्नपि सर्वो द्रष्टुं शक्यः । अत एवादृष्टस्यानगल्लयः । नापि पुल्लेषूत्पत्सोः कस्यचिद्-
शून्यस्य प्रतिरोद्धा, चाप्यादृष्टेर्बाध्यवाचकभावासिद्धेः ।

एतेन सर्वज्ञानप्रतिषेधादयोऽपि *निर्वातोत्तराः । तत्राप्येवभूतो [29a] 'यादृशोऽयम-
सम्बन्धं तत्साधनसंप्रदायो न' इति न्यायो नादृष्टज्ञापकः, अतस्त्वभाव इत्यपि, सतामपि कार्या-
नारम्भसम्भवात् । स्वभावविप्रकर्षेण द्रष्टुमशक्यत्वाच्च ।

तस्मादध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकमध्ययनादिति भारताध्ययनेऽपि भावाद्व्यभिचारिः ।

ननु वेदेन विशेषणादबोधः । कः पुनरतिशयो वेदाध्ययनस्य यदन्यथाऽप्येतु न शक्यते ?
न हि विशेषणमविरहद्वि विशेषणास्माद्धेतुः व्यावर्तयति, अविरहयोरेकत्र सम्भवात् । इदानी-
नानामानमध्ययनादिति चेत् । उच्यतेतरभेत् । अदर्शनादिति चेत् । इदमपि प्रतिभूदम् ।
नाप्यदर्शनमात्रसम्भावः सम्यगीति व्यभिचार एव । तस्माच्च विशेषणमतिशयमागत्यनुपात्तताम् ।

यत्किञ्चिद्वेदाध्ययन सर्वं तदध्ययनान्तरपूर्वकमित्यपि व्याप्तिसं सिध्यति । सर्वस्य
तथाभावाऽसिद्धेः । यादृशं तु यद्विमितं दृष्टं तत्तमेति स्यात् । दृष्टे विशेषे तन्निमित्ततया
तस्यागेन सामान्यग्रहणं व्यभिचार्यैव हुताशनसिद्धौ पाण्डुद्रव्यत्ववत् ।

एतेन वचनादयो रागादिसाधने प्रत्युक्ता ॥

अस्तु वेदमध्ययनपूर्ववतासाधनम् ।

सर्वं याजनादिता तिष्ठेदेव नाशुस्वाध्ययः ॥२४७॥

तस्मादपौरुष्येयस्ये स्यादन्वोऽयमनराध्वयः ।

पुरुषा एव हि स्वयमभूत् परतो वाऽधीयते । नैगामव्यापृतकरणानां स्वयं शक्यं
ध्वनन्ति, येनाशोरूपेण स्युः । अपि स्युरपीरूपेण यदि पुरपाणामादिः स्यात् । तदाप्यन्व-
पूर्ववत्त्वं न सिध्यति, अध्यापयितुं भावान्* । तत् प्रथमोप्येता वर्तव्यं स्यात् । तदयमनादिः
पूर्वपूर्वदर्शनप्रवृत्तो हिम्भत्पाणुनीटादिवत् पुरुषव्यवहार इति स्यात् नाशोरूपेण एव ॥

* निर्वाचिनो० का०

१ प्रतिषेध क०

२ ध्वनयन्ति—क०

३ एतत्पदेन हिम्बतीनापानोन्दिताम् श्रीसाहृत्पादनेन स्वसम्पादितवृत्तौ ।

अनादिस्वादपीरूपेयत्वे बहुतरमिदानीमपीरूपेयम् । तथा च--

म्लेच्छादिव्यवहाराणा नास्तिव्यवचसामपि ॥२४८॥

अनादिस्वात्तथाभावः पूर्वसंस्कारसन्तते ।

म्लेच्छव्यवहारा अपि केचिन्मातृनिवाहादयो भवन्तोत्सवादयश्चानादया नास्तिव्यवचसि चापूर्वपरलोकादपवादीनि । न हि तान्यनाहितसंस्कारा परैः प्रवृत्तयन्ति । स्वप्रतिनारचितसमयानामपि यथाश्रुतार्थविकल्पसंहारेणैव प्रवृत्तेस्तत् किञ्चित् कुतश्चिदागतमित्येवस्यो पदेष्टु प्रवृत्तेनाभावाद् अपरपूर्वकमित्युच्यते प्रागेव यथादर्शनप्रवृत्तयः सम्यग्निष्पन्नाप्रवृत्तयो लोकव्यवहाराः ।

नवाविकल्पिकेष्वनुष्ठा एव व्यवहाराः पश्चात् प्रवृत्ता इत्यन्ते । न । तेषामप्यन्वयसंस्काराद्विधाना यथाश्रययः प्रवोधात् ॥

भवतु सर्वेषामपीरूपेयत्वमिति चेत् ।

तादृशेष्वीरूपेयत्वे कः सिद्धेऽपि गुणो भवेत् ॥२४९॥

काममविसवादाकमित्यपीरूपेयत्वमिष्टम् । तद्विसवादाकानामपि केवाचिदनादिस्वादावस्तीति किमपीरूपेयत्वेन ?

सति वा वेदवाक्यानामपीरूपेयत्वे

अर्थसंस्कारभेदानां दर्शनात् सत्यं पुनः ।

यद्यपीरूपेयत्वेऽपि प्रतिनिधत्तानेव तदर्थप्रतिना जनयेदाश्वासनं स्यात् । यथेष्टं तु समारोपापवादाभ्यां नैरुक्तमीमांसकादयो वेदवाक्यानि विश्रसन्ती दृश्यन्ते । न च तेषांस्तेषां न संघटन्ते । समयप्राधान्यादर्पमिवेरास्यैकस्यापि वाक्यस्यानेकविकल्पसंभवात् । प्रवृत्तिप्रत्ययानामनेवार्थपाठात् । रुद्धेरप्येकान्तानाननुमते, अहहशब्दाहुत्यात्, तदर्थस्य पुरुषोपदेशापेक्षयात्, तदुपदेशस्य तद्विच्छावृत्तेरनिर्णय एव वेदवाक्यार्थेषु ॥

अपि चायमपीरूपेयत्वसाधयन् वर्णना वा साधयेद्वाक्याना वा ? तत्र--

अन्याऽविशेषाद्वर्णना साधने किं फलं भवेत् ॥२५०॥

न हि लोकभेदयोर्नाना वर्णाः । भेदेऽपि च प्रत्यभिज्ञाना[29b]विशेषात् तत एवत्यासिद्धिप्रसङ्गात् । भेदानुपलक्षणाच्च वैदिकवर्णासिद्धिः । प्रत्यभिज्ञानादप्रतिपत्तिप्रसङ्गात्, अनभ्युपगमाच्च । तेषां चापीरूपेयत्वप्रसाधने ते तुल्या सर्वत्रेति किमनेन परिरोपितम् । तथा च सर्वो व्यवहारीऽपीरूपेयो न च सर्वोऽवितथ इति व्यर्थं परिश्रमः ॥

अथ वाक्यमपीरूपेयमिष्टम् ।

वाक्यं न भिन्नवर्णभ्यो विद्यतेऽनुपलम्भनात् ।

न हि यय देवदत्तादिपदवाक्येषु दकारादिप्रतिभास [मुक्त्वाज्य प्रतिभास] बुद्धेः पश्यामो द्वितीयवर्णप्रतिभासवत् । न चाप्रतिभासमान ग्रहणे ग्राह्यतयेष्टमस्तदन्यद्देति शक्यमवसातुम्, वाकारान्तरवत् । अन्यास्तभवि कार्यं गमकमिति चेत् । स्यादेतद्यदि तेषु वर्णेषु सरस्वति तत्कार्यं न स्यात् । न भवति, तेषामविशेषेऽपि पदवाक्यान्तरेष्वभावादिति चेत् । न । तेषामविशेषासिद्धेः । अविशेष प्रत्यभिज्ञानात् सिद्ध इति चेत् । न । तस्य व्यभिचारात्, अनिदर्शनत्वाच्च । वर्णाद्विशेषेऽपि वाक्यभेदात् प्रतिपत्तिभेदः कार्यभेद रयात् । सा च वाक्यात् । तच्चातीन्द्रियमिति कुत स्यात् ? सतिघानमानेण जननेऽव्युत्पन्नस्यापि रयात् ।

तस्माद्वाक्यं न नाम किञ्चिदर्थान्तरं वर्णभ्यो यस्याऽपीह्येयत्वं साध्येत । तदभावाद्देवा-
विशिष्टवर्णाऽपीह्येयत्वमपि प्रथमपक्षे प्रत्युक्तम् ॥

वापि च—अस्तु नामार्थान्तरं वाक्यम् । तदनेकावयवत्वं वा स्यादनवयव वा ?

अनेकावयवत्वरूपे पृथक्त्वेया निरर्थता ॥२५१॥

तेऽपि तस्य बहवोऽवयवा पृथक् प्रकृत्या दृश्यन्थका ।

अतद्रूपे च ताद्रूप्य कल्पितं सिद्धतादिवत् ।

अर्थवानेवात्मा वाक्यम् । ते चावयवा स्वयमनर्थका । तेषु स आत्मा कल्पना-
समारोपितः स्यात् सिद्धतादिवत् माणवकादित्विति पीरुयेय एव ॥

अथ मा भूदेय दोष इति प्रत्येकं तेऽवयवा सार्थका दृश्यन्ते ।

प्रत्येकं सार्थकत्वेऽपि मिथ्याज्ञोक्तकल्पना ॥२५२॥

एकावयवगत्या च वाक्यार्थप्रतिपत्तयेत् ।

परिसमाप्तार्थं हि शब्दरूपं वाक्यम् । ते चावयवा तथाविधा पृथक् पृथगिति प्रत्येकं
ते वाक्यम् । तथा च नानेकावयव वाक्यम् । एकावयवप्रतिपत्त्या च वाक्यार्थप्रतिपत्ते-
रवयवान्तरापेक्षा कालक्षेपश्च न स्यात् । तस्य निष्कालतय दशने प्रतिपत्तेरेवज्ञानोत्पत्तो
निरोधावयवात् । अन्यथा चैकत्वविरोधात् ॥

सकृच्छ्रुती च सर्वेषां कालभेदो न पुज्यते ॥२५३॥

मा भूदवयवान्तराऽप्रतीक्षणैकस्मादेवावयवाद्वाक्यार्थसिद्धेरनेकावयवत्वहानिर्वासयत्येति
सकृत् सर्वावयवानां श्रवणमिच्छते । तदापि कालक्षेपो न पुन एव, एकावयवप्रतिपत्तिकाल
एव सर्वेषां भवत्यात् । कर्मश्रवणे च पृथगर्थवतायेकस्मादेव तदर्थसिद्धेरन्यस्य वैपर्यायं ।
सकृच्छ्रुती च पृथगर्थेऽव्युत्पत्तामर्थानामर्थवत्ता च न सिध्यति । सहितेष्वर्थदर्शनादशेष इति
चेत् । न । पृथग्वत्ततो रूपरस सधानेष्ववयवात्, अर्थान्तरानुत्पत्तेरपि । द्योतेऽपि तदिति-
त्वावयवमदोष एव, पृथग्वत्ततानामवयववचनानामुपकारविरोधादतिगम्यवतां वार्थविरोधोपयोगात् ।
प्रत्येकं स्ववयवेषु समर्थेषु स्वार्था स्यादनवयवत्वात् ॥

अथ पुनरेकमेवानवयय वाक्यम् । तत्र

एकत्वेऽपि ह्यभिप्रेत्य क्रमज्ञो गत्यसम्भवात् ।

कालभद्र एव न युज्यते । न ह्यकस्य क्रमेण प्रतिपत्तिर्युक्ता गृहीतागृहीतयोर्भेदान्, गृहीतागृहीताभावात् । अत्रेण च वाक्यप्रतिपत्तिर्दृष्टा, सर्ववाक्यव्याहारश्चरणस्मरणकालस्या नैकक्षणनिमेषानुक्रमपरिसमाप्ते । वर्णरूपाऽमस्फासितश्च शब्दात्मनोऽप्रतिभासनात्, वर्णानु क्रमप्रतीते । तदविशेषेऽप्यनुक्रमकृतत्वाद्वाक्यभेदस्यानुक्रमवती वाक्यप्रतीतिः । वर्णानु [30a] क्रमोपकरणपक्षेण तेषां कश्चित् प्रयुक्तरपि यत् किञ्चिद्वाक्य प्रतीयेत, किन्वा वा वर्णस्तैरनुक्रमवद्भिर्क्रमस्थोपकारयोगाद्, अत्रेण च व्याहृत्युपसर्गवत्वात्, गत्यन्तराभावाच्च नैव वाक्ये वर्णा सन्ति ।

तदेकमेव शब्दरूप व्यञ्जकानुक्रमवशादनुक्रमवद्गर्भविभागवच्च प्रतिभातीति चेत् । अनुक्रमवता व्यञ्जकेनाक्रमस्य व्यक्ति प्रत्युक्ता, व्यक्ताव्यवन्विरोधात् । अवर्णभागे च वाक्येऽस्तकलप्राविणोऽस्तकलवाक्यगतिर्न स्यादेवस्य स(श्)कलाभावात् । सत्कलश्रुतिर्न वा कस्यचित् ।

समस्तवर्णसंस्कारवत्या त्वया बुद्ध्या वाक्यावधारणमित्यपि मिथ्या, तस्यावर्णरूप सस्फासित कस्यचित् कदाचिदप्रतिपत्त, वर्णानां चाक्रमेणाप्रतिपत्ते कुतोऽक्रममेकबुद्धिप्राह्य वाक्य नाम ? न चान्यवर्णप्रतिपत्तेरुर्ध्वमग्न[म]स(श्)कल शब्दात्मानमुपलक्षयाम ।

नापि स्वयमप्यय वक्ता विभावयति । केवलम् एव यदि स्यात् साधु मे स्यादिति कल्याणकामतो मूढमतिरन्त्याया वदो समाप्तकल शब्दो भातीति स्वप्नायते । न हि स्मर्य मरणयोरपि पदवाक्ययोर्वर्णानां क्रमविशयमन्तरेण विभाव्यते । अक्रमायां बुद्धौ पौर्वापर्याभावात् तेषां तत्कृत पदवाक्यभेदाना भदो न स्यात् ॥

नाप्यवर्णक्रममन्यत शब्दरूपा पस्याम इत्युक्तम् । सति वा तदनित्यं वा स्यादित्य वा ? यदि—

अनित्य यत्नसंभूत पौक्षेय कथं न तत् ॥२५४॥

अवश्य ह्यनित्यमुत्पत्तिमत् कुनश्चिद् भवति । तथा ह्याकस्मिन्कले सत्यस्य देशादिनियमो न स्यादित्युक्तम् । तच्च यत्नप्रविताऽविशुण्णकरणानां दृष्टमयथा नति कारणधर्मदर्शनात् पुरयव्यापार एव कारणम् । अतः पौक्षेय स्यात् ॥

निरयोपलब्धिनित्यत्वेऽप्यनावरणसम्भवात् ।

अथ तच्छब्दरूपं गीय स्यादुपलभ्यस्वभावश्च । स तस्य स्वभाव कदाचिन्नाप्यतीति

१ इति तिब्बतीभाषातोऽनूदित धीसावृत्त्यायनेन रमणप्रादितवृत्तौ ।

नित्यमुपलभ्येत । एव हि स नित्य स्यात् यदि न कुतश्चिदपि सामर्थ्यात् प्रच्यवेत् । ज्ञान-
जननसामर्थ्यस्य तदात्मकत्वात् । अर्थान्तरस्य च प्राग्भेद निषिद्धत्वात् ।

नापि तत्सोपलभ्यात्मन किञ्चिदुपलम्भावरण सम्भवति । तस्य सतोऽपि तदात्मानमक्षण्ड-
यन सामर्थ्या(च्चं)तिरस्कारायोगात् । न हि तन्नातिशयमनुत्पादयन् किञ्चित्करो नाम ।
किञ्चिद्वरस्य च कस्यावरणमन्यद्वेति निर्लोडितप्रायमेतत् ।

बुद्ध्यादयो घटादीना वप्रतिशयमुत्पादयन्ति, स्रष्टयन्ति वा येनावरणमिष्यन्ते ? न यमस्ते
किञ्चिदतिशाययन्ति । अपि तु न सर्वे घटक्षणा सर्वस्येन्द्रियविज्ञानहेतव । परस्परसहिता-
स्तु विषयेन्द्रियाऽऽज्ञोवा परस्परतो विशिष्टक्षणान्तरोत्पादात् विज्ञानहेतव, अनुपकार्यस्याऽशे-
योगात् । जननस्वभावस्य नित्य जननमजनन बाऽन्यस्य सर्वदा स्यादित्युक्तम् । ते चाव्य-
यहिता प्रतिपातिताऽन्येनान्योन्यस्योपकारिण, अव्यवधानदेशायोग्यतासहकारित्वात् तेषामन्यो-
न्यातिशयोक्तत्वे । व्यवधाने हेतवभावात् समर्थक्षणान्तरानुत्पत्तेर्ज्ञानानुत्पत्ति । तस्मात्
पूर्वोत्पन्नसमर्थनिरोधात्, सति [च] बुद्धयेऽन्यस्योत्पत्त्यो कारणाभावेनाऽनुत्पत्तेः कारणवैकल्यान
ज्ञानानुत्पत्तिरिति बुद्ध्यादय आवरणमुच्यन्ते । न [पुन] प्राग्योग्यस्य प्रतिबन्धात्, तस्य
स्वभावादप्रच्युते ।

अथवा सम्भवत्यपि भावाना लजिकानामन्योन्योपकार, अनित्यत्वाद्भेदतुप्रत्ययसामर्थ्य-
स्याऽनवविदा । तेन यदिन्द्रियविषयमध्यस्थितमावरण [तत्] तो विज्ञानोपलितवैगुम्भितारत्तम-
भेदेनानिःशय्येदपि, आवरणभेदेन शब्दादौ श्रुतिमान्द्यपाटवदर्शनात् । अगथा क्वचिदप्य-
किञ्चित्करस्य सन्निधानस्याप्यसन्निधानतुल्यत्वात्तस्येदमित्युपसंहारो विवक्ष्यनिमित्त एव स्यात्,
[30b]न वस्तुवाश्रय । न च समारोपाऽनुविधायिन्योऽपेक्षया । न हि माणवको दहनोप-
चारादापीमते पावे । तस्मात् सत्यामपि ^१विवक्ष्यतायामतत्परादुत्तयो भावा यथा-
स्वभाववृत्तय एव स्यु । तत् सत्यप्यावरणे ज्ञापयेयुरेन्द्रियादय । न च ^२तथा । तस्मात्
तेनाऽऽशेषेयशियोपा इति गम्यन्ते । न तन्त्वेव नित्याना शब्दाना करिगदित्त् सत्यतिशयहानि-
रूपत्तिर्वा । तद्यदि तेषा ज्ञानजनन स्वभाव, सर्वस्य सर्वसः सर्वविषयाणि ज्ञानानि सहज्ज-
नयेयु । नो चेन्न कदाचित् कस्यचिन् किञ्चिदित्येवान्त एव ॥

अमुतिविफलत्वाच्चेत् कस्यचित् सहकारिण ॥२५५॥

स्यादेतत्—नावरणाहित्य सर्वे जन्दा न श्रूयन्तेऽपि तु किञ्चितोपा प्रनिवृत्ती सहकारि
प्रतिनियतमस्ति । तत् कदाचिद्भूतानि तत्कालमेतौ कदाचिन् वचिच्छ्रवणमिति ॥

काममग्नप्रतीशारतु नियमस्तु विरम्यते ।

न वै तस्य कारणानां सहकारिणि प्रतिशयाम् । किं त्योऽन्य एव कारणानि तदवस्यो-
पकारिणम्, तयो लभ्यतानिःशयस्य कारोपयोगात् । तथा तन्तोऽपि यदि किञ्चिदोस्य काऽं

कुर्यात्, करोतु । पूर्वस्वभावनिमित्त इत्येतन्न स्यात्, तस्य प्रच्युते, अपेक्षाच्च स्वभावान्तर-
प्रतिलम्भात् । न ह्यनुपकार्यपेक्षयते इत्युक्तमेतत् । तदनुपकारस्य चाप्यन्तित्वे तस्यति
सम्बन्धाऽभावादयोष्युक्ता । तस्य चाज्ञेयत्व उपकारादेव जानोत्यप्ते ।

तस्मादेव शब्दो नन्दिश्व न सन्निकर्षं नात्मानमन्यद्वा किञ्चित् जानोत्यपत्तिसमाश्रय स्वज्ञान
जननेऽपेक्षते, सर्वस्य तन्नाऽकिञ्चित्करत्वात् ॥

वपि चेत्ते शब्दा व्यापिनो वा स्युरव्यापिनो वा ?

सर्वत्रानुपलम्भ स्यात्सोपामथ्यापिता यदि ॥२५६॥

वधमेयदेशवर्तिन तच्छून्यवशस्त्वित् उपलभेत ? अप्राप्तग्रहणपक्षेऽदौ इति चेत् ।
न । तत्रापि योम्यदेशस्थितितारतम्यपेक्षणादयस्वान्तादिवत् । अन्यथा स्पष्टाऽस्पष्टश्रुतिभेदो
न स्यात् । सति चोपलम्भप्रत्यये सर्वत्र देशे तुल्यमुपगम्येरन् । तस्मात्त्राऽव्यापिन ॥

सर्वेषामुपलम्भ स्याद्गुणपदघापिता यदि ।

न हि कश्चिच्छब्दं वदविधवास्तीति सर्वे युगपदुपलभ(म्बे)रन् । सर्वदेशस्थितैरश्
योग्येन्द्रियत्वाद्द्विपयसक्षिधानादप्रतिबन्धाच्च ॥

संस्कृतस्योपलम्भे च क^१ सस्वर्त्ताऽधिकारिण ॥२५७॥

स्यादेतत्—सत्रपि न सर्वं शब्द उपलभ्यते सर्वेण, संस्कृतस्य संस्कृतेनैवोपलम्भादिति ।
तत्र न संस्कृतस्योपलम्भोऽनाद्येयविवारस्य संस्काराद्योगात् ।

इन्द्रिये^२ स्याद्वि संस्कार शृणुयाद्विहितं च तत् ।

तत्र यदि संस्कृतेनोपलम्भ इत्यसंस्कृतेन्द्रियो चोपलभेत । यस्य संस्कार इन्द्रियस्य कृत
स शब्दशब्दान् युगपत् शृणुयादिति प्रगङ्गोऽनिवृत्त एव ।

संस्कारभेदा^३ द्विप्रत्वादेकार्थनियमो यदि ॥२५८॥

अनेकशब्दसघाते श्रुति कलकले कथम् ।

अथापि स्यात्—प्रतिनियता संस्कारा शब्दानाम् । तत्र केनचित् संस्कृतमिन्द्रिय
वस्त्वचिदेव ग्राहकमिति न युगपत् सर्वशब्दश्रुतिरिति । संस्कारविशेषात् श्रुतिनियमे इन्द्रिया
णामनेकशब्दमघातस्य कलकलस्य श्रुतिर्न स्यात् । न ह्येक शब्द कलकलो नाम भिन्नस्वभावानां
युगपच्छ्रवणात् । स्वभावभेदाश्रयत्वाच्च भेदव्यवस्थिते । लघुवृत्ते संस्कृच्छ्रुतिभ्रान्तिरिति
चेत् । वशादिस्वरधारया गमशावयवोपमहारात् सकुला प्रतिपत्ति स्यात् । वक्ष्यते चात्र
प्रतिषेध । तस्मादेवगति^४ दक्षिणप्रतिनियमादिन्द्रियस्याऽनेकार्थता वरुणलो न धूमैन् (त) ।

^१ सस्वर्त्ता विना० क०

^२ इन्द्रियस्य तु संस्कार—क०

^३ भेदभिन्न—क०

^४ गती—क०

ध्वनयः केवलं तत्र ध्वयन्ते चेद वाचका ॥२५९॥

न च कलकले वर्णपदवाचयानि ध्वयन्ते । ध्वनीनामेव केवलाना ध्वयणात् । वाचके च प्रतिनियतशक्तीन्द्रिय न ध्वनिषु । तत्र

ध्व[31a]निभ्यो भिन्नमस्तीति श्रद्धेयमि(स)तिबह्विदम् ।

न हि वय ध्वनि शब्द [च] वाचक पृथग्यूपमुपलक्षयाम । एकमेवैकदा वर्णानुक्रमध्वयणे शब्दात्मान व्यवसयाम । तत् कथं व्ययसापपूर्वकं व्यवहारमध्यवस्यन्तः प्रवर्तयाम । तस्माद् ध्वनिविशेष एवाय वर्णाचार्यः ॥

अपि च

स्थितेध्वन्येषु शब्देषु ध्वयते वाचकः कथम् ॥२६०॥

[न] ध्वनिरतो भिन्नरूपस्तेन सह पृथग्वा । न हि प्रत्यक्षोऽर्थे परोपदेवो गरीमान् । तदयं स्थितेध्वन्येषु व्याहृत्युंषु केवलमेव शब्दः शृण्वस्तदुपलम्भप्रत्ययाना तदन्यनिष्पादने सामर्थ्याभाव प्रत्येति यदि समर्था स्मृतात्साधितं तदुपलभ्येत ।

तत्त्वभावा एव प्रत्यया कथं कलकलेऽर्थांतरमारभेरन् । न हि कारणभेद कार्यभेदो युक्तः, भेदस्याऽहेतुकत्वप्रसङ्गादित्युक्तम् । न च कलकले वाचका न ध्वयन्ते, पदवाचकविच्छेदानामुपलक्षणात् ॥

कथं वा शक्तिनियमाद्भिन्नध्वनिततिर्भवेत् ?

तानि प्रतिनियतजननीन्यपीन्द्रियाणि मानारूपात् प्रतिशब्दनियतान् ध्वनीन् शृण्वन्ति, न त्वेव शब्दानिति क शब्देष्वेया निर्वेद ?

यदुक्तम्—न ध्वनयो भेदेन वाचकेभ्य सिद्धा इति । कथं न सिद्धा ? वचनादर्थे प्रतिपत्ते । न हि ध्वनिभागादस्तीत्यती(स) प्रतीति । न च सोऽयं समेति । तदियं समस्तपदवाचक्यरूपसाध्याऽर्थप्रतीतिरसमस्तभागेषु ध्वनिषु न सम्भवतीति सिद्धमत्रयसंख्य शब्दरूपं त्रयवद्भूतमश्च ध्वनिरिति ।

तत्र । अक्रमस्य क्रमवर्णध्वनिरिच्छेदं प्रागेव निषिद्धत्वात् । अतिप्रसङ्गसर्ववम्—कर्मभाषाना पूर्वनाशरस्याप्रतिपत्तयानात् । एवाताञ्चानिषत्तेस्तद्व्यतिरेकी ह्युपपत्तयानि प्रतिपत्तिहेतु समस्तरूप कर्मात्माऽयम्भुव्यस्य ह्यान् ध्वन्यदेव । त्रयभाषित एव तु यथास्व कारणप्रयोगात् भिन्ना वर्णभागा, कर्मभागा वा त्रयेण विवक्ष्यविषया यथासंकेतमर्थप्रतीति जनयन्तीति न्याय्यम् ॥

किं च—

ध्वनयः सम्मता येस्ते शोच्ये, कल्पयवाचकाः ॥२६१॥

ध्वनिनिर्व्यञ्जमानेऽस्मिन् वाचकेऽपि कर्म न ते ।

क्रमोत्पादिभिर्ध्वनिभारगैर्ध्वनं किल वाचका वचिन । तमपि ते नैव सक्तु
प्रवाशयन्ति, क्रमभावात् । नाप्येव एव भाग, तदन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, एकवर्णभागकाले च
समस्तरूपानुपलपणात् । तदयमप्रतिसहितसरुलोपलम्भा ध्वनिबहुपलम्भसाकल्पमनिधान
साध्यमर्थं कथं साधयत ? को हि विशयोऽयन्तानुपलम्भे सदसदतोऽपलम्भसाध्यव्यर्थेण ?
न च सनिधानमात्रेण साधनं, व्यक्त्यपेक्षणात् । सा चेय क्रमभाविनी सदसतोस्तुल्योपयोगति
ध्वनिगिरशक्यसाधनं तर्थापि तथेत्यलमन्यन । तस्मान् वर्णेण [नापि] वाक्येऽपीरपयता ॥

वर्णानुपूर्वी वाक्य चेत् न वर्णानामभेदत ॥२६२॥

नाथान्तरमेव सद्धरूप वाक्यमपीरुपेयम् । किं तर्हि ? वर्णानुक्रमलक्षणं हि नो
वाक्यम् । तदपीरुपय साध्यमिति चेत् । न । वर्णानामानुपूर्व्या अभेदात् । नैयमर्थान्तर
वर्णेभ्य, दुश्वाया मिभागोपलम्भप्रसङ्गात् । अदुश्वाया ततोऽप्रतिपत्तेः, लिङ्गानावात् ।
भेदवत्प्रादधानुपूर्व्या अभावे वर्णमात्रमविसिष्टं सर्वत्रति पूर्ववत् प्रसङ्ग ।

तेषां च न व्यवस्थान क्रमान्तरविरोधत ।

यद्यङ्कनकानुपूर्वी वर्णानाम, ते च न बहव समानजातीयो येन केचिदवयवस्थितारुमा
स्यु, अन्य यद्यप्यपरावृत्तयः । किं तर्हि ? एक एव त्रैलोक्यङ्कारस्तथा गवार । तदानीं
रित्यव स्थान गगनमिति, अकारणकारणो पूर्वापरभावस्य श्ववस्थितत्वात् । ब्रह्मवानामपि
हेतुपरिणामनियमवत्तामशक्य कमविपर्ययं कर्तुं यथा बीजाङ्कुरपरवादीनाम्, ऋतुसवत्सरादीनां
च । किं पुनरचलिताऽवस्थास्वभावानामङ्कतकानां कमचित् स्थितानाम्, पूर्वावस्थात्यागम
न्तरेणान्यथाभावाऽयोगात् । त्यागे वा विनाशप्रसङ्गात् । विसर्पेण निर्यायामानुपूर्व्याम् ।
[31b]नवेतत् प्रतिपदं वर्णान्यत्वेऽपूर्वोत्पादात्, वर्णबाहुल्याद्वा स्यात् । तच्चाज्ञभिमतम् ॥

अपि ध—

वेशकालक्रमाभाषो व्याप्तितिर्यत्ववर्णानात् ॥२६३॥

सा चेयमानुपूर्वी वर्णानां दशकुना वा स्यादया पिरीलिङ्गानां पद्धतौ, कालकृता वा
यथा बीजाङ्कुरादीनाम् । सा द्विविधाऽपि वर्णेण न सम्भवति, व्याप्तितिर्यत्वाच्च ।
अन्वयोपदेशपरिहारेण वृत्तिर्हि दशवीर्वापर्यम् । तत्सर्वस्य सर्वेण तुल्यदेशत्वाद्गणेषु न सम्भवति,
पातातपयदात्मादिष्वच । तथा कालपरिहारेण वृत्ति कालवीर्वापर्यम् । यदेको नास्ति
तथावस्य भावात् । तदपि निरूपेण न सम्भवति । सर्वदा सवस्य भावात् । न चान्वा गति-
रस्ति । तत्कथं वर्णवीर्वापर्यं वाक्य यदपीरुपय साध्येत ॥

अनित्याऽव्यापितार्थां च दोष प्राप्तेः कीर्तित, ।

अथ मा भूदय दोष इत्यनित्यान्, अव्यापितश्च वर्णानिच्छेत् । तावपि पक्षो प्रागेव निराहृतावित्यपरिहारः ॥

व्यक्तिक्रमोऽपि वाक्यं न नित्यव्यक्तिनिराहृते ॥२६४॥

न वर्णानां रूपानुपूर्वी वाक्यम् । किं तर्हि ? तद्वचने । सा यथास्व वर्णानि-
व्यक्तिप्रत्ययवमाद्भवन्ती क्रमयोगिनीति तदानुपूर्वी वाक्यमित्यपि मिथ्या, तस्या नित्येपु प्रागेव
निषिद्धत्वात् । कार्यताविशेष एव साक्षाच्छब्दनुपधानेना(न) ज्ञानजन^१[तावगर्पी]ना
व्यक्तिरित्यास्यानभेदत् ।

व्यापारादेव तत्सिद्धेः करणानां च कार्यता ।

^२[यत् सत् रूपं यत् एवोपलभ्यते, तस्य तदुपलब्धिपान्तरौपकामुपलब्धिमेवाश्रित्य
गौणं कार्यता प्रज्ञापयति । सा वर्णोऽप्यस्ति । संब चान्यथापि । तदाशयो न विशेषः ।
तत् तप तुल्येऽप्युपगमनिबन्धने न वर्णां कार्यता ?

न चैतदुपलब्ध्याथवा कार्यतास्थितिः । किन्तुहि ? यत्सत्येव भवतीति सत्ताधया ।
सा यत्ता कुत सिद्धा, येन कार्यता सापयेत् ? न हासिदायामस्यामेव भवतीति । तस्मात्
यत्तासिद्धिस्तत्ताधनी । सा चोपलब्धिरेव ।

सत्यमेव यदि तस्य प्राज्ञ न सत्ता सिद्धा स्यात् । सा हि सत्तासिद्धिः पार्थिवसिद्धिपूर्विका ।
ननु तदुपगमसिद्धमेव यत् तथाभूतविज्ञानाव्यवधानोपयोगि । सिद्धमेव तदयवैकल्यात्प्रोपयुक्त-
मिति चेत् । कथमिदानीनुपयुक्तानुपयुक्तयोरेवे ? नापि भेद शब्दस्यमायाऽनसर्गो,
तस्यैवातिशयस्योपयोगिमिद्धेस्तस्यावच्छेदत्वप्रसङ्गान् । यस्मैव भावे ताव्यगिद्धि तदेव हि
तत्रोपयोगि युक्तम् । तदनिशयोपयोग्यस्य तद्वत्प्रसङ्गः ।

तस्मादतिशेते एवाऽव्यवहितमामर्षोपयोगोऽन्यथाभेदसदस्यम् । ^३[अतनिशयस्या-
पेता] प्रागेव निरस्ता ।

त च करणव्यापारादेव सिद्ध इति सर्वकार्यतुल्यधर्मा । तस्य तावुगस्य व्यक्ती सर्व
व्यङ्ग्यम्, न वा विशिष्टदधि, अविरापात् ॥

तथाहि—

स्वज्ञानेताव्यपीहेतु मिद्धेऽप्येव्यञ्जको मत ॥२६५॥

^१ एतत् पर्यन्तं निवृत्तीनापानोऽनूदिन श्रीसाहचर्येण स्वस्यदिनवृत्तौ

^२ प्रती [] कोष्ठरान्तां पृ० ९३ पृ० ८ पर्यन्तं नास्ति । श्रीसाहचर्यावयवमस्या-
दितवृत्तौ मुद्रितमत्र ।

^३ अत्र मुद्रिते 'विराव्यात्प्रोपयुक्तमिति चेत् प्रागेव निषिद्धा' इत्येव पाठोऽस्ति ।
चिन्त्यत्र क० वृत्तनुगारी स्वीहृत् ।

यथा दीपोऽप्यथा घापि को विशेषोऽस्य कारणात् ।

स्वप्रतिपत्तिद्वारेणान्यप्रतिपत्तिहेतुलौके व्यञ्जक मिट्टो दीपादिवत् न चेत् प्राक् मिट्ट
स्यात् । सभाजगतीधोपादानलक्षणसिद्धेर्न तस्यैवातिशयस्य ज्ञानहेतो, तस्य तत्सामग्री-
प्रत्ययत्वात् ।

ये पुनरसिद्धोपलम्भना कारका एव, कुन्दात्प्रादिवत् घटादौ ।

प्रत्यभिज्ञानादयोपि सिद्धिहेतवो न हेतुलक्षणम् पुष्पन्ति ।

यद्यपि किञ्चिदुत्तरा अकारप्रतीति 'अ'प्रतीति पूर्वाभिप्रविषया तद्वदित्यादि, तदपि न
स्वलक्षणयोरभेदसाधने समर्थम्, तत्रैवभावाऽसिद्धे ।

सामान्येन वचने भिन्नविषयत्वस्याप्यविरोधः । एकविषययोरत्र प्रतीत्यो पूर्वापरभा
वाऽभोगात् । सन्निहितासनिहितकारणत्वेनोत्पादानुत्पादात् । सन्निधानेऽप्यनुत्पन्नस्यातत्का-
रणत्वात् तयोर्भिप्रायिखिलकारणत्वम् । तत्रैकाभेदेऽपि शक्तस्याप्रतीक्षणात् युक्तिविरुद्ध पूर्वा-
परयो प्रतीत्योरेकविषयत्वम् । प्रतीतिप्रतिभासवभावभेदेऽपि नामसाम्यादेव विषयत्वमप्य-
युक्तम्, घटादिव्यपि प्रसङ्गात् । तत्र दृष्टविरोधादसाधनत्वमिति चेत् । इहापि विरोधा-
भाव केन सिद्धः ? यावत् तस्याभिधेयतायांभेदेन व्याप्तौ न साध्यते तावत् सन्दिग्धो
प्यतिरेकः । प्रतिकरणभेद च भिन्नस्वभाव शब्द श्रुती निविशमानो यदेक साध्यते
किन्त घटादयः ? तत्रापि शक्यमेव व्यञ्जकभेदात् प्रतिभासभेद इति प्रत्ययस्यातुम् ॥

करणानां समप्रार्णा व्यापारादुपलब्धित ॥२६६॥

नियमेन च कार्यत्व व्यञ्जके तदसम्भवात् ।

न हि कदाचिदव्यापृतेषु करणेषु साधनानुपलब्धिः । न चावस्य व्यञ्जकव्यापारोऽर्थ-
मुपलम्भयति, क्वचित् प्रकाशोऽपि घटाद्यनुपलब्धौ ।

सैष नियमेनोपलब्धिस्तदव्यापाराच्छब्दस्य तदुद्भवे स्यात् । अकर्तुर्व्यापारेऽपि
तत्सिद्धयर्थोवात् व्यापिनित्यत्वाद्युपलम्भ इति चेत् । क इदानीं घटादियु समाश्वासः ? तेषां
तथाऽनिष्टेरिति चेत् । शब्द किमिष्टं नरनमानपमां । न चास्य कश्चिदविधाय इत्युक्तम् ।
प्रतिपिद्धे च व्यापिनित्यत्वे ।

घटादीनां व्यञ्जकान्तरमभवाददोषः । प्रकाशो ह्येषा व्यञ्जकः सिद्धः । कुलादीनां
व्यञ्जकत्वे तादृशा एव स्फुरन्नि अविधेरति च ततो व्यञ्जकानिश्चयात् कारका एव उपकारकस्य
गत्यन्तरानावात् ।

तदेतत् शब्देऽपि तुल्यम् । तत्रापीन्द्रिययोग्यदेशनादिभ्यः करणानामतिशयात् घटादि-
कारकधर्मस्य च नरणेषु दृष्टे । तस्यैव प्रदीपादेविषयान्तरस्य च कस्यचित् व्यञ्जकान्तर-
रानावात् । तत्राकरणानि तेषां व्यञ्जकानि स्युः । तत्रापि व्यक्ति शब्दस्य । भवन्ती वा

करणोन्मोहितप्रयत्ना वा शब्दस्य ध्यवित, आवरणविगम, विज्ञान वा, गत्यन्तराभावात् । तत्र नातिशयोक्त्यतिरिक्तमित्युक्तप्रसङ्गात् । तस्मात् पूर्वोपररूपहान्युपजननलक्षणत्वात् ॥

अथ

तद्रूपावरणानां च ध्यवितस्ते विगमो यदि ॥२६७॥

अभावे करणग्रामसामर्थ्यं किं न तद्भवेत् ।

न ह्यावरणस्याकिञ्चित्कराणि सामर्थ्यानि नाम । विगमश्चाभावः । न चानाव-
कार्यं इति निवेदितमेतत् । नापि शब्दस्य नित्यस्य किञ्चित्त्वावरणम्, असामर्थ्यादिति
उक्तम् । तस्मान्नावरणे षरणोपशेष । नाप्येषामसामर्थ्यं तद्वापासभावे] शब्दानुपलब्धे ।
अतो युक्तमेते गच्छद्भान् कुर्यु ॥

अन्यथा—

शब्दाविशेषादन्येषामपि ध्यवितः प्रसज्यते ॥२६८॥

तथान्युपगमे सर्वकारणानां निरर्थता ।

यदि सर्वकारणसमानप्रमाण्यपि कारणानि व्यञ्जयन्ति न किञ्चिद्विधानी कार्यं स्यात् ।
न चैतद्युक्त सर्वकारणानामानर्थक्यप्रसङ्गात् । यस्तुगीज्ञाधेयविशेषत्वात् । आवरणाभाव-
स्याज्ञायांशवात् । यस्तुवदेव ज्ञानस्यापि सिद्धत्वात् । ज्ञान प्रति कारकत्वे षयचित्तया-
भूतानामन्येषामपि तदाभावप्रसङ्गेन सर्वस्य कार्यताप्रसङ्गात् ।

तस्मादप्य कारकानिमित्तोऽर्थकलापो न व्यनती, न त्रियागामिति व्यर्थ एव स्यात् ।
तथा चेदमनुपकार्योपकारकम् (क) निरीह^१ जगत् स्यात् ॥

शब्दनित्यत्वे च—

साधनं प्रत्यभिज्ञानं सत्प्रयोगादि यन्मतम् ॥२६९॥

अनुदाहरण सर्वभावानां क्षणभङ्गगतः ।

क्षणभङ्गिनो हि सर्वभावा विद्यामस्याऽज्ञारणत्वादित्युक्तम्, यदप्यते च । उत्पत्ति-
मन्तश्च परतः, सत्ताया आकस्मिकत्वाद्योगात् । तत्रैव प्रत्यभिज्ञानं सत्प्रयोगादिकं क्वचिद-
न्वेति स्थिररूपे । अपरापरस्वभावपरानुत्तिष्वेव दीपादिषु दृष्टमिति विरुद्धमेव । न । अग्निप्र-
जन्मनः साधर्म्यविप्रलम्भात् भाल्या दीपादिषु भावात् । अग्निप्रजन्मेति देवावष्टम्भेनोच्यते ?
तस्यैवाग्नेदस्य सर्वत्र दीपादिषु चित्तपत्वात् । तथा भेदस्यापीति चेत् । तेनैव मशयोस्तु ।
न च संगथितासु सिद्धि । विवेकादर्शनादेवत्वमिति चेत् । न । ज्ञानदीर्घायणं सदसत्य-
मिदं स्वभावविवेकजननात् । यद्यप्यज्ञानं ज्ञानानि प्रार् सन्निहितकारणानि पूर्वज्ञानवज्जा-

^१ मनीह—क०; निरीह—ब० वृत्ती ।

तान्येव स्युः । अजातानि तु कारणवैकरय सूचयन्ति । समर्थस्य जननाद् । असमर्थस्यापि पुनः सामर्थ्याप्रतिलम्भात् । प्रतिलम्भे वा स्वर्थसाधयोगात् ।

तदयं सत्प्रयोग इत्यपि जननमेव, प्रयोक्तु सामर्थ्यात्, स्वयं समर्थं तस्यानुपयोगात् । प्रयोग इत्यपीष्टसाधनसमर्थोत्पादनमेव । समानजातीयोपादानापेक्षामनपेक्ष [वा] वात्स्यायि-प्रयोगवत् कर्मादिप्रयोगवच्च कथ्यते ॥

योऽपि मन्वते यमर्धे प्रत्यभिज्ञान प्रत्यक्षमेव । ततः प्रत्यक्षादेव स्वर्थसिद्धिरिति । तदप्युत्तरत्र निये[32a]त्स्याम ।

दूष्य कुहेतुरन्योऽपि

नैव तद्विच्छेदो यः समानजातीयमन्वेति, सर्वधर्माणामेतदवस्थत्वात् । सर्वस्वर्थप्रति-
भापारय मयाभिधानं युक्तविरोधादन्येऽपि नित्यहेतवो वाच्यदोषा ॥

बुद्धेरपुरथाभये ॥२७०॥

बाधाभ्युपेतप्रत्यक्षप्रतीतानुमितं समम् ।

यदि व्यक्तिबुद्धिरतदानुपूर्वी जानयम् । तस्या अपौरुषेयत्वप्रसाधने बुद्धीनां पुष्यगुण-
त्वाभ्युपगमात् समयोऽस्य बाध्यते ।

प्रत्यक्षं सत्त्वप्येतदं यद् इमां बुद्धयः पुरूपमभ्यानेभ्यः^१ पुरूपगुणोभ्यो वा मनस्कारादिभ्यो
नवन्तीति । न च कार्यता नामाग्या भावाभावविज्ञापाभ्याम् । स च भावः प्रत्यक्षः ।
अभावोप्यनुपलब्धिलक्षणं प्रत्यक्षसामर्थ्यसिद्धे इति वक्ष्यामः । तत एव पुष्यकार्यता बुद्धीनाम-
गुणेष्वन्यथव्यतिरेकलिङ्गत्वादस्याः ।

वि च—

आनुपूर्व्याश्च वर्णोभ्यो भेदः स्फोटने चिन्तित ॥२७१॥

वत्पत्तारोहिता सा स्यात् ऋष वाऽप्युपधाभयाः ।

वर्णव्यतिरेका^२नुपूर्वी स्फोटविधारातुक्रमेणैव प्रतिविहिताः । नापि सा वर्णस्वभाव-
वस्तुस्वभावस्य शैतद्विभक्त्यामतित्रमात् । अतद्वृत्तेषु तद्रूपसमारोहप्रतिभासिन्यां बुद्धेरय विभ्रम
स्यादानुपूर्वीति । सा च कथमपौरुषेयी बुद्धिविद्वि^३पत्प्रत्युपस्थातात् । अपि चात्यन्तिकस्य
कस्यचित् स्वभावस्याभावात् भवना ध्यतिनाज्जात्यन्तिकेन भवितव्यम् । स चाहेतुबोध्यहे-
तुको वा नित्यं भवेत् न च पुष्यव्यापारात् । तस्मात् पौरुषेयः ॥

वर्षाभिर्दं गम्यते अनात्यन्तिको ध्वनिरन्यो वा भाव इति ?

सत्तामात्रानुबन्धित्वात्प्रसक्त्याऽनित्यता ध्वने ॥२७२॥

^१ ० संख्यानेभ्यः ऋ०

^२ विध्यान्० ऋ०

^३ विद्यपत्त—क०

न हि नामो भावाना बुनदिचद्भवति । तद्भावस्वभावो भवेत्, भावस्यैव स्वहेतुभ्य तदभेदो भावात् । न च भावविशेषस्वभाव, तस्य निषेत्स्वमानत्वान् । तस्माद्भावमात्र स्वभावः स्यात् । तेन शब्दोऽप्यो वा तत्ताभाजनः सर्व एव भावोऽप्यात्यन्तिक इति सिद्धं भवति ।

न सिद्धम्, तस्यैव नामस्याहरजन्मासिद्धे । तथा ह्यग्निना काष्ठं दण्डेन घट इति विभासहेतवो भावाना दृश्यन्ते । अन्वयस्यनिरैवानुविधान हेतुहेतुमतोर्लक्षणमाह । न । पूर्वस्य स्वरस्यनिरोधेऽप्यस्य विभिष्टप्रत्ययाधारेण विवृतस्यान्वये ।

अस्तु वाग्निः काष्ठविनासहेतुः । स विनासोऽग्निजन्मा किं काष्ठमेवाहोस्विदपर्यान्तरम् ?

अग्नेरपर्यान्तरोत्पत्तो भवेत् काष्ठस्य बर्तनम् ।

अविनासान्

विमित्यपर्यान्तरादपर्यान्तरजन्मनि काष्ठमभूत् नाम, न दृश्यत वा ? अतिप्रसङ्गो ह्यस्य स्यात् ।

स एवास्य विनास इति चेत्

यदि स एवाप्योऽग्निजन्माऽभावस्तदिदमभूत्त्वान्न दृश्यत इति । भवतु तस्येदं नामाऽभाव इति ।

तथापि

कथम् ॥२७३॥

अप्योऽप्यस्य विनासः

न हि कस्यचिदपर्यस्य नामकरणमात्रेण काष्ठं न दृश्यत इत्युक्तम् । न चाप्योऽप्यस्य विनासोऽतिप्रसङ्गान्, विशेषान्नावातत्पर्यान्तरत्वेन वस्तुभूतस्य तदन्येभ्यः । काष्ठेऽग्निवृत्त स्वभावो विनासो न सर्व इति चेत् । काष्ठ इति कः सर्वत्र ? आश्रयाश्रयिगन्धश्चेत् । न । तस्य निषेत्स्वमानत्वान् । जगदवनभावश्चेत् । अग्नेरिति किम् ? काष्ठादेव मासान् । तदपेक्षादुत्पत्तेरस्यो इति चेत् । अनडिगयलाग्निः कापेक्षा ? लामे वा अपर-काष्ठजन्म स्यात् । पूर्वं त्वप्रच्युतिकारणं तस्यैव दृश्येत् । तत्र एवाग्नेः पूर्वविनास इति चेत् । कः पूर्वोऽस्य सर्वत्र इति स एव प्रसङ्गोऽगमनवानश्च ।

तदवयव विनासात्प्रत्यययोग्यमुत्तरमविधानं प्रत्युपबुवाग्निरपूर्वमेव जनयतीति पूर्वं तदवयव दृश्येत् । काष्ठविनास इति च काष्ठाभाव उच्यते । न चाभाव कार्यत्त्ववारी वा वारक एवेत्यनपेक्षणीय इत्युक्तम् । स्वभावभावस्य ततो भेदे निवर्तमा[32b]नस्य भावस्य स्वभाव एव समाधेयं स्यादिति कथमभूतो नाम ।

तस्मान्नाप्योऽप्यस्य विनासः ॥

अस्तु काष्ठं कस्मान्न दृश्यते ।

वोऽपमर्थान्तरभावकाष्ठदर्शनयाऽप्ररोध ?

तत्परिग्रहतश्चेन्न तेनाऽनावरण यत् ॥२७४॥

यदि तेनार्थान्तरण परिपूहीनमिति काष्ठं न दृश्येत, तत्काष्ठस्यावरणमित्यावयम् । न चैतद्युक्तम्, आवरणं हि दर्शनं विप्लीवाप्राभिघातादीनि द्रव्यसामर्थ्यानि । सर्वप्रतिवर्धने च न-वनेनेन द्रव्यं विनाशितं स्यात्, सर्वशक्तिप्रचयावना[त्], पुनस्तत्राप्यनाविव प्रसङ्गाद् अनवस्था । अप्रप्युत्पद्यु चास्वाभिघातसामर्थ्यादिषु सता वा तेनाग्रेण विं विनाशितम् ?

यदि चान्तिसमुद्भवस्य विनाशाख्यस्वार्थस्य परिग्रहात् काष्ठं न दृष्टम् ।

विनाशाख्यं विनाशित्यं स्मद्दुत्पत्तेस्तत् पुनः ।

काष्ठस्य दर्शनं

अवश्यं ह्युत्पत्तिमता विनाशेन विनष्टव्यम् । तस्मिन् विनष्टे पुनः काष्ठादीना-
म-मज्जनं स्यात् ।

हन्तृघाते चैत्रापुनर्भव ॥२७५॥

यथाऽप्राप्येवमिति चेत् हन्तुर्नाऽभरणत्वत् ।

विनाशाख्यं विनाशोऽपि न वस्तुन प्रत्यापत्तिः । न हि हन्तरि हते तद्वत् प्रत्युज्जी-
वतीति चेत् । न । हन्तुस्तद्घातहेतुत्वात् । न ब्रूमो विनाशाहेतोरग्नियण्डादेनिवृत्तौ भावेन
भवितव्यमिति । किं तर्हि ? भावाभावस्यात्यन्तानुपलम्बिण्यक्षयस्य । तन्निवृत्तौ काज्या
यति स्वभावस्थित ? हन्ता हि चैत्रस्य न नाशकल्पः । किं तर्हि ? दण्डादिकल्पः ।
नाशकल्पस्य मरणं तन्निवृत्तौ स्थादेवास्य पुनर्भावः ॥

अनग्न्यख्येऽपि नाशस्य स्यात्प्राप्तं काष्ठमेव तु ॥२७६॥

तस्य सत्त्वावहेतुत्वं नातोऽप्यत्र विद्यते मतिः ।

अनर्थान्तरभूतो विनाशः काष्ठ्यात् । तदेव तद्भवति । तच्च प्रागेवास्तीति विमर्श
सामर्थ्यं यत्प्रत्याधीनाम् ? तस्मात्तदु(सर्वत्र)पकारात्तत्र नापेक्ष्यते कथञ्चित्, नाप्यख्येवमिति
संबन्धमर्हति, तस्योपश्रुतिसहितत्वात् । अन्यथातिप्रसङ्गः स्यात् ।

पारम्पर्येणोपकारोऽप्यवश्यमयं विकल्पोऽन्वेति । स किमुपकारोऽर्थान्तरमाहोऽस्यत्त-
देवेति ? तदर्थान्तरावेऽपि तस्यैव पुनरुपकारकत्वादिपर्यन्तुयोगत्तादवश्यं । तथाऽन्यत्वेऽपि ।
तस्मात् सतो रूपस्य तदप्यन्यत्वाऽन्यतिरुमात् । उकारोत्पादनस्य च रूपनिष्पादनलक्षणत्वात् ।
तदतत्क्रियाविकलो न कर्तव्येति न कस्यचिदेतुरहेतुद्वयं नापेक्षते । तस्मात् स्वयमयं
भावस्तत्स्वभाव इति सिद्धम् ॥

अहेतुत्वेऽपि नाशस्य किरपत्वाद्भावनाशयोः ॥२७७॥

सहभावप्रसङ्गश्चेदसतो नित्यता कृतः ।

स्यादेतद्—^१यस्यापि विनाशोऽहेतुक सोऽवश्य नित्य इति भावस्तदभावकक्षणी विनाशश्च सह स्यातामिति । न । तस्य नित्यानित्यपरमाधोगात् । न ह्यसत्यस्य विकल्प सक्रवति । तयोर्वस्तुपरमत्वात् । विनाशस्य चाकिंचित्त्वात् । भवतो हि केनचित् सहभाव स्यात् । न च विनाशो भवति । तस्माददोषः ॥

अतत्त्वेऽभावनाशित्वप्रसङ्गोऽपि न युज्यते ॥२७८॥

यस्माद्भावस्य नाशेन न विनाशनमिष्यते ।

कथमस्य विनाशो भाव नाशयेदतोऽविनाशो भाव स्यादित्यप्रसङ्ग एव । विनाशाद्भाव-
नाशाजन्मुपमधात् । यो हि विनाश इति किञ्चिन्नेत्याह स कथं ततो भावनाशमिच्छेत् ।

कथमिदानीमसति ^२नाशे भावो नष्टो नाम ? नाऽसद्विनाशा नष्टा गण्यन्ते प्रत्युत्पन्ना-
वस्थायाम् । न हि यो येनाऽऽज्ञानं स तेन तया व्यपदिश्यते, प्रतीयते वा । यथाऽश्वी
विपापेन । न वै विनाशो नास्त्येव । स तु नास्ति यो भावस्य भवेत् ।^३ भाव एव क्षणस्थितिधर्मा
विनाशः । तस्य स्वभावमुत्तरकाल विभावयन्तो नाशोऽस्य भूत् इति यथाप्रतीति व्यपदिश्य-
तोत्युक्तम् । न हि भावस्य किञ्चित् कदाचिद्भवति । स एव केवल स्वहेतुभ्यस्तथाभूतो
भवति । तत्र केनचिद्भवता स नष्टः । किं तर्हि ? स्वभाव एवास्य येन स नष्टो नाम ॥

कथं तर्हीदानीमहेतुको विनाशो भवतीत्युच्यते ?

नश्यन् भावोऽपरत्पनेन इति तज्ज्ञापनाय सा ॥२७९॥

अवस्थाऽहेतुत्वतास्या भेदमारोप्य चेतसा ।

न ज्ञातो भावोऽपरस्मान्नाश प्रतिलभते, तथाभूतस्यैव स्वयं जानेरित्यपरापेक्षधर्म-
[33a]प्रतिषेधार्थं तत्त्वभावज्ञापनेनार्यान्तरमिव धर्मिणो धर्मं चेतसा विभज्य तन्मात्रविज्ञासाया
स्वभावे एव तथोच्यते । तदेतन्मन्दबुद्धय इवचित्तप्रादर्शनाद् धोपमानविप्रलब्धा नाश गृह्यन्ते,
तस्य च भावमारोप्य सहेतुकमहेतुक वाऽप्रतिष्ठिततत्त्वगा भावविन्त्याऽऽत्मानमाकुलयन्ति ॥

स्वतोऽपि भावेऽभावस्य विकल्पश्चेदस्य समः ॥२८०॥

नन्वपरमावित्त्वेऽपि विनाशस्य स्वत एव भावस्य भवनाऽपि तत्त्वान्यत्वविकल्पस्तुल्यः ।
तदा किमर्थान्तरप्राप्ते भावो न दृश्यते । अन्तर्यान्तरत्वेऽपि तदेव तद्भवति । तत्र किञ्चिदस्य
जातमिति कथं विनाशो नाम ?

नन्वत्र

न तस्य किंचिद्भवति न भवत्येव वेद्यतम् ।

^१ यथापि—क०
^२ भवति—क०

^३ विनाशे—क०

इत्युक्तम् ।

न ह्यत्र विनाशोऽप्यो वा कश्चिद्भूतस्य भवतीत्याह । किं तर्हि ? स एव भावो न भवति । यदि हि कस्यचिद्भूतस्य श्रूयात् भावोऽनेन निवर्तित इत्यात् । तथा च भावनिवृत्तौ प्रस्तुतायामप्रस्तुतमेवोक्तं स्यात् । न हि कस्यचिद्भूतेन भावो न भूतो नाम । तदा न भूतो यदि स्वयं न भवेत् । न भवतीति च प्रसङ्गप्रतिषेध एव न पर्युदास । अन्येह्यपि कस्यचिद्भूते न प्रतिषेधपर्युदासयो रुरभेद इत्यात् । उभयत्रापि विद्ये प्राधान्यात् । एव चाप्रतिषेधात् कस्यचिन् पर्युदासोऽपि कश्चिन्न स्यात् । यदि हि किञ्चिन्नवर्तेत तदा तद्व्यतिरेकि कस्यचिदनेन तत्पर्युदासेन । तच्च नास्ति, सर्वत्र निवृत्तिर्भवतीत्युक्ते कस्यचिद्भूतस्यैव प्रतीते । तयाऽनेनायान्तरभाव एवोक्तं स्यात् । न तयो परस्पर विवेक । अधिके च पर्युदास । तदेव व्यतिरेकाऽनायादन्वयोऽपि न स्यात्, तस्यैव स्वभावात्स्थितिलक्षणत्वात् । तत् स्थितिश्च तदन्यव्यतिरेके सति स्यात् । न च नास्तौत्यप्रवृत्तिनिवृत्तिक जगत् स्यात् । तस्माद्यस्य नाशो भवतीत्युच्यते स स्वयमेव न भवतीत्युक्तं स्यात् । न च धोपसाम्प्रदायि यान्तरदृष्टो विधि सर्वत्र योजनार्हति । न हि गर्दभ इति नामकरणाद्वाऽयमर्मा मनुष्येऽपि योज्या । तथा न चैवस्य पुत्रो भवतीत्यत्र दृष्टो विधिविनाशोऽपि, विरोधात् । एव चाभिधानेऽपि प्रयोजनमावेदितमेव ॥

अतो

भावे ह्येव विकल्प इत्यादिधर्मस्त्वनुरोधत ॥२८१॥

भावाऽवश्यं भवन्तमपेक्षते । स च स्वभाव एव, नि स्वभावस्य क्वचिद्वापार समाने शास्त्रात् । व्यापार इति हि तथाभूतस्वभावोत्पत्ति । सा नि स्वभावस्य क्व स्यात् ? क्वमिवानी भवत्यभाव शशविपाणमित्यादिब्यवहार । न च शशविपाण किञ्चिद्भूवतीत्युच्यतेऽपि त्यवमस्य न भवतीति भावप्रतिषेध एव क्रियते ।

अपि च व्यवहृतात्. एतदेव व्यापारवदिव समारोप्यादरांशन्ति प्रवरणेन केनचित् । न तु तथा । सर्वार्थविवेचनं हि तत्र तत्त्वम् । न कस्यचित् समावेश । न कल्पेव विनाश, वस्तुनि तद्भूवात् । असावपि यदि गन्तुभिरेव स्याप्यते न तु स्वयं तथा, तदा न भवतीतीष्टमेतत् । तस्मात् स्वयं भवन् स्वभावो विकल्प^१ नातिवर्तते तस्मिन्त्वमिति ॥

अतस्त्वेव स्वभारस्यान्वयत्वमिति । न हि स्वरायोरेत्यन्वेव परस्परमन्वयत्वम् । स्वभावाप्रतिबन्धोऽन्यत्वमिति चेत् । कोऽयं प्रतिबन्धो नाम येन स च न स्यात्, नान्यत्वभावश्च । जन्तेति चेत् । सर्वकारणानां परस्परमवाच्यता स्यात् । तथा च सर्वं सर्वस्य कर्मन्विबुधयोगीति न करिचत् कुलरिपदन्यं स्यात् । एव चाऽवाच्यतेत्यपि धर्मकारणभाव एव शाब्दान्तरेणोक्तं स्यात्पार्षभेद । स्वभावाऽनुभवं त्वन्वयत्वं श्रूय । स स्वभाववता परस्परमन्वयेत्यन्वयत्वमेव । न च तज्जन्मलक्षणात् स्वभावप्रतिव धादन्यं प्रतिबन्धो नाम, ज्ञानावस्येव्यं व्यभिचाराविरोधात् । ततो धर्मभेदान्त्वमिति ॥

ज्ञानकृतः प्रतिबन्ध इति चेत् । स्वादेतत्—यत्प्रतिपत्तिनान्तरीयकं यज्ज्ञानं तद्गतौ [33b]नियमेन तत्प्रतिभासनात् तदतद्रूपमप्यवाच्यमिति । न । तस्य निःस्वभावत्वात् स्वयम् । स एव हि तस्य स्वभावो यः प्रतिभाति । स्वभावेत्ये तद्वत् प्रतिभासानप्रसङ्गनात् । अप्रतिभासमानाय च दृश्यस्यानावात् । अदृश्यत्वेऽपि न तद्रूपं ज्ञानमिति कस्य किमायत्ता प्रतीतिः । न च यद्यदायत्तप्रतीतिकं तस्य स्वभावप्रतिभास एव नश्यति । प्रकाशायत्तप्रतीतिनामिव नीलादीनाम् । का च तस्यार्थस्य प्रत्यासत्तिस्तत्र यत्तस्मिन्ननात्मरूपे प्रतीयमाने स स्वयं प्रत्युपतिष्ठते ।

अतिप्रसङ्गो ह्येव स्यात् । प्रनीयमानस्य तद्रुपादानतेति चेत् । बोधमुपादानार्थं ? न कार्यकारणभावोऽनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा न कार्यकारणे नियमेनाऽन्योन्यप्रतीतिप्रत्युपस्थापने । प्रतीतिरेव तन्नान्तरीयकता प्रत्यासत्तिरिति चेत् । ननु मैवाऽसति प्रतिबन्धे न युवनेत्युच्यते । न चाकार्यकारणयोः कश्चित् प्रतिबन्ध इति चोक्तम् । यत्प्रतिपत्तिनान्तरीयकं यज्ज्ञानमित्यपि तज्ज्ञाने सति स्यात् । न हि यो विज्ञाने स्वलोणास्वकपाससङ्गेण न भासते तस्य किञ्चिज्ज्ञानम् । तदभावाच्च सिन्धव्यवाच्यतालक्षणमर्थरूपस्य । तद्द्रव्यता वस्तुतस्तरथा-
न्स्वभावा भवितव्यम् ॥

यस्य तु विनश्यतो नावम्यं न किञ्चिद्भवति तेन

न भावो भवतीत्युक्तमभावो भवतीत्यपि ।

यत्प्रत्यय भावस्याऽभावो भवतीत्याह तदपि भावो न भवतीत्येवोक्तं भवति । एवं हि न निवृत्तितो भवति, प्रतिषेधे विधेरशभवात् । तत एवास्य विनाशे न कश्चिद्वेत्तु ॥

तथा हि—

अपेक्षयेत् परं कार्यं यदि विद्येत किञ्चन ॥२८२॥

यदि (द) किञ्चित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्षयेत् ।

राति हि कार्ये कारकं भवति । न च नश्यतो भावस्य किञ्चित् कार्यमित्युक्तम् । तस्माद्यो नाम नाशहेतुः स भावे न किञ्चित् करतीत्यविचिन्तरो नापेक्षणीयः । तत्त्वध-
मिदानोमनुत्पन्नानिशयस्तदवस्व एव भावो नष्टो नाग ?

नन्वतिशयोक्तत्वावपि स एव तस्यातिशय उत्पन्न इति कस्य स नष्टो नाम ? तेन नायं तदवस्थो नष्टो नाम । येन स्वयं न भवति तेन नष्टो नार्थान्तरीयादादित्युक्तम् । न ह्यति-
शयोक्तत्वा स्वयं न भूतो नाम । अभावस्य सर्वातिशयोपाख्यानिवृत्त्या सर्वभावधर्मविदेव-
कक्षणत्वात् । भावस्य चोत्पत्तिप्रमापेक्षलक्षणत्वात् । तस्मात्त्राऽभावे कस्यचिद्भावोपधेपोऽ-
न्यस्य ॥

एतेनाऽहेतुकत्वेऽपि ह्यभूत्वा नाऽभावतः ॥२८३॥

सत्तानाशित्वदोषस्य प्रत्याख्यानं प्रसङ्गजनम् ॥

योऽपि मग्धते—अहेतुवेऽपि विनाशेऽमूर्तस्य भावात् सत्ता, अनित्यत्व च दुर्निवारम् ।
अभूत्वा भवप्रहेतुवो भवतीत्यपि विरुद्धमिति—सोप्यनेनेव प्रत्याख्यात । वर्यचिद्वा-
चानभ्युपगमात् ॥

यथा केषांचिदेवेष्ट प्रतिघो जन्मिना तथा ॥२८४॥

नाश १ स्वभावो भावानां नानुपत्तिमर्ता यदि ।

अथापि स्याद्भवतु नाम स्वभाव एव भावाना य इमे क्षणव्यतिषर्माण । म दूत्यति
मतामेव भविष्यति ।

न हि स्वभाव इति सर्वं सर्वस्य स्वभावो भवति । प्रतिघातमतावत् ॥

सत्यमेतत् । तथाऽपि

स्वभावनियमाद्धेतो र्वभावनिषय फले ॥२८५॥

नानित्ये रूपभेदोऽस्ति भेदकानामभावत ।

न वै प्रतिघोऽयो वा स्वभावोऽवस्थात् प्रतिनियमवान् । यादृशी तु स्वहेतो शक्ति
स्थितिस्तादृश फल भवतीति हेतुस्वभावनियमात् फलस्यभावनिषय । आशक्तिवत्त्वेऽप्यस्योक्तवो
दोष । प्रतिघातमताहेतुस्वभावप्रतिनियमवत् नदवरजनने २ प्रतिनियमस्वभाव भाव पश्यामो
येन तज्जन्मा तथा स्यान्नित्य, सर्वाकारजनना विनाशदर्शनात् ।

नन्विदमप्यनिश्चयमेव—मर्तानारज्जन्मानो नश्यन्तीति तामामत्रि शोपदर्शनात् । विचित्र-
शक्तयो हि सामर्थ्यो दृश्यन्ते । तत्र काचित् स्यादपि याऽनश्वरात्मान जनयेत् । न ।
सोयाधिकारात् । ये कदाचित् क्वचित् केनचिज्ज्ञाना सन्तो न ज्ञायन्ते, तेषा ३ तदवानुबन्धी
नाश इति यूम । त एव कृतका अनित्या साध्यन्त । न ह्यय सभवोऽस्ति यत्ते ज्ञानजनन
स्वभावा पुनरनष्टा न जनयेत् अपेक्षोर्[34a]न् ४ वा पर तज्जननस्वभावस्य निष्पत्ते । न
च हेतुनपेक्षेषु कस्यचित् कदाचित् किञ्चिज्ज्ञान निवर्तत । न चैवभूत किञ्चिदस्ति, सर्वस्य
केनचित् कदाचित् क्वचित्ज्ञानात् । ज्ञानमाश्रयावामप्यसामर्थ्ये यत्त्वेव न स्यात् । तथा
हि तल्लक्षण वस्तिवति षडपाम । तस्य च विनाशाव्यभिचारात् स सत्तानुबन्धी ॥

प्रत्याख्येयास्त एवैषा सबन्धस्यापि नित्यता ॥२८६॥

अत एव यथोपतादस्तुयाश्चानुबन्धित्वादिनाशस्य शब्दवत् सबन्धनित्यतापि प्रत्याख्येया ।

या च शब्दशक्तियोग्यतास्याऽर्थप्रतिपत्त्याश्रयो जैमिनीवैश्वर्ये, साऽर्थान्तरमेव न
भवति । तथा हि योग्यतेति रूपातिराम एव भावानामित्पावेदित प्राद् ॥

१ नाशस्व०—क०

२ नदवरजननप्रतिनियतस्वभाव—क०

३ सन्तानानुबन्धी—क०

४ अपेक्षोरनापर—क०

अस्तु स्वार्थान्तरं तथापि

संबन्धदोषैः प्रागुक्तैः शब्दशक्तिद्वयं दूषिता ।

उक्तो हि संबन्धार्थान्तरवादेऽनेकप्रकारो दोषः । तेनैव सा शब्दशक्तिदूषितेति न पुनरुच्यते ॥

अपि च—

नाऽपौरुषेयमित्येव यथार्थज्ञानसाधनम् ॥२८७॥

दृष्टोऽन्यथाऽपि बह्व्यादिवरदुष्टः पुरुषापता ।

भवन्तु नामाऽपौरुषेयाः वेदिका शब्दास्तथापि समाख्यमेवैषामयथायंज्ञानहेतुत्वम् । न हि पुरुषदोषोपधानादेवार्थेण ज्ञानविभ्रमः, तद्रहितानामपि प्रदीपादीना नीलोत्पलादिषु वितय-ज्ञानजननात् । तदिमे शब्दाः सत्कारनिरपेक्षा, प्रकृत्या चार्थेषु प्रतिभास^१हेतवः स्युः स्वभावा-विशेषाद्बह्व्यादिवत्, वितयव्यक्तयश्च नियमेनैव । नियमकारणाभावादयुक्तमिति धेत् । अतितयव्यक्तियनियमे किं कारणम् ? तस्माद्यथायं व्यक्तियनियमवत् प्रकृत्याऽन्यथायं व्यक्तियनियमः किं न कल्प्यते ? अथवा बह्व्यादिवदेवार्थेषु भयज्ञानहेतुत्वं स्यात् । न ह्यपौरुषेया अपि बह्व्यादय एका यथार्थज्ञानहेतवोऽपि सर्वत्र तथा भवन्तीति । तथा शब्दानामप्यपौरु-षेयत्वेऽप्युभयं स्यादिति ।

भवतु बह्व्यादीना कृतकत्वाद्यथाप्रत्ययमन्यत्राऽन्यथात्वम्, न पुनरित्येषु शब्देऽप्येतदस्ति । नन्वेवविषोऽन्यत्राप्यस्त्येव धर्मस्तेषामपि सकेतवलादन्यथापुंसैः कार्यजननस्वभावरिपतो र्थया समयादेशेक्षणोयस्याभावात् तत प्रतितिरर्थेषु सर्वस्य सर्वदा स्यात् । न चारित । तस्मात् शब्दः^२ स्थितस्वभाव^३ इति ॥

अपि च—

न ज्ञानहेतुत्वं स्यात् तस्मिन्नकृतके मते ॥२८८॥

नित्येभ्यो वस्तुसामर्थ्यात् हि जन्मास्ति कस्यचित् ।

यद्यकृतकः शब्दः न तस्मादर्थेषु प्रतीतिरेव स्यात् । प्रतीतिजन्मेतरजालोस्तुल्यरूपपरय प्रतीतिजन्मनि सामर्थ्यसंभावनाऽयोगात् । 'एवमप्य जनको नैवम्' इति विवेचनीयस्य रूपभेद-स्याऽभावात् । न यादृशोऽन्यथाऽजनकत्वाद्वा एव जनको मृकनः । अन्यापेक्षापि निषिद्धं । तस्मात् नित्याना क्वचित् विज्ञानजननसामर्थ्यम्, कदाचिदजनने नित्यमजननप्रसङ्गात्, कार्य-सात्त्व्याऽऽशंसाच्च न ते क्वचित् कर्तार इत्युक्तप्रायम् ॥^४

या अप्येताः नित्याभिमतैश्चाकाशादिषु प्रतिपत्तयस्ता अपि न तस्वभावभाविन्यः । तथा हि—

१ प्रतीतिहे—क०

३ ०भावाः—क०

२ शब्दाः—क०

४ इत्युक्तं प्राग्—क०

विकल्पवासनोद्भूता समारोपितगोचरा ॥२८९॥

जायन्ते बुद्धयस्तत्र केवलं नार्थगोचरा ।

स्वलक्षणविषया हि बुद्धिनियमेन तयोऽर्थतोपस्थापना^१ नृत्तियामितीति तस्मिन् सायस्या कारणे योग्यता भवत्येव । तद्यदि नित्याना पदार्थानां स्वलक्षणे कस्यचित् ज्ञान स्यात्, सर्वस्य सर्वथा स्यात् । पार्थविशया हि व्यक्तय कश्चित् कस्यचिदुपयुग्ममानास्तदुपजनन योग्याऽतिशयप्रतिलम्भहेतु वस्तुविशयमपेक्षन्त इति युजनम् । तथाऽप्यार्थविशेषो नित्यो भाव केनचिद्गृह्यमाण तत्कारणापेक्षो यदि ग्रहणमस्य जनयत् युजन यत्तेनैव गृह्यते । तच्च [34b] म्भिनस्त्वभावत्वान्न मभवतीति सर्वेण सम गृह्यते न वा केनचिदिदिनि सन् केनचिद् दृष्टो न नित्य चदिषदतीन्द्रिय स्यात् । न चैतदस्ति । तस्मादर्थसामर्थ्यानिषेधा समारोपितगोचरा आन्तरमेवोपादान विवल्पवासनाप्रबोधमाश्रित्य बाह्याभंगून्या ध्रान्त्य एवाऽऽभावादिषु सर्वस्य भवतीति । तस्माद्भाषापरवृत्तिधर्माणं सध्या । तच्चे वा कुत एतदमित्यर्थप्रतीत्य एवेति । न हि "अग्निहिंगमस्य भेषजम्" [तैत्ति० स० ७ ४ १८ २] इत्यादिषु शीतप्रतिघातसामर्थ्यं लोकप्रसिद्धमन्ते ख्याप्यत इति सर्वं तथा भवति । लोकस्य स्वेच्छाकृतसङ्केतानुष्यवहारात् 'विमद सोन स्वसङ्केतमनुविशधेव प्रत्येत्याहोस्विच्छब्दस्वभावान्विते इति सदेह । लोकेच्छयाऽपि परावर्त्यमाना शब्दा पुनरन्यत्राम्यया दूरयन्त इति लोकप्रसिद्धयनुविधानेऽपि 'सामर्थ्येयाम न्ययाभाव । तस्मात् कस्यचिदवैषरीत्यदर्शनोऽपि सर्वेषां तत्राभावो न सिध्यति ।

अकृतकस्वभावात्त्रेऽपि श्लेषा कश्चिन्निर्धार्यनियतोऽपि स्यादिति स्वभावापरिज्ञानात् सर्वत्र मदाय स्यात् ॥

भिष्यात्व कृतकेष्वेव दृष्टमित्यकृत वच ॥२९०॥

सत्यार्थं ध्यतिरेकस्य विरोधि व्यापनाद्यधि ।

अथ यन्निर्धार्यं वचन तदखिल इतकमिति हेतुव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकस्य व्यापनेरन्यथाऽन्यभावाद्भूतक सत्यार्थमिति स्याद्विनाऽन्यन्यवन । यो हि यनाऽन्याप्तस्तत्र तद्ध्यतिरेक आद्य द्ध्ययत । न च विरुद्धयोरेकत्र सम्बोस्ति । अन्यत्रे च विज्ञातोपस्य सत्यनराभावादिऽप्यार्थसिद्ध, तत्साधकत्वाच्च^३ लिङ्गस्य व्यर्थमन्यवदर्शनम्, ध्यतिरेकमात्रणैव सिद्धरिति । सायमेतद्यदि विपक्षयोर्व्याप्यव्यापकभाव सिध्यत ॥ स तु न सिद्धो यस्मात्—

हेतावत्सम्बन्धेऽनुबन्धे भावस्तस्यापि शङ्कयते ॥२९१॥

विरुद्धानां पदार्थानामपि स्थापकदर्शनात् ।

यदि हेतो साध्यविषयेऽभाव गिष्येतदा साध्यव्यतिरेक हेतुव्यतिरेको व्याप्नुयात् । न च तत्र तस्याऽन्यत्रे प्रमाण परधान । न चाविरुद्धविधि प्रतिपद्यसाधनो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । न चैकत्र दृष्टस्याववात्सम एव, पृथग्विरुद्धमहभावितानामपि दर्शनात्, अतित्यत्ववत् प्रथलानन्तरीयकैतरयो । न च तत्राविधस्याऽदर्शनादसत्त्वमेव ॥

^१ ०स्थानान०—५०

^२ मन्व-पेदेया० ५०

^३ मायनरत्नच—५०

यस्मात्—

नाऽसत्तासिद्धिरित्युरतं सर्वतोऽनुपलम्भनात् ॥२९२॥

श्रुतिद्वायामसत्तायां सन्दिग्धा व्यतिरेकता ।

न ह्ययं पुरुषमात्रकं सर्वं द्रष्टुं समर्थो येनास्य दर्शननिवृत्त्या न तथा स्यात् । यस्य हि ज्ञान हेतुसत्ता न व्यभिचरति स एव बुद्ध्याणं शोभेन—अदर्शनाज्ञास्तीति । तदियं स्वभावदेश-
कालविप्रकर्षेण शान्तोऽयमुपलक्ष्या स्युः । तथा हि कोऽयन्तपरोक्षेऽर्थे सवादनमितरद्वाऽसत्त्वदर्शा-
वचनस्माकृतकरयेनरस्य वा विभावयितुं समर्थः । प्रतिपादितं चैतत् । एवंचित्तथाऽप्यानाम-
प्यर्थाणां पुनः कश्चिदन्यथाभावः । यथा एवचिद्देशे मधुराणि तिम्वकलानि सस्कारविशेषादा-
मलकौफलानि च । न चेदानीमत्रदृग्निना तानि प्रतिक्षिप्यव्याभ्येदेति । तस्मादत्रुक्तं च
स्यान्मिथ्यामं चेति न विरोधः पर्यायम् ॥

न हीयगनूपलब्धिरद्वयगतस्वभावसाधिवेत्युक्तम् । तेन यत् किञ्चिन्मिथ्यामं तत्सर्वं
पौक्षेयमित्यनिश्चयादव्याप्तिः । तथा हि—

अन्वयो व्यतिरेको वा सत्त्वं वा साध्यवर्गमिति ॥२९३॥

तन्निश्चयफलज्ञानैः सिध्यन्ति यदि साधनम् ।

तथा चोक्तम्—“य एव तूभयनिश्चिनवाची स साधनं दूषणं वा । नात्यन्तरप्रसिद्ध-
सद्विषयवाची, पुनः साधनतापेक्षत्वान्” इति । को ह्यदृष्टविरोधस्य सभवं प्रत्यावधीतः ।
तदयं व्यतिरेकः सशयादसाधनम् ॥

अ[35२]पि च

यत्र साध्यविषयस्य वक्ष्यन्ते व्यतिरेकता ॥२९४॥

स एवास्य सपक्षः स्यात् सर्वो हेतुरतोन्वयो ।

यत् किञ्चिन्मिथ्यामं तत् सर्वं पौक्षेयवर्गमिति हेतुविषयक्षेप साध्यविषयस्य व्याप्तिस्त्वभा-
वेऽभावसिद्धौ स्यात् । तदभावे भवनस्तेन व्याप्त्यवसोमात् । यैव च विज्ञानोपयोग्यवृत्तिसिद्धिः
संभवावस्थिति, विषयव्यवच्छेदलक्षणत्वात् साध्यस्य । प्रतिषेधद्वयाच्च विधिसिद्धौरिति
काऽनन्वयाऽप्यतिरेकव्याप्तिसिद्धिः । तत्र कश्चिद्धेतुरनन्वयो नाम । एकव्यवच्छेदस्य विज्ञानोप-
सिद्धान्तरीयकत्वात् । अनित्यनिरात्मताविव्यवच्छेदेऽपि तथा स्यात् । न । व्यतिरेक-
व्यवच्छेदस्य भावरूपत्वात् । न भावरूपव्यवच्छेदे भावानुपलब्धे । अभावव्यवच्छेदस्तु
नियमेन भावोपस्थापनः । भावाभावरौल्योन्वयविकारकत्वात् । अभावरूपस्तु व्यतिरेकः ।
स व्यतिरेक्यमागो भावमुपस्थापयति ।

नैव निरात्म्यादयं, स्वभावविशेषान् । क्रियाभोगाधिष्ठानाऽस्वतन्त्रो ह्यात्मा निरात्मा ।
सत्त्वानन्वयलक्षणत्वादात्मनः । तद्रूपं निरात्म्यं नात्मनिवृत्तिमात्रम्, अन्यथा निरुपास्ये
कृतकत्वाद्ययोमात् न तन्नो निरात्म्यसिद्धिः स्यात् । आत्मव्यवच्छेदेन निरात्मनो भावस्य
परामर्शादयो इति चेत् । पर्युदासि ब्रह्मस्यर्थात्तदेव वस्तुस्य निरात्म्यमायायाम् ।

यस्यापि नाऽभावरूपो व्यतिरेकस्तस्य भावरूपव्यवच्छेदे न भावसिद्धिः स्यादिति नान्वयानुपपन्नस्तथाऽनैरात्म्येऽपि न भावसिद्धिः स्यात् । यथा 'भेद निरात्मक जीवच्छरीर प्राणादिमहत्वादिति' विषययोर्व्याप्यव्यापकभावचिन्ताधामप्राणादिमत्त एव नैरात्म्यं द्रष्टव्यं, तदभावे च नास्तीति स्वयं न भवदपि प्राणादीनां नात्मनि सिद्धिमुपस्थापयति । तथा साध्येऽपि प्राणादिभिर्व्युद्भवस्यमानं स्यात् केवलम् । नैरात्म्येऽभावात् प्राणाद्यस्तत्रिरतना नात्मोपस्थापनास्तत्र भावासिद्धेः । न च नैरात्म्यनिवृत्त्यात्मसिद्धिविपक्षव्यतिरेकदर्शनेऽपि प्रसङ्गात् । तत्र विषयव्यव्याप्तिसर्वेतिरेकासिद्धौ । तत्सिद्धिरेव चान्वयसिद्धिः । असिद्धौ च तद्व्यतिरेकनिवृत्तिसिद्धावपि तदसिद्धिरिति साध्येऽपि प्रसङ्गः । तत्राऽन्यथा व्यतिरेकव्याप्तिः ।

मिथ्यार्थतायास्तु पीरूपेऽप्येव व्याख्याऽशीरूपेऽपि त्रिवृत्तावपि न सत्यार्थत्व प्रकृष्टान्तर-
तत्त्वात् । द्वैरात्म्येन शब्दानामेतत् स्यादेकनिवृत्तौ गत्यन्तरमाभावात् । ते त्वनर्थका अपि
स्युरिति नेष्टसिद्धिः ।

अर्थप्रतीतेर्नानर्थका इति चेत् । न । एष पुरुषव्यापारः स्यात् । अर्थान्तरविकल्पवत् ।
यथाऽऽदर्शनेऽपि भरतीर्वंश्यादिचरित्तादिकमर्थमन्येऽन्यथा व्यावक्षते । तदनुसारेण केपाचित्
प्रतीतिः । तथाऽयमनर्थकेऽप्यनर्थविकल्पः पुरुषवृत्तः स्यात्, न शब्दस्वभावकृतः, पुरुषोपदेशा-
पेक्षणादर्शान्तरवदेव । न हि प्रकृत्या प्रकाशनास्त्वमपक्षतं वदन्त्यादयः । पुरुषस्तु स्वसम-
व्यापारमात्रसाधन उपदिशतीति न्याय्यम् । पुरुषसमित्तनिरर्गसिद्धयोश्च देशापेक्षणाविशेषात्,
अन्यविशेषाभावाच्चर्कौ नैसागिकोऽन्यस्तु पीरूपेव इति दुरवसानम् ।

अस्ति विनोपः प्रमाणसत्त्वात् इति चेत् । एतदुत्तरं निपत्स्याम — 'नास्त्वत्यन्तपरोक्षेऽर्थे
प्रमाणान्तरवृत्तिः' इति । समानधर्मगोरथयोः प्रमाणमवादमात्रविशेषादेकत्राऽशीरूपेऽप्येव बहुतर-
मिदानोमपीरूपेयम् । सन्ति पुरुषकृतान्यपि वाक्यानि कानिचिदेवविधानीति शेषवपि प्रसङ्गः ।
तद्वदेयानप्यभिमतार्थवत्ता पीरूपेयो च स्यात् प्रमाणानुरोधिनी च ॥

अपि चेद 'मन्त्रा अपीरूपेयाश्चेति' व्याहृतं पश्याम । [35b] तथा हि

समपत्त्वे हि मन्त्राणां कस्यचित् कार्यसाधनम् ॥२९५॥

युक्तम् । यद्येते मन्त्रा कस्यचित् समय — यथा मत्प्रणीतमेतदभिमतार्थोपनिबन्धन
वाक्यमेव नियुञ्जानमनेनाऽर्थेन योजयामीति — परार्थपरत्तानुरोधेनाऽन्यतो वा कुनचित्कदेवो
कृतः स्यात् । तदा मन्त्रप्रयोगात् कस्याचिदर्थनिष्पत्तिर्व्युक्तं, यत्सिद्धमादिव तत्पाठव्याजम् ॥

अथापि भावशक्तिः स्यादन्वयान्वयविशेषतः ।

न च पुरुषसमयात् मन्त्रेभ्योऽर्थसिद्धिः । किं तर्हि ? भावस्वभाव एव यद्विमे
क्यचित्प्रयुक्तं फलदास्तर्हि रूपवर्णानां सर्वत्राविशिष्टमिति यथाकथञ्चित् प्रयुक्तादपि फल
स्यात् । वर्णा एव हि मन्त्रो नान्यत् किञ्चित् ॥

क्रमो मन्त्र इति चेत् ।

क्रमस्यार्थान्तरस्य च पूर्वमेव निराकृतम् ॥२९६॥

न इष्यतिरिक्तोज्यः क्रम इति निवेदितमेतत् । अव्यतिरेके च वर्णा एव मन्त्रस्ते चाग्निपिष्टा सर्वत्रेति सर्वथा फलदा स्युः । उपप्लवस्तत्रलीयसोऽपि क्रमस्य भ्रमाद् दृष्टः । कस्यचिदनुष्ठानाद्देवतासन्निधौ, असायाल्पेन विराधनाच्च । सर्वभ्रशो तु कस्यचिदेव समयस्याननुष्ठानादरात्रिभेनार्थानयो ॥

किं च—क्रमस्यानर्थान्तरत्वेऽर्थान्तरत्वे वा वर्णात्मनस्तत्कमात्मनो वा मन्त्रस्वार्थहेतो-
रकृतवाग्निव्यस्य नित्य सन्निधानमिति

नित्यं तदर्थसिद्धिः स्यात्

यतो हि भावसाक्ने फलोत्पत्तिः सा अधिकलेति न फलवैकल्य स्यात् । न हि कारणसाकल्ये कार्यवैकल्य युक्तम् । तस्याकारणत्वप्रसङ्गात् ॥

न केवलामन्त्रप्रयोगादिष्टसिद्धिस्तस्य विधानापेक्षत्वादिति चेत् ।

असायमर्थमपेक्षणे ।

यदि हि मन्त्रा विधानादन्यतो वा कश्चित् स्वभावातिशयमासादयेयुः, स तत्र समर्थाज्येयस्य स्यात् । न च नित्येष्वेतदस्तीत्युक्तम् । तत् किमयमसमर्थाज्येयस्य इत्यनपेक्ष्यत इत्यनपेक्षा सदा कुर्युः । न वा कदाचिदनिरायात् ॥

सर्वस्य साधनं ते स्युर्नाबसक्तिर्यदीदृशी ॥२९७॥

प्रयोक्तृभेदापेक्षा च नाऽस्तत्कार्यस्य युज्यते ।

यदि भावसाकल्यैव मन्त्रा सिद्धिप्रदा, न ते कश्चित् परिहरेयुर्यजमानमन्य वा । न ह्यन्य प्रति स्वभावोऽनुष्ठानो भवति, तस्य तेनाऽनपकर्षणात् अन्येन चानुत्कर्षणात् । केनचित् यद् कार्यकारणभावाज्ज्यागात् प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावात् । अत एवास्याऽनस्कार्यत्वान् प्रयोक्तारि नास्ति । यत प्रयोक्ता फलभक्षुर्वीर ॥

सत्कार्यत्वापि भावस्य वस्तुभेदो हि भेदकः ॥२९८॥

प्रयोक्तृभेदाप्रियमः शक्नो न समये भवेत् ।

आपेक्षविशेषा ह्यनित्या भावास्तद्धेतो स्वभावभेदे तत समासादितार्तिगतयत्वादन्यत्राऽन्यथा स्युः, नाऽभेदे कारणाविशेषे कार्याविनीयात् । विशेषे तस्याहेतुवत्त्वप्रसङ्गादित्युक्तप्रायम् । तदिमे मन्त्रा स्वभावानिचयान् फलशयिनः कार्या अपि न दूरादिप्रयोगेऽप्यन्वया स्युः, दूरादिप्राग्भिधानयो गुरुत्वयो स्वभावाभेदात् । न हि पुरुषेच्छानुविधायिनो नामव्यवहारभेदात् स्वभावभेदानुबन्धिनामर्थानामन्यथास्वमस्ति ।

तयोर्जातिभेद इति चेत् । स सन्वाकृतिगुणसन्निभेदे^१ दृष्टो गवास्त्वत् । अनुपदेन

^१ दृष्ट — क०

चैन लोक प्रतिपद्यते । न तद्वदनयो कचिदपि गुण विनियत पश्याम । अपश्यन्तश्च कथ भेद प्रतिपद्येमहि ।

शोऽप्यय नामभेदान्वयौ लोके प्रतीतिभेद, सोऽमस्यपि जातिभेदे व्यापारविनोवानुष्ठानात्, अन्यथाच्च स्यात् । वैश्वानिगम्यपदेनादिनात् ।

तदिदोऽविशिष्टेन प्रयुज्यमाना मन्त्रास्ततोऽर्षिदिशिष्टमेव स्वभावमासादयन्ति । तेनावि-
शेषेण फलदा स्युः । यदा तु रामयादेश्च फल तत्राऽप्यमदोष, समयकारस्य दृष्टे [36a]
फलोत्पत्तिनियमात् । स्वभाववृत्तयो हि भावास्तान्मुक्तेन प्रसङ्गमर्हन्ति । न पुण्येच्छापृत्त-
यस्तेषां मयाकथंचिद्वृत्ते ॥

यदपि प्रयोक्ता फलमश्नुत इति प्रयोग हि समीहितार्थयोग्यस्योत्पादनम्, सन्तानपरिणमन
वा पश्याम । तदुभय विरोपजनमनि स्यात् । अन्यथा—

अनाधेयविशेषाणां किं कुर्वाणः प्रयोजकः ॥२९९॥

येन तत कश्चित् फलमश्नुतेऽप्यो न ॥

प्रयोगो यद्यभिव्यक्तिः सा प्राप्तेव निराकृता ।

न हि नित्याना कश्चिदभिव्यक्तिरित्युक्त यतोऽभिव्यञ्जनः प्रयाक्ता स्यात् ॥

व्यक्तिश्च बुद्धि सा यस्मात् स फलैर्यदि युज्यते ॥३००॥

स्याच्छ्रोतु फलसंबन्धो वक्ता हि व्यक्तिकारणम् ।

न हि शब्दस्यान्यत् स्वरूपपरिणामो व्यक्तिः । नाप्यावरणवियमनम् । किन्तु तद्वि-
षया प्रतीति । अनुभवमागौऽन्यक्तव्यपदेशात् । तत्र यदि बुद्धिहेतुर्वक्ता स्यात्तत् तुय ओ-
त्तर्यपीति शोऽपि फल वक्तृवदनुधीय । न हि वक्तु कश्चिदन्यस्तद्भ्रूवोऽन्यत्र तद्बुद्धिहेतुत्वात् ।
परोपाधिबुद्धि धोतुर्न वक्तुरिति विशेष इति इति चेत् । क पुनरुपयोगो वक्तु धोतरि येनो-
पाधिरिष्यते । तत शब्दधुनिरिति चेत् । ननु तदेवेरं पर्यंतुमुज्यते कथं तत इत्याबन्धात् ?
विषयोपमयनादयमस्य श्रावक स्यात् । तच्च न शक्यम्, तस्य कश्चिदप्यपरिणामात् ।
१ इन्द्रसस्कारादप्युक्ता । सा श्रावयति, अह श्रावयामोति तयो प्रत्ययाद् वक्तुधोतुर्भेद इति
चेत् । अनुपकार्योपकारकाद् भ्रान्तिभावात्तद्भ्रूवेऽतिप्रसङ्गोऽन्यत्रापि भ्रान्त्या प्रत्यबदर्शनात् ।
सर्वेषोपकाराभावे च तथा प्रत्ययो न युक्त । सर्वेषां परस्परमेव प्रसङ्गात् । भ्रान्तिरपि
कुनश्चिदुपकारे सति कयाचिन् प्रत्यासत्याऽन्यत्र भवति । साऽप्यत्यन्ताऽनुपकारे न स्यात् ।

तस्माद्वक्तृध्यातोऽव्यस्तित्हेतुत्वेऽपि विशेषानावातुल्य फलसंबन्ध स्यात् ॥

अपि च—

अनभिव्यक्तशब्दानां करणानां प्रयोजनम् ॥३०१॥

मनोजपो वा ध्येयं, स्यात् शब्दो हि धोत्रनोचरः ॥

१ इत लिखतीमायातोऽनुदित श्रीसाकृत्यायनेन स्वमपादिष्वृत्तौ ।

धोत्रग्रहणलक्षण शब्द । तदतिशयोक्तिप्रसङ्गात् ।

नन्वेव सामान्येऽपि प्रसङ्गः । न ब्रूमः शब्द एवेति । शब्दस्त्ववश्यं तल्लक्षणं, सशान्तात्प्रभावात् । तत्र यदि शब्दात्मना मन्त्राणामभिव्यक्तिहेतुं प्रयोक्ता, अनभिव्यक्तधृतिविषयायां करणानां प्रयोक्तृता जापी न मन्त्रफलेन युज्यते । नापि मनसा जपन् । गहि तथा धोत्रेण कचिदर्थं विभावयामः । न चाशब्दात्मा मन्त्रः ॥

पारम्पर्येण तज्जत्वात् तद्व्यक्तिं ताऽपि चेन्मतिः ॥३०२॥

न हि मनसा ध्यायतोऽपि मन्त्राभासा बुद्धिः शब्दश्रवणादृते । ततः शब्दप्रभावात् सापि शब्दव्यक्तिरेव । अतस्त्वेव स्यात्—शब्दार्थविकल्पानामपि परम्परया प्रयूतिरस्तीति ॥

तेऽपि^१ तथास्मृस्तदर्थं चेदसिद्धं कल्पनाश्रयात् ।

न ब्रूमः—तर्वा शब्दप्रभवा बुद्धिस्तद्व्यक्तिरिति । या तु तद्विषया सा तस्य व्यक्तिरिति । मनोविकल्पस्य तद्विषयत्वमसिद्धम् । न हि स्वलक्षणे विकल्पानां वृत्तिरिति निवेदयिष्यामः ।

ते हि यथास्वमान्तरात् विकल्पवासनाप्रबोधाननेक्षितवाह्यार्थोपनिषयो भवन्ति, वाह्याश्रयाश्रयामेऽपि साप्यान् । न हि यो यस्य सर्तोपधानं नापेक्षते स तस्य हेतुः । अहेतुत्वमप्यविषयः । तस्मान्न मनोविकल्प शब्दव्यक्तिर्व्यतस्तज्जान् प्रयोक्ता स्यात् ।

तत्प्रमूना तद्विषया बुद्धिस्तद्व्यक्तिः, तदाश्रयं प्रयोक्तेत्यत्राप्युक्तम्—श्रोतार्यपि प्रसङ्ग इति । तज्ज्ञाने च प्रयोग शब्दं पुरुषं व्याप्तिरिति, तस्य ज्ञानजननात् । न पुरुष शब्दे, तथात्मन्यनुपकारात् । अथ च पुरुषं शब्दानां प्रयोक्तेत्यलौकिकोऽयं व्यवहारः ।

सर्वेषां शब्दस्वभावानां मन्त्राणां प्रयोगात् फलावाप्तौ व्यर्थं मनोजप, विकल्पस्य चन्द्रकणाजस्यर्थात् ॥

एवसामान्यस्वभावानामेकभावविषयकता ॥३०३॥

उक्ते समयकाराणामविरोधो न वस्तुनि ।

समयकारस्तु स्वलक्षणमिन्द्रियविषय सामान्यलक्षणं च विकल्पप्रति[36b]भागपथाव्यवहारं सवृत्त्या सकलस्य समयमारोपयन् । यथासमयं चार्थं निष्पादयेदिति न मनोजपादौ दोषः । वस्तुस्वभावात्^२ फलावाप्तावनत्स्वभावसम्पत्तेः न स्यात् ॥

यदुक्तं न वर्णोऽपि वाचिदानुपूर्वीति । न च

आनुपूर्व्यामस्तत्या स्यात् सरो रम इति धृतौ ॥३०४॥

न कार्यमेव इति चेत्

^१ अथ 'अपि'ग्रहणे एकाक्षराधिक्यं भिन्नु वर्णगोमिममत्वान् न स्यात् पृष्टेति ।

^२ फलोत्पत्तौ—क०

न हि मरो रस इत्यादिपदेषु षड्विधवर्णभेदः । न च वर्णव्यतिरिक्तमन्यदात्तं कार्यभेदं
स्यात् । भिन्नाच्च तयोः प्रतिभा पश्याम । आतृपूर्वमिव चातृणाम् । न च वारणाभेदे
नार्यभेदो युक्तः । तस्मादन्वि सा भेदवती यतोऽप्य प्रतीतिभेदः ॥

सत्यम् ।

अस्ति सा पुरुषाध्यायाः ।

तथा हि—

यो यद्वर्णसमुत्थानज्ञानज्ञात् ज्ञानतो ध्वनि ॥३०५॥
जायते तदुपाधि स श्रुत्या समवसीयते ।
तज्ज्ञानजनिताज्ञान स श्रुताद्यपदश्रुति ॥३०६॥
अपेक्ष्य तास्मृति पञ्चादाद्यत्ते स्मृतिमात्मनि ।
इत्येवा पीरुषेभ्येव तद्वतुपाहिचेतसाम् ॥३०७॥
कार्यकारणता वर्णव्यानुपूर्वोक्तिं गच्छते ।

चित्तसमुत्थानां हि चाग्निज्ञप्तिर्वर्णपदवाक्याभिधानाः । तत्र सवारसमुत्थापनचेतसा
समनन्तरप्रत्ययन अकारोत्थापनचित्तमुत्पाद्यते । तथा रेफाञ्जारद्विसर्जनीयोत्थापनानि पूर्वपूर्वं
प्रत्ययानि । तदिभेज्ज्यास्यहेतवो वर्णा स्वकारणानुपूर्वविजन्मान । श्रुतिकालेऽपि यदा मन्दचारिण्य
पूर्ववर्णज्ञानसहकारिप्रत्ययापेक्षा स्वज्ञान जनयन्ति, तदा पूर्ववर्णस्मरणापेक्षा एव स्मृति
मुपलीयन्ते । स एव वर्णानां भिन्नकार्यकारणभावप्रत्ययनिवृत्तिधर्मा भिद्यन्निवर्तनधर्मा च
स्वभाव पुरुषपरकारभेदभिन्नं कर्म दत्स्यन्ते ॥

अन्यदेव ततो रूपं तद्वर्णानां पद पदम् ॥३०८॥

कर्तृसत्कारतो भिन्नं संहितं कार्यभेदश्रुत् ॥

तस्मान्न खल्वेक एव पदेषु वर्णानां स्वभावः, कर्तृचित्तमस्वारभेदेन भेदात् । न च
परत्परसहितं कार्यभेदहेतुः ॥

सा क्षानुपूर्वी वर्णानां प्रवृत्ता रचनाकृत ॥३०९॥

इच्छाऽविरुद्धसिद्धीनां स्थितक्रमविरोधतः ।

कार्यकारणभूतप्रत्ययोत्पन्नस्वभावविशयो वर्णानामानुपूर्वीत्युक्तम् । सा च पुरयवितर्कं
विचारकृतेति न स्थितक्रमा वर्णा, इच्छाऽविरुद्धसिद्धक्रमत्वात् । कर्मविशयानुक्रमवत् । न
हि स्थितक्रमाणां देशकालयोऽहिमवद्विग्न्यमलयादीनां बीजाङ्गुटादीनां च त्वेच्छया क्रमरचना
शक्यते कर्तुम् ॥

तत एव पुरुषधर्मसख्याते विकल्पानुक्रमे सति भावात् असति चाऽभावात्

कार्यकारणतासिद्धे पुसा वर्णक्रमस्य च ॥३१०॥

सर्वो वर्णक्रमः पुरुषो दहनेऽप्यन्युक्तिः ।

सतीन्धने दाहपुत्रोत्तरसत्यभावादवृष्टेन्धनोऽपि बहूनां नाऽग्निन्धनस्तस्य देशकालनियमाऽ
योगात् । नियमे च तस्यैवेन्धनत्वाद्दहनोपादानलक्षणत्वादिन्धनस्य । तथाऽयमपि यर्णानुक्रम
पुष्पाधिकस्य यदि नापेक्षेत निराळम्बन स्वयं प्रकाशेत । यत्नेऽपि न शक्येत । तत्प्रभावात् यव-
चिच्छनो सर्वस्ताया स्यात्, विभेयाभावात् । तद्भावभावितस्तद्विस्तृतस्य वाञ्छकृती सर्वत्र
वार्थकारणभावश्च निराकृत स्यात्, अन्वयव्यतिरेकलक्षणत्वात्स्य । लक्षणान्तरं वा वक्तव्यम् ।
सर्वेऽपि घटादयो भावा कुत्रिमा अकुत्रिमा प्रसजन्ति । तनाप्येव विकल्पनायां समवात्,
विशेषाभावाच्च । तानपि हि परक्रियादर्शनरूपकानथान्य करोत्यविदितकर्तारश्च केचिदिति
सर्वेषां केषांचिद्वाऽक्रियाभिनिवेशोऽस्तु । तस्मात् सर्वेऽपि वर्णानुपूर्वीं प्रतिद्वकार्यनाराणभा-
ववस्तुषर्माऽतिक्रमात् पुरुषकृता ॥

अत एव

असाधारणता सिद्धा मन्त्राख्यक्रमकारिणाम् ॥३११॥

पुंसां ज्ञानप्रभावाभ्यामन्येषां तदभावनः ।

अथ क्रमो वर्णानां विपरिघातादिसामर्थ्यं नान्य इति यद्यन्वेषोऽपि जानीयात् त तस्यैव
म[37a]स्तिपद्येत । न चेदम् । तस्मादयमनुक्रम स्वभावतोऽपि कार्यवृत्तं कश्चिदेव विज्ञात
इत्यस्ति परोक्षार्थदर्शी पुरुष । न हि—'अपमर्थं नापमिति' शक्यमृतेऽनुम्, असकीर्णस्य
लिङ्गविशेषस्यासिद्धेः ।

प्रत्यक्षयोरप्यनुपदिष्टधर्मोऽन्वयान्तरपरिज्ञानात् । उपदेशेऽपि कथञ्चित् स्वभावविवे-
काप्रतीतेरन्यत्र कार्यसंयादात् । तस्य च कर्णात् प्राग्प्रदुमसाक्यत्वात् ।

न चायमनुक्रम स्वभावतः कारक, कस्यचिदाशु सिद्धे । अन्यस्य चित्तवपरस्य
व्रतचरणान्पेक्षणात् । एकस्मादपि कर्मण कयोश्चिदर्थानर्थसदर्थनात् । बहुतामपि मन्त्राणां
पुन चचिद्विसवादात् । न ह्ययं प्रकार स्वभावे युक्त, स्वभावस्य सर्वत्राऽविशेषात् । पुरुषस्तु
स्वेच्छावृत्तिं रास्वसभागनादिवशात्, मेवाविशेषाद्वा कचिदनुपहृत्ति, नापरमिति युक्तम् ।

व्रतचर्याभ्रपादिना धर्माऽयमौपचये धर्माऽयमात्मनोर्वा प्रवृत्त्या सिद्धधर्मसिद्धौ इति चेत् ।
न । धर्मविरुद्धानामपि क्रीरैस्तेयमैशुनहीनकर्मोदिविबुद्धानां व्रतानां डाक्षिणीमग्निनोत्तरादिपु
दरानां । तैश्च सिद्धिविशेषात् । न चेन्नचिनो धर्मस्वभाव इति च यथावसर निवेदयिष्याम ।
मैत्रीनोचधर्मोपरापणान्] च तत्रिमित्तमेव तस्याश्चिन् मिद्वेगमिद्वे, विपर्यये च पुन सिद्धे ।
न चेत्कस्यात् कर्मण स तद्विरोधी धर्मो युक्तो व्ययमेदम् ।

कथमिदानीं धर्मोऽप्यमिदमधर्माऽमनो व्रतदिरस्तुते ? न चै तस्यैव तदिष्टं पञ्च व्रतदि-
विशेषोऽपि तु पूर्यस्य कर्मण । ब्रह्महत्यादेशानुष्ठानानां ग्रामग्रनिश्चयवन् । तस्य स्वधर्मात्मनो
व्रतस्यागामि फलमितिष्टम् । स तु मन्त्रादिप्रयोगस्यैष्टफलस्य कर्मण कचचिदुपकारान्
पाचक, विधत्वाऽनुपकारकवक्ते । पुरुषविशेषात्प्रविश्याकथर्मा म धर्मोऽनेन वृत्त म तथा
तदाराधनेन फलनीति । तत्प्रयोगोपनाऽविपाकर्मण व्रतव्रतान्फलस्य कर्मण । विनापि
पुरेण तदुपकारात् फलमिति चेत् । न । पुरुषादागन्वनावचरार्थिभूविशेष्यप्रमदमात् ।

तस्याप्युपकारत्वे सिद्धः पुरुषविशेषो साधारणमुणः, तदविमुक्तेरेव हि विषयक(विषयक)-
नादिकरणात् ।

तस्मान्न मन्त्राः पुरुषप्रणीता अपि तदुपयोगनिरपेक्षाः स्वभावेन फलदा ॥

येऽपि तन्त्रविदः केचिन्मन्त्रान् क्वांश्चन कुर्वन्ते ॥३१२॥

प्रभुप्रभावस्तेषां स तदुक्तव्यायवृत्तितः ।

रथ्यापुण्या अपि केचन तन्त्रज्ञाः स्वयङ्कर्तृमन्त्रं किञ्चित् कर्म कुर्वन्ति । तथान्योऽप्यन-
तिशयपदच स्यात् कर्ता च मन्त्राणामिति । न । तेषां प्रभाववर्तोवाधिष्ठानात् । तत्कृत
हि ते समयमनुपालयन्तस्तद्गुणदेशेन च वर्तमाना समर्थाः, तत्समयोपदेशनिरपेक्षाणामसा-
मर्थ्यात् । तत्रापि तदाकाररथ्यानान्देरेव प्रयोगात् । तस्मात्तदधिष्ठानमेव तत्तादृशमित्युच्येवम् ।

अपि च—सोऽपि तादृशः प्रभाववानेवाऽनन्यसाधारणशक्तित्वादिति पुरुषविशेष एव
समर्थितः ॥

कृतकाः पौरुषेयाश्च वाच्याः मन्त्राः फलेषुना ॥३१३॥

न ह्यकृतकानां प्रयोगः सम्भवति । न चाप्रयुक्तेभ्यः फलमिति प्रयोगात् फलमिच्छता
कृतका मन्त्रा वाच्या, पौरुषेयाश्च, पुरुषाधिष्ठानमन्तरेणान्यतोऽभ्यवक्तव्यानां फलदर्शनात् ।
कृतसमयकाव्यादिवत् ॥

अशक्तिसाधनं पुंसाधनेनेव निराकृतम् ।

प्रतिपादिता हि पुरुषकृतास्तनदधिष्ठानात्न फलदा मन्त्रा । नदस्ति कश्चिदतिशयवान् स
इति । तत्रप्रतिशेषसाधनान्यपि प्रतिव्यूहानि ॥

बुद्धीन्द्रियविकृतपुंस्त्वादिसाधनं यत् वक्ष्यते ॥३१४॥

प्रमाणाभं यथायथास्ति न हि शेष[37b]वतो गतिः ।

यत् बुद्धीन्द्रियवलययोगात् पुंस्त्वादिति पुरुषातिशयप्रतिशेषसाधनं तत्त्वयमकमेव,
प्रतिशेषसामान्यसाधनयोरेव भवात् । न ह्यतीन्द्रियेष्वनङ्घ्रिनः प्रतिशेषः सम्भवति । सता-
मप्येवामजानात् । अत एव विरोधात्सिद्धे । अविरोधित्वा च सह सम्भवाऽविरोधादित्य-
प्युक्तम् । नापीतरसामान्यसिद्धिविशेषाऽनभवस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । ईदृशेषु चानुपलभ्येह-
तुत्त्वप्रतिशेषात् । पुंस्त्वादिसामान्येऽपि कस्यचिद्विशेषस्य दर्शनात् । सम्भवाद्दिवोपे च साम्याऽसिद्धि-
रित्युपगतम् । तस्माच्छेषवदनुमानमेतत् व्यतिरेकस्य सदेहादगमधर्मदर्शनेऽपि विपक्षवृत्तेः ॥

अपि शैववादिनां जैमिनीयाः स्वनेव वाद स्ववाचा विपुरयन्ति । तथा हि—

अथमर्थो नाथमर्थ इति स्वयं शब्दा यदन्ति न ॥३१५॥

कस्योऽयमर्थः पुरुषैस्ते च रागादिसंयुताः ।

तत्रैकस्त्वविद्वान् इति भेदश्च किं कृतः ॥३१६॥

तद्वत् पुंस्ये कथमपि ज्ञानी कश्चित् कथं न वः ।

न खल्वेते वैदिका शब्दा एव विज्ञेयन्ति—एते भवन्ती ब्राह्मणा अयमस्माकमर्थो ब्राह्मो गाय इति । केवलमनिव्यक्तार्थविशेषसर्गा ध्रुतिमभिपतन्ति । तत्रैव पुरुष कश्चिदर्थं कल्पयन्त्योऽपरम् । न च शब्दाना कश्चित् स्वभावप्रतिनियमो येनैकमर्थमनुहन्त्येते नाऽपरम् । केवल समयवशात् समाविशन्ती दृश्यन्ते । तेषामविदितार्थनियमानामत्यक्षावेक्षादधिद्वानेव शोपोरप्लुतः कश्चित्तत्त्व व्याचष्टे नापर इति न न्याय्यम् ।

अथ कुतश्चिदतिशयाद् बुद्धीन्द्रियादीना स एव वेत्ति नापर । तस्य कुतोऽयमतीन्द्रियज्ञानातिशयः ? तथाग्योऽपि द्रष्टा देशकालस्वभावविप्रवृष्टानामर्थाना किमसमवी दृष्ट । न हि तत्प्रतिक्षेपतापनानि कानिचिद्यानि नैन उपलभ्यन्ते । यथाय तत्साधनसमवे-
ज्यस्य विशेषस्तथान्यस्यापि स्यादित्यनभिनिवेशो युक्त ॥

यस्य प्रमाणसंवादि यच्चन सोऽपेक्षिद्यदि ॥३१७॥

न ह्यत्यन्तपरोक्षेषु प्रमाणस्यास्ति सभवः ।

स्यादेतत्—न यद्यप्युपपत्त्यात्^१ कश्चिद्व्याख्यातमभिनिविष्टा । किं तर्हि ? प्रमाणसंवादात् । बहुष्वपि व्याख्यातुषु य प्रमाण प्रत्यक्षादिक सत्य-व्यति सोऽभुमन्यते । तत्र । अतीन्द्रियेष्वनुष्टादियु प्रमाणान्तराऽवृत्ते । तदसंभवादेव ह्यागमस्तत्प्रतीत्यर्थमुपया-
ष्यते । अग्नया सत्यपि तस्मिन् प्रमाणान्तरावृत्तावप्रतिपत्ते । तत्रैव केवलादर्थप्रतिपत्ते-
रसाधनमेवागम स्यात् । केवलादन्यतोऽप्यतीन्द्रियेव्यप्रतिपत्तिरिति चेत् । कथमतीन्द्रियस्य
नाग प्रत्यक्षादिविषयश्च ? ते पुन स्वविषयेऽप्यागममपेक्षैव साधकाश्चेत्, अवागमो
धूमादेरन्यादिप्रत्ययो न स्यात् । न वै प्रवृत्ते आगमे प्रमाणान्तरमन्विष्यते । किं तर्हि ?
संवागमप्रवृत्तिर्न जायत इति चेत् । स्वयं समर्थस्य प्रसाधनेऽस्य तदागमोपधान कमतिलक्ष्य
पुष्पाति ? असमर्थं स्वागमप्रवृत्तिमपि नैन साधयिष्यति । सा चातीन्द्रियार्थसंबन्धाऽगम-
प्रवृत्तिरतीन्द्रिया कथमन्येन सिद्धा ?

अन्यत्तवमागमलक्षण स्यात् । तथा हि—

स्य प्रमाणसंवादिद्वयज्ञान सत्कृत वक्तः ॥३१८॥

स आगम इति प्राप्त निरर्थाऽपीरूपेयता ।

तुल्येऽप्यागमवादे प्रमाणबलादस्यागमस्य क्वचिदागमत्वे प्रमज्जवादी बधनानामाग-
मलक्षण स्यात् । नापुन्यकिंश, तस्या सर्वाऽप्यु तुल्यत्वेऽपि प्रमाणावाधनात् प्रतिपत्तेस्तद्व्यति-
प्यन्यत्र प्रमाणाऽऽवादादित्यनिष्टत्वात् ॥

किं च—

यद्यत्यन्तपरोक्षेषुऽप्यागमज्ञानसंभवः ॥३१९॥

अतीन्द्रियार्थयित् कश्चिदस्तीत्यभिमतं भवेत् ।

यद्यगमानपेक्ष ज्ञानयथातथ्य पुरुषस्येव्यते परोक्षोऽर्थे—नन्ति पुरुषा अतीन्द्रियार्थवत् इतीष्ट स्यात् । प्रत्यक्षपूर्वकाणां प्रमाणात्तामत्दर्शनेऽसम्भवात् । प्रत्यक्षावृत्तेर्हि तेषु प्रमाणा-
न्तरस्याऽसम्भवात् । अतदात्मव्यनप्रतीतये प्रमाणमागम । प्रमाणात्तरवृत्तित्तु प्रत्यक्षमन्वा-
वर्णवतीति न पुरुषातिशयो निवार्यं स्यात् । तस्मान्नास्त्यतीन्द्रियेषु प्रमाणात्तरवृत्ति ॥

अत एवागमस्यार्थविशेषवृत्तेरपरिज्ञानादय जैमिनिरन्यो वा

स्वयं रागादिमात्रार्थं वेत्ति वेदस्य माग्नतः ॥३२०॥

न वे[38a]दयति वेदोऽपि वेदार्थस्य कुतो गति ।

मयं एव हि पुरुषोऽजतिरान्तदोषविप्लवस्तमतीन्द्रियमर्थविशेषप्रतिनियम व्याख्या वा
स्वयं न वेत्ति नाप्येनमन्यो वेदयति, तस्यापि तुल्यप्रसङ्गात् । न ह्यन्येनादृष्यमाणोन्ध पन्वान
प्रतिपद्यते । नापि वेद स्वार्थं विष्णोति, उपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदयमपरितातायं
शब्दगडुरेव शत्वभूतोऽसद्दर्शनस्नायूपनिबद्धो दुरदरो दुःखमासाद्यति ॥

तेनाग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुती ॥३२१॥

खादेच्छ्वमात्तमित्येष नार्थ इत्यत्र क्व प्रमा ।

क्वचिदप्यर्थं प्रत्यासत्तिविप्रवर्परहितस्य “अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम” [मैत्री०६ ३६]
इत्यादिवाक्यस्य ‘भूतविशेषे यथाभिमत श्रुतादि प्रक्षिपेत्’ इत्ययमर्थो न पुन ‘श्वमास खादेत्’
इति नातिसय पश्याम ।

नन्वय सर्वत्र समान प्रसङ्ग परोक्षदेशिकाना वचनानामर्थ यथाभिप्रायमिदानीन्तना
समनुयन्ति आहोस्विद्विषयमिति । न । उपदेष्टु स्वाभिप्रायप्रकाशनेन सप्रदायसम्भवात् ।
न ह्ययमदेशिकाना सम्भवति । लोकप्रशयायनाभिप्रायश्च श्रुदाणां लोहमनेनप्रसिद्धिमनुपालयतीति
ततोऽपि तदर्थसिद्धि स्यात् । नाशोक्षयेयाणा शब्दानाम्, तत्र कस्यचित् समीहोभावात् ।

अपि च—न्यायमेकानुपालयन्त पण्डिता हेद्योषादेयतदाश्रयेषु सघटन्ते, न प्रवादेनेति न
समान प्रसङ्ग । तच्च यथावसर प्रतिपादयिष्याम ॥

ननु कश्चिदल्लोकसन्निवेशादिर्युक्तिविषयोऽपि सभावनीयपुरुषवचनादर्थं प्रतिपद्यते । न ।
अप्रत्ययात् । न हि क्वचिदस्सलित इति सर्वं तथा, व्यवचारदर्शनात्, तत्प्रवृत्तेरनिमज्जादेन व्या-
प्यतिद्वेषेच । अतथा चेश्मामलक्षणमिष्टम् । नानोऽर्थनिरवयम । तत्र प्रमाणमागम इत्यप्युक्तम् ।

अपीक्षयेयाणा शब्दानामर्थज्ञानं न सप्रदायात् मुक्तेर्न लोकादिति तत्राऽप्रतिपत्तिरन्यथ्या ॥

प्रसिद्धो लोकावावश्चेत्

प्रतिपत्तिहेतु^१ ।

^१ एतत्पर्यन्तं तिस्रतीभाष्यतोऽनूदिन श्रीशाहत्यापनेन स्वभाषितवती ।

तत्र कोऽतीन्द्रियार्थदृक् ॥३२२॥

अनेकार्थेषु शब्देषु येनार्थोऽयं विवेक्षितः ।

न ह्ययं लोकव्यवहारोऽपीरूपेयाच्छब्दार्थसंलग्नात् । किं तर्हि ? समयात् स्वदारण-
शरसमयात् पाणिनीयादिव्यवहारवदुपदेशापेक्षणात् । न ह्यपीरूपेये तस्मिन्मुपदेशो युक्तः,
तस्य केनचिदज्ञानात्, अतीन्द्रियत्वात् । ऐन्द्रियवत्ये स्वयं प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । रूपादिवत् ।
उपदेशे च पुदयाणा स्वतन्त्राणा यथातत्त्वमुपदेशोनाऽविसंवादास्याऽसिद्धेरनास्वाप्तः ।

वेदवद्व्याख्यानमप्यनाद्यपीरूपेयं सप्रदायाऽविकृतेवादागतं ततोऽर्थसिद्धिरिति चेत् । तस्यापि
शब्दात्मके तुल्यं धर्मनुयोगं — कथमस्यार्थो वेदितव्य इति । पुरुषो हि स्वयं समितानां शब्दा-
नामर्थं शृङ्गाहाहिकयाऽपि तावदबुधं बोधयेंदित्यस्ति पीरूपेयाणामर्थगतौ उपायः । अपीरूपेयस्तु-
ष्यो नैव करोति । न चास्य कश्चित् नवचित् संबन्धनियमं ज्ञातुमीश इत्यप्रतिपत्तिरेव तदर्थस्य ।

अपि च वेदस्तद्व्याख्यानं वा पुरुषेण पुरुषार्थोपदिश्यमानमनष्टसप्रदायमेवानुवर्तत
इत्यत्रापि समयं शरणम्, आगमभ्रशकारिणामाहोपुरुषपिकया, तद्दर्शनविद्वेषेण वा, उत्प्रतिपन्न-
सलीकाराय धूर्तव्यसनेन, अन्यतो वा कुतश्चित् कारणादव्यपारचनार्शनात् ।

अपि चात्र भवान् स्वमेव मुख्यवर्णं स्ववादानुरागाभूतं विस्मृतवान् 'पुरुषो रागादिभि
रुपप्लुतोऽभूतमपि ब्रूयादिति नास्य वचनं प्रमाणम्' इति । तदिहापि किं न प्रत्यवेक्ष्यते सम्भवति
न वेति ? स एवोपदिशानुपप्लवाद्भेदं वेदार्थं वान्यथाऽप्युपरिसेदिति । भ्रूयन्ते हि कश्चित्
पुष्पं कस्तनोदधूतानि शास्त्रान्तराणीदानीमपि कानिचिद्विरलाध्येतृकाणि । तद्वत् प्रचुराध्येतृ-
वाप्यामपि कश्चिन्निवत् काले कथञ्चित् गृह्यारम्भवात् । पुनः सभावितपुरुषप्रत्ययात् प्रचुरतो-
पगमनसभावनासम्भवात् । तेन च पुनः प्रतानयितुणा कदाचिदधीतविस्मृताध्ययनानामन्येषा
या समावनाभ्रशामयादि[38b]नाऽन्यथोपदेशसम्भवात् । तत्प्रत्ययाच्च तद्भक्तानामविचारेण
प्रतिपत्तेर्वैतुष्येद्युत्सु सभावितत् पुरुषात् बहुलं प्रतिपत्तिदर्शनात् । ततोऽपि कथञ्चिद्विरलम्भ-
सम्भवात् ।

किं च परिमितव्याख्यातुषु पुरुषपरम्परामेव चात्र भवतामपि शृणुम । तत्र कश्चिद्
द्विष्टात्तद्वर्तानामन्यतमं स्यादपीरूपेणारयाप्तः ।

तस्मान्नापीरूपेयाद्व्याख्यानान्, नापि सामयिकगल्लोकव्यवहारोद्देशार्थसिद्धिः । असाम-
यिकत्वेऽपि नागार्थानां शब्दानां व्यवहारे दर्शनात् कस्यचिदप्रसिद्धार्थस्याप्रसिद्धस्य वा पुनः
न्युत्पत्तिदर्शनेन सर्वत्र तदाशब्दकाऽनिवृत्ते । सर्वेषां यथार्थनियोगेऽप्यर्थगुण्येन यथासमय
प्रतीतिजननात्, इष्टानिष्टयोरविशेषात् । अविशिष्टानां सर्वार्थेष्वेकमर्थमत्यदसयोगमनत्यक्ष-
दर्शनि पुरुषग्रामान्ये को विवेचयेत्तौ लोकात् प्रतीतिः स्यात् ॥

अपि च—स्वयमप्ययं न सर्वत्र प्रसिद्धिमनुसरति । यस्मात्—

स्वार्थोर्विद्यादिशब्दस्य दृष्टोऽशब्दार्थवाचकः ॥३२३॥

अनेनैव निवर्ण्यमान । मनुष्यातिशयिपुरुषविशेषनिकेतोऽतिमानुपमुखापिप्लानो नानोप-
करण स्वर्गं । तन्निवासिन्यपसरा उर्यशीनामेति लोकावादः । तमनादृत्पान्यामेवार्थ-
वल्पनामय कुर्वाण शब्दान्तरेषु वच्य प्रसिद्धि प्रमाणयेत् ।

तत्राविरोधादभ्युपगम इति चेत् । न । अत्राप्यतीन्द्रिये विरोधाऽसिद्धे । अन्यत्राप्य-
विरोधस्य दुरन्वयत्वात् । विशुद्धामप्यग्निहोत्रात् स्वर्गावाप्ति मान्यादय न लक्षयेदपि । विरो-
धाविरोधो च बाधकसाधकप्रमाणवृत्तौ । ते चात्पक्षे ताभिमते । तत् कथं तद्वशात् तत्प्रतीतिः ।

न च वचनवृत्तिरेवाऽविरोधोऽभ्युपगमि प्रसिद्धात् । अपौरुषेय आगमस्तस्य प्रवादादर्थ-
सिद्धिः । तत्र पुनर्विरोधचिन्तायामनादनाय आगमे स्यात् । सत्यपि तरिगसतमाभावा-
दर्थस्याप्रमाणवृत्तेरन्यस्यापि शङ्कनीयत्वात् ॥

यदुपगतम्—“अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम” [मित्री ६ ३६] इत्यत्र स्वमासमक्षणचोदना-
विनल्पो भवतिविति—स न भवति प्रवेशान्तरेषु तथार्थस्य वचनात् । न । तस्यापिऽपरिज्ञानात्,
प्रदेशान्तरेष्वपि तयाविधायकल्पनाया अनिवार्यत्वात् । यदि हि क्वचिद्विदितार्थोऽभ्युपगमोऽप्येव
शब्दराशि स्यात्तदा ततोऽर्थप्रतीति स्यात् । ते तु बाहुल्येऽप्यनवा एव सर्वं इति वक्ष्येत्
प्रणीयन्ते ।

तस्मात्—

शब्दान्तरेषु तादृशु तादृश्येवास्तु कल्पना ।

यादृशी—“अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम” [मित्री० ६ ३६] इत्यस्य वानवरय ॥

अपि च—

प्रसिद्धिश्च नृणा वादः प्रमाणं स च नेष्यते ॥३२४॥

ततश्च भूयोऽप्यति- किमेतद् द्विष्टकामितम् ।

न प्रसिद्धिर्नामान्या, अन्यत्र जनप्रवादात् । ते च सर्वे जना रागाद्यविद्यापरिणतत्वाद-
सभावनीयमाभासभ्यवचना । तदेवा प्रवादो न प्रमाणम् । न हि वक्ष्यचिदपि सम्भ-
प्रतिपत्तेरभावे बाहुल्यमर्थबद्धवति । पारसीकमातृमंथुनाचारवत् । तेषामेव पुरुषाणां
वचनान् पुन परोभाष्यप्रतिपत्तिरिति तदेव वच्य गुणपद् द्वेष्य च काम्यं च ?

अथ^१ प्रसिद्धिमुत्तकल्प्य कल्पने न निबन्धनम् ॥३२५॥

प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात् तदग्रहे किं निबन्धनम् ।

प्राप्तप्रतिलोमनेनाऽन्यत्र प्रवृत्तिगुणबोधदर्शनेन युक्तेति प्रसिद्धेरन्वय इति चेत् । न ।
प्राप्ते प्रमाणवृत्तिलक्षणत्वात् । यत् विचल प्रहृण हि प्रसिद्धिप्रमाणयतस्तन्मुक्तेन प्रतीतिः ।
न्याय्यात् प्राप्तिप्रतिषेधात्तस्या रवपरविनल्पयोऽभययापि वृत्तिरिति च प्रसिद्धावनुरोध ॥

अपि चेषम्—

उत्पादिता प्रसिद्धयैव शब्दकन शब्दार्थनिश्चये ॥३२६॥

यस्मान्नानार्थवृत्तित्थ शब्दानां तत्र दृश्यते ।

न प्रसिद्धेरकार्थनिश्चयः शब्दानाम्, तत एव शब्दकोत्पत्तेः । नानार्था हि शब्दा लोके दृश्यन्ते । लोकावादनं प्रतीतिः । अत्र एव नानार्थतेति ततोऽर्थनिर्णयो न युक्तः ॥

अन्यथाप्रसंगवाग्ना[39२]वाग्नात्वात्तन्नेः स्वयं व्यनेः ॥३२७॥

अवश्यं शब्दकथा भाव्यं नियामकमपश्यताम् ।

अन्तरसंगोचः ॥

तस्मादविदितार्थविभागेषु शब्देष्वेकमर्थमत्रयप्रसंगयोगमनालम्बनसमारोपं विनिश्चित्य व्याचक्षाणो जंमिनिस्तद्व्याजनेन स्वमेव मनमाहेति न तीर्थंकरान्तरादस्य विगोपं पश्यामः । तथा हि—तदर्थवचनव्यापारभूयस्य तन्ममारोपेणाप्रमिधानं न स्ववचनमि(म)तिशेते । तत्कारिणा केवलं मिथ्या विनीतनैवान्मनं समुद्घोषिता स्यात् । तथा हि—

एष तयापुरयं मार्गं इति वक्तव्यं वदन् ॥३२८॥

अन्यः स्वयं श्रवोमीति तयोर्भेदः परीक्षणनाम् ।

निरनिश्रामन्नापरवचने स्थाणो ममारोप्योपदिशतः स्वन्त्रस्य वा स्वयं वचनोपगमे न वरिद्विधोपोग्यस्य जडस्य प्रतिपत्तिमान्द्यात् ॥

अपि चैकार्थनिर्णये सति एव जंमिनिर्वादीनाम् । न एव मज्जम्य—

सर्वत्र योग्यस्यैवार्थघोषने नियमः कृतः ॥३२९॥

न हि शब्दस्य कश्चिदर्थं स्वभावनिश्चयः, सर्वत्र योग्यत्वात् । अयोग्यत्वं च तदप्रवृत्तेरविधेयस्य पुरत्यागा कश्चिदुक्तवदनाप्रवृत्तवदनात् ।

ताना वार्तान्द्रिया केन दिवशादवदात्ते ।

पुरपत्रघोषे हि शब्दे कश्चिद्विषयना न ता कश्चिन् कश्चिद्विधेयवदतीति दिवशा-पूर्वकाणां शब्दानामर्थनियमः प्रतीयेताति । अत्रोक्तमेव कृत्वा तन्मार्गनिर्णयं कथं दिशेत् ? स्वभावभेदस्याभावात् । सति वा, प्रवृत्तस्य स्वयं प्रतिपत्तिरुद्भात् । अत्रोक्तमेव कश्चिदर्थं कश्चिदर्थं कश्चिदर्थं कश्चिदर्थं । न चास्ति कश्चिद्विधेयः । सर्वत्रैव हि स्वार्थेनास्ति कश्चिद्विधेयः ॥

ततस्तोषाम्

विवक्षा नियमे हेतुः कश्चिद्विधेयः ॥३३०॥

अपीदमेव सा ताम्नि दृश्यं संकाशेना कृतः ।

१ अप्रत्यक्षत्वे—क०

विवक्षया हि शब्दोऽर्थे^१ नियम्यते, न स्वभावतः, तस्य वचिद्विप्रतिबन्धेन सर्वत्र तुल्यत्वात् । यत्रापि प्रतिबन्धस्तदभिधाननियमाऽभावात्, सर्वशब्दे वरणानामभिधानप्रसङ्गात् । तस्माद्विवक्षाप्रकाशनायाऽभिप्रायनिवेदनलक्षणं संकेतं त्रियते । अपौरुषेये तु न विषया, न संकेतः, वचिद्विप्रतिबन्धाऽनावादादिति न नियमो न तज्ज्ञानम् ॥

स्वभावनियमेऽप्यत्र न धोऽप्येत तया पुन ॥३३१॥

अदि संकेतनिरपेक्ष स्वभावत एवायेषु शब्द, न^२ नियम स्यात् । उक्तमत्राऽप्रतिबन्धादनियम^३ इति ॥

अपि च । स्वाभाविके वाच्यवाचकभावे न पुनर्विवक्षया,

यथेष्टं न निमुञ्च्येत संकेतश्च निरर्थकः ।

स्यात् । न हि स्वभावभेद इन्द्रियगम्य स्वप्रतीतो परिभाषादिकमपेक्षते । नीलादिभेदवत् । तदपेक्षप्रतीतयस्तु न वस्तुस्वभावाः । किं तर्हि ? सामयिका राजचिह्नादिवत् । यत्र सामयिकं स स्वभावनियतोऽप्युक्तस्तस्य च्छावृत्ते । अत एव संकेतात् स्वभावविरोपस्य व्यक्तौ नियमं कुत ? स्वेच्छावृत्तिं संकेतः । स इहैव कर्तुं शक्यते नान्यत्रति नोपरो धोऽस्ति । स च पुरुषं स्वेच्छया क्रियमाणस्तमेव स्वभाव व्यक्तित्वात् वाच्यमिति न नियमोऽस्ति ॥

यत्र स्वातन्त्र्यमिच्छाया नियमो नाम तत्र क ॥३३२॥

श्रोतयेसेन संकेतो नेष्टासेवास्त्य योऽप्यतम् ।

इत्यन्तरश्लोकः ॥

यस्मात् किलेदं सत्यं यथाग्निं शीतनोदन ॥३३३॥

वाक्यं वैदेकदेशत्वादन्यदप्यपरोऽश्रवीत् ।

अन्यस्त्वपौरुषेयमागमलक्षणं परित्यज्यान्वया प्रामाण्यं वेदस्य साधयितुकामं प्राह—
अवितथानि वेदवाक्यानि यत्राप्रतिपत्तिः, वेदेकदेशत्वात् । यथा “अग्निहिंसस्य भेषजम्” [तैत्ति० स० ७ ४ १८ २] इत्यादि वाच्यमिति ॥

तस्येदम्

एतच्चतुस्वरूपत्वादेकभाष्ये च वाक्यवत् ॥३३४॥

शेषवद्वधभिचारित्वात् सिप्तं न्यायविदेदुशम् ।

स्वयमीदृशमाचार्योऽनुमानं नैयायिकानां गच्छेयवदनुमानं तस्य व्यभिचारमुद्धातयता यथा तुल्यरूपतया फलानां तुल्यरससाध[39b]नवदेकस्थाल्यन्तार्गमात् सुष्टववदुष्टतन्तुसपाकसाधनवन्वासाधनमुक्तम् । तदसाधनत्वे न्यायवचं पूर्वमेवोक्तं । उक्तं चेद[मानमलक्षणमस्मा]भिः । तत्तु सर्वस्य शक्यविचारस्य विषयस्य यथास्व प्रमाणेन विधिप्रतिषेधसिद्धौ

^१ येषु—क०

^२ ०येषु शब्दो निलीनः स्यात्—क०

^३ ०नियतं—क०

नान्दरीयकत्वाभावेऽपि शब्दानामर्थेषु वर सशयितस्य वृत्तिस्तत्र कदाचिद्विसवादेशस्य सभवात् ।
न त्वन्यत्र दृष्टप्रमाणोपरोषस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिरिति ॥

यं पुन प्राकृतविषयस्य बह्वे, नीतप्रतिपातसामर्थ्यस्याभिधानं सत्यार्थमुपदर्श्य सर्वं
सत्यार्थमाह शारन शक्यपरिच्छेदेऽपि विषये प्रमाणविरोधाद् बहुतरमयुक्तमपि

नित्यस्य पुंसः कर्तृत्वं नित्यान्भावानतीन्द्रियात् ॥३३५॥

ऐन्द्रियात् विषय हेतुं भावानां विषयानं स्थितिम् ।

निवृत्तिं च प्रमाणाभ्यामन्यद्वा व्यस्तगोचरम् ॥३३६॥

विलुप्तमागमापेक्षेणानुमानेन वा वदत् ।

विरोधमसमाधाय शास्त्रार्थं चाप्रदर्श्य सः ॥३३७॥

सत्यार्थं प्रतिजानानो जयेद्वाष्ट्येन बन्धकीम् ।

अप्रच्युतानुत्पन्नपूर्वाग्ररूपं पुमान् कर्ता क्रमेण कर्मणा कर्मफलानां च भोक्ता समवायि-
कारणाधिष्ठानभावादिनेत्याह वेद । तच्चायुक्तमित्यावेदितप्रायम् । नित्यत्व च कैपादिद्वा-
वानामक्षणिकस्य वस्तुधर्मातिक्रमादयुक्तम् । अप्रत्यक्षाण्येव सामान्यादीनि प्रत्यक्षाणि ।
जन्मस्तिपतिनिवृत्तीस्य विषयमा पदार्थानाम् । अनाधेयविशेषस्य प्रागकर्तुं परापेक्षया जनकत्वम् ।
निष्पत्तेरकार्यरूपस्याश्रयवशेन स्थानम् । कारणाच्च विनाश इत्यादिकामन्यदपि प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यां प्रसिद्धविषयसमागमाश्रयणं चानुमानेन बाधितमग्निहोत्रादे पापशोधनसामर्थ्यादिकम् ।
तस्यैववादिनो वेदस्य सर्वस्य शारत्रधारीरे प्रमाणविरोधमप्रतिसमाधाय सबन्धानुगुणोपायपुल्लवार्थ-
मिधानानि च शास्त्रधर्मानप्रदर्शयन्तप्रसिद्धविषयसत्याभिधानमात्रेण प्रज्ञाप्रकर्षदुरवगाह-
गहनेऽपि निरत्ययिता साधयितुकामो बन्धकीमपि प्रागल्भ्येन विजयते ।

काचित् किल बन्धकी स्वयं स्वामिना विप्रतिपत्तिस्थाने दृष्टोपालम्भा । सा च
प्रत्युच्चाय—परस्य सात् पुरुषस्य वैपरीत्य मयि धर्मपत्न्या प्रत्ययमकृत्वात्मीययोर्नेत्राभिधानयो-
र्बलबुद्बुदयो करोति । [तिन जर]त्काजेन ग्रामकाष्ठहारकेण प्राथित्वापि न सगता । ह्यनुशा-
नुरागेन किल मन्यिमुख्यदारक कामयेऽह्मिति ।

एव जातीयकमेतदपि बह्वे नीतप्रतीकारवचनेन दृष्टप्रमाणविरोधस्याप्यत्यन्तपरोक्षेऽर्थ-
विषयादानुमानम् ॥

सिध्येत् प्रमाणं यद्येवमप्रमाणमयेह किं ॥३३८॥

न ह्येकं नास्ति सत्यार्थं पुरुषे बहुभाषिणि ।

यथेदमतिदुष्करमत्यन्तसत्याभिधानं तथात्यन्ताऽसत्याभिधानमपि । तत्रैवस्य वचनस्य
कथञ्चित् सत्त्वादिनाऽवशिष्टस्य तद्वचनराशेस्तथाभावे न कश्चित् पुरुषोऽनाप्तः स्यात् ॥

अपि च ।

नायं स्वभावः कार्यं वा वस्तुनां वचनं च्यति, ॥३३९॥

न च तद्व्यतिरिक्तस्य विद्यतेऽप्यभिचारिता ।

न तावदेतद्वचन वाच्याना स्वभावो नाप्येषा कार्यम्, तदभावेऽपि वस्तुविषयामात्रेण भावात् । न चान्य वदित् वस्यचिदप्यभिचारी । व्यभिचारे च ततोऽन्यथापि तत्सम्भवात् तदभावात्तत्प्रतीतिरयुक्ता ॥

प्रवृत्तिर्वाचकानां च वाच्यवृष्टिर्भवेति चेत् ॥३४०॥

स्यादतत् कार्यमेव यच्च वाच्यस्य वाच्यदर्शनवृत्ते ॥

एव सति

परस्परविरुद्धापीं कथमेकत्र सा भवेत् ।

यद्येव प्रतिनियमो वाच्य वस्त्वन्तरेण शब्दो न प्रवर्तत इति । भिन्नेषु प्रवादेष्वेवत्र वस्तुनि विरुद्धस्वभावोपसंहारेण वचनवृत्तिर्न स्यात् । न ह्यप्यसम्भवाऽस्ति एक शब्दो निष्कर्षाय [40a] नित्यञ्च स्यादनित्यञ्चेति ॥

वस्तुभिर्नागमास्तेन कथंचिन्नान्तरीयका ॥३४१॥

प्रतिपत्तु प्रसिध्यन्ति फुल्लस्तेभ्योऽर्थनिश्चयः ।

आगम प्रमाण तदादक्षितार्थप्रतिपत्तयेऽप्यो जग सम्येवते । सनधिगतयाथातथ्यानामुप-
दशाऽनपक्षणाद्, अशस्य चातीन्द्रियगुणपुरपविशेषनऽसामर्थ्यात् वचनाना समीहितार्थसामान्त-
रेणाऽपि वृत्ति पश्यतो भवितव्यमेवाद्दृष्टव्यभिचारवचसामपि पुरुषाणा वाचि शब्दुया—किं
यथार्था नेति । तेन न युक्तमनेन कस्यचिद्वचनेन किंचिद्विज्ञेत्तुम् ॥

तस्मान्न निवृत्त्यापि भावाऽभाव प्रसिध्यति ॥३४२॥

यद्युक्त सर्वविषयत्वादागमस्य सति वस्तुयमित्तवादेनास्य मृतेस्तत्रिवृत्तिलक्षणानुपलम्बि-
रभाव साधयतीति । तदस्य सर्वविषयत्वेऽपि वस्त्वन्तरेणावृत्तो स्यात् । तच्च नास्ति ।
तत प्रतिपत्तुकामस्याऽसिद्धिरित्युक्तम् ॥

तेनासन्निसचयकलानुपलम्बिर्न सिध्यति ॥३४३॥

तस्मात्प्र प्रमाणव्यनिवृत्तावपि विप्रकृष्टेऽन्वयनिश्चय ॥

वेदप्रामाण्य वस्यचित् कर्तृवाद स्ताने धर्मोऽत्र जातिवादावलेप ।
सन्तापारम्भ पापहानाय चेति ध्वस्तप्रज्ञाने पञ्चलिङ्गानि जाड्य ॥

प्रमाणवार्तिके प्रथम परिच्छेदे ॥७॥ लेखकपाठकयो शुभम् ॥

॥ विष्णुसुक्तम् ॥

टिप्पणानि ।

पृ० १ का० १ 'विधूत'—आचार्यमनोरथनन्दिना कारिकेया प्रमाणसिद्धिपरिच्छेदे प्रथमकारिकात्वेन सम्मता । उद्धृता—प्रमेयक० पृ० ३४ । त्या० २० पृ० ८५ ।

पृ० १ का० २ 'प्राय'—इयमपि कारिका आ० मनोरथनन्दिना प्रमाणसिद्धिपरिच्छेदे-
अन्तर्भाविता द्वितीयकारिकात्वेन ।

पृ० १ प० १२ 'अर्थानर्थं' इत्याद्युत्पानवाक्यमुद्धृतम्—अष्ट० पृ० २३४, सम्मति०
टी० पृ० ४६९ ।

पृ० १ का० ३ 'पक्षधर्म'—कारिकेय धर्मकीर्तिना हेतुविन्दौ ग्रन्थार्थसमाहिकात्वेन
सस्थाप्य व्याख्याता विस्तरेण । प्रारम्भिक च व्याख्यानमस्या अत्र या वृत्तिमनुसरति—हेतु०
पृ० ५२-५३, हेतु० टी० पृ० ३-२० । उद्धृता—त० श्लो० पृ० २१२ । सम्मति० टी०
पृ० ५५६ ।

पृ० १ प० १५ 'प्रयोजनाभावादित्याक्षेप ईश्वरसेनस्येति—हेतु० टी० पृ० ११;
क० टी० पृ० १२ ।

पृ० १ प० २० 'सजातीय' अत्र दिङ्नागस्येया कारिका अनुगतव्या—

‘तत्र य सन् सजातीये द्वधा चासस्तदत्यये ।

स हेतुविपरीतोऽस्माद्विशुद्धोऽन्यत्वनिश्चित ॥’

प्रमाणसमुच्चयतृतीयपरिच्छेदे न्यायमुखे (का० ७) चान्तभूतेति । क० टी० पृ० १४;
हेतु० टी० पृ० १३ । न्याय० ता० पृ० १९८, हिस्त्री० इ० लो० पृ० २४३, दु० लो०
भा० १ पृ० ३२१, प्र० मी० टि० पृ० १४२ ।

पृ० १ प० २४ 'आक्षेप्याम'—प्र० वा० ४ १९० ४

पृ० २ प० ८ 'वक्ष्याम'—का० ४२-१८८

पृ० २ प० ८ 'सर्वं एव'—वाक्यमेतत् आचार्यदिङ्नागस्य—क० टी० पृ० २४, न्याय०
ता० पृ० ३९; श्लो० ता० पृ० २३१, म्या० मं० का० ७ । अष्ट० पृ० १४६;
अनेकान्तग्र० भा० १ पृ० २३१; सम्मति० टी० पृ० ५६४

पृ० २ प० १५ 'सर्वथा'—विशेषाधिना द्रष्टव्यमत्र—हेतु० पृ० ६३, हेतु० टी०
पृ० १८, १५०; क० टी० पृ० २६ ।

पृ० २ का० ४ 'कार्यम्' द्रष्टव्यम्—हेतु० पृ० ६३, हेतु० टी० पृ० १५१ ।

पृ० २ का० ४ 'हेतु' उद्धृताऽप्यमग—ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० २०० ।

पृ० २ प० २१ 'अज्ञेय'—द्रष्टव्यम्—हेतु० पृ० ६३; हेतु० टी० पृ० १५२ ।

पृ० ३ प० ८ 'अनवस्थानात्'—द्रष्टव्यम्—प्र० वा० ४ २०५ ।

पृ० ३ प० ११ 'मोहात्'—द्रष्टव्यम्—प्र० वा० ४ २६३, २६७ ।

पृ० ४ का० ८ 'द्वष्टम्'—उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० १८९, ईश्वर० वि० भा० १ पृ० २०२ ।

पृ० ४ का० ९ 'हेतुता' उद्धृतेयम्—न्यायम० भा० १ पृ० ११६; न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८८, भा० २ पृ० २००, न्याया० वृ० पृ० ६४ । स्या० र० पृ० ५८६, सन्मति० टी० पृ० ५६३ ।

पृ० ५ वा० ११ 'एकं' उद्धृतेयम्—न्याय० ता० पृ० १०७, न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८७, भा० २ पृ० १९७, न्यायवृ० पृ० २३६, तत्त्वम० पृ० ४१७ । सन्मति० टी० पृ० ५५९, ईश्वर० वि० भा० २ पृ० १३३, ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० १९७ ।

पृ० ५ का० १२ 'अतीतकं' उद्धृतेयम्—न्यायकु० पृ० ४५९, प्रमयक० पृ० ३८१, स्या० र० पृ० ५९० ।

पृ० ६ प० ६ 'निवेदयि०' द्रष्टव्यम्—प्र० वा० १ १९५ त ।

पृ० ६ प० ९ 'करुणयापि' अस्य पक्षस्य समालोचनाय द्रष्टव्या-अष्ट० पृ० २८३ ।

पृ० ७ का० १७ 'हेतो' उद्धृतेयम्—त० श्लो० पृ० २०३, प्रमाणप० पृ० ७२; प्रमेयक० पृ० ३५४, न्यायकु० पृ० ४३९, स्या० र० पृ० ५१८, न्याय० वि० भा० १ पृ० ५१९; बृहदा० वा० प० १५२१

पृ० ७ का० १७ 'वर्णित आचार्यदिदनागनेति शप —क० टी० पृ० ५७, म० टी० पृ० २९२ ।

पृ० ७ प० १६ 'एष' इत्यादि वाक्य दिदनागस्य न्यायमूले—क० टी० पृ० ५८, म० टी० पृ० २९२ ।

पृ० ७ का० १९ 'नास्तीति' अत्र 'विपक्षे हेतुर्नास्तीति' इति दिदनागवाक्यमभिप्रेतम्—क० टी० पृ० ६० ।

पृ० ८ प० ८ 'इत्यके' अत्र ईश्वरसेनादय अभिप्रता —क० टी० ६१ ।

पृ० ८ प० १५ 'नेद निरात्मकम्' अत्र वितापाधिना द्रष्टव्यम्—न्यायवा० पृ० ४६, ९२—१२३ । प्र० वा० ४ २०८, न्यायविन्दु ३ ९७—१०८, प्र० भी० टि० पृ० ८६, वृ० लो० भा० १ पृ० ३३८, भा० २ पृ० २०८ ।

पृ० ८ प० २२ 'तथा तपशे' इत्यादि जानय दिदनागस्य—क० टी० पृ० ६३, म० टी० पृ० २९३ ।

पृ० ८ प० २६ 'एष एष' इत्यादि वाक्य दिदनागस्य—क० टी० पृ० ६४ ।

पृ० ९ प० १२ 'विरुद्धा०' आचार्यदिदनागेन कथं विरुद्धाव्यभिचारिहेत्वाभासो वर्णित इत्यनाक्षेप । न्यायविन्दु ३ ११०—१२० । वितापाधिना द्रष्टव्यं न्यायवा० पृ० ९३, १६९, श्लो० अनु० ९१ त ।

पृ० ९ प० १५ 'यस्यवर्तनं' इत्यादिवाक्य दिदनागस्य—क० टी० पृ० ६६; म० टी० पृ० २९४ ।

पृ० ९ प० ० 'आचार्योय' आचार्यस्य शिष्य इत्यर्थं — क० टी० पृ० ६८; म० टी० पृ० २९५ ।

पृ० १० प० १४ 'अनुपलम्भ' अत्र वैदेषिय आक्षिप्यते आचार्येण—क० टी० पृ० ७२, म० टी० पृ० २९५ ।

पृ० १० प० १८ 'प्रत्याचक्षण' चार्वाकौज्जाभिप्रेत —क० टी० पृ० ७३ ।

पृ० १०, प० १९ 'कश्चित्' चार्वाकोय विवक्षित — क० टी० पृ० ७३ ।

पृ० १० प० २० 'अपर' साङ्ख्योक्त्याभिप्रेत —क० टी० पृ० ७४ ।

पृ० १० का० २५ 'तस्मात्'—उद्धृतेय—न्याय० वि० भा २ पृ० १९८ । सन्मति० टी० पृ० ५९२ ।

पृ० ११ का० २८ 'तस्मात्'—उद्धृतेयम्—न्यायक० पृ० २०२ ।

पृ० ११ का० २९ 'तद्भाव'—उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० २३७, २४१ ।

पृ० ११ का० २९ 'विदुषाम्' उद्धृतीश्रमस्त —त० वृत्त० पृ० ३, न्याय० वि० भा० २ पृ० १७८, न्याया० वृ० पृ० १०३, स्या० र० पृ० ९६७ ।

पृ० ११ प० २६ 'यदय' अमुद्धमेतत् । यदर्थे इति मुद्धम् ।

पृ० ११ प० २७ 'प्रतिक्षिपति' 'आचार्यदिङ्नाम न्यायमुखे इति शेष ।

पृ० १२ प० ३ 'अर्थोक्त्या' इत्यादि वाक्य न्यायमुख आचार्यदिङ्नामस्य ।

पृ० १२ प० ४ 'आह' आचार्यदिङ्नाम इति शेष ।

पृ० १३ प० ७ 'प्राक्'—का० ५—८ ।

पृ० १३ का० ३३ 'कार्ये'—उद्धृतेयम्—न्याय० ता० पृ० १०५ न्यायक० पृ० २०७, न्याय० वि० भा० १ पृ० ५०१, भा० २ पृ० १८०, न्याया० वृ० पृ० १०३, प्रकरण० पृ० ६५, सन्मति० टी० ७६, ५५८

प० १३ का० ३४ 'अवश्य' उद्धृतेयम्—सन्मति० टी० पृ० ७६, ५५९ ।

पृ० १३ प० १६ 'अयमेव' इत्यादि वाक्य उद्धृतम्—हेतु० टी० पृ० ४७, सन्मति० टी० पृ० ३, अवग्रन्तज० भा० १ पृ० २६२, स्या० म० का० ५, न्याया० वृ० पृ० ३८ । सन्मति० टी० पृ० ३, ३२७

पृ० १३ प० २२ 'वक्ष्याम'—'का० ६७-६९ । विशेषतः पृ० २८ द्रष्टव्यम् ।

पृ० १४ का० ३६ 'कार्यम्' उद्धृतेयम्—प्रमेयक० पृ० ३५०, न्याय० वि० भा० २ पृ० १०१, २५३ । स्या० र० पृ० ५१५, सन्मति० टी० पृ० ५७, ५८, ३२२, ५६९ ।

पृ० १४ का० ३७ 'नित्यम्'—उद्धृतेयम्—न्याय० ता० पृ० १०७, न्याया० वृ० प० ४७, प्रकरण० पृ० ६६, अन० वृ० भा० १ पृ० १४५; सन्मति० टी० पृ० ६९, ७४ ।

पृ० १५ प० ३८ 'अग्नि' उद्धृतेयम्—प्रमेयक० पृ० ५१३, न्याय० वि० भा० २ पृ० १०१, १८६, २५४, स्या० र० पृ० ८२०, सन्मति० टी० पृ० ५० ।

पृ० १५ का० ३९ 'धूमं' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० २ १८६; ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० २२१

पृ० १५ ना० ४० 'अन्वयं' उद्धृतेयम्—त० श्लो० पृ० ७७; अष्ट० पृ० १५ ।

पृ० १५ का० ४१ 'स्वभावे' उद्धृतेयम्—प्रमेयक० पृ० ३५० । सम्मति० टी० पृ० ३२१, ५६९

पृ० १६ का० ४२ 'सर्वे' उद्धृतेयम्—सम्मति० टी० पृ० २४३, अष्ट० पृ० १७३; प्रमेयक० पृ० ४८०, न्याय० पृ० पृ० ९८, —अनेकान्तज० भा० १ पृ० ३३३, अने० वृ० भा० १. पृ० ६३, स्या० र० पृ० ८०७

पृ० १६. ना० ४३. 'तस्मात्' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० ४२; श्लो० न्या० पृ० ५७८, अष्ट० पृ० १७३, सम्मति० टी० पृ० २४३, प्रमेयक० पृ० ४८०; न्याय० वि० भा० १. पृ० ४७९; अने० वृ० भा० १. पृ० ६३, स्या० र० पृ० ८०७

१ पृ० १६. का० ४४ 'तस्माद्यो' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० ३८; न्याय० वि० भा० १ पृ० ४७९; अष्ट० पृ० १७३, स्या० र० पृ० ८०७; ईश्वर० वि० भा० १. पृ० २९०

पृ० १७ ना० ४५ 'एकस्य' उद्धृतेयम्—न्यायम० भा० १. पृ० ८७, २७७; श्लो० शर्करा० पृ० २४; अग्नि० ज्ञा० पृ० १५२, त० श्लो० पृ० ४०५, सम्मति० टी० पृ० ५०७; प्रमेयक० पृ० २३६, न्यायकु० पृ० ५२४, न्याय० वि० भा० २ पृ० १६९, २००, स्या० र० पृ० ५३४ ।

पृ० १७ प० ८ 'उक्तम्' द्रष्टव्यम्—पृ० १३ प० १५ ।

पृ० १७ का० ४६ 'नो चेद्' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० २४, प्रमेयक० पृ० ४७० । स्या० र० पृ० ७३१, सम्मति० टी० पृ० ५०७ ।

पृ० १७ का० ४७ 'तस्माद्' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा० पृ० २४, त० श्लो० पृ० ४०५, न्यायक० पृ० २०८, न्याय० वि० भा० १ पृ० १०, ६९, ११८, ५०४, भा० २ पृ० १५२, ३६१ । अष्ट० पृ० १५३; स्या० र० पृ० ५३४

पृ० १८. प० ५ 'उक्तम्' द्रष्टव्या वृत्ति —का० ३५ ।

पृ० १८ का० ४९ 'तस्माद्' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० ४६ ।

पृ० १८. का० ५० 'भवचित्' उद्धृतेयम्—अष्ट० पृ० १४१ ।

पृ० १८ ना० ५२ 'यावन्तो' उद्धृतेयम्—ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० १२७, २०० ।

पृ० १८ ना० ५३ 'अन्यथेन' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० २५; सम्मति० टी० पृ० २२०

पृ० १९ का० ५४ 'यस्यापि' अत्र वीरोपिकमत निदिष्टम् । उद्धृतेयम्—न्यायम० भा० १ पृ० २७७; न्याय० ता० पृ० ८९ ।

पृ० १९. का० ५४ 'मानोपा०' उद्धृतेयम्—अष्ट० पृ० १५२ ।

- पृ० १९ प० १४ 'धीर्गाहि' अशुद्धमेतत् । 'धीर्गाहि' इति शुद्धम् ।
 पृ० १९ का० ५५ 'सर्वा०' उद्धृतेयम्—न्यायम० भा० १ पृ० २७७, न्याय० ता०
 पृ० ९० ।
 पृ० १९ का० ५६ 'पर्मो०'—उद्धृतेयम्—अष्ट० पृ० १५२ ।
 पृ० १९ प० २८ 'गृह्योते' अशुद्धमेतत् । 'गृह्योते' इति शुद्धम् ।
 पृ० २० का० ५७ 'एको०' उद्धृतेयम्—प्राय० ता० पृ० ९० । अष्ट० पृ० १५२ ।
 पृ० २० प० २१ 'न प्रत्यक्ष' इत्यादि वाक्यमुद्धृतम्—अनेकान्तज० भा० १ पृ० २०० ।
 पृ० २० का० ६० 'प्रत्यक्षेण' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० २५ ।
 पृ० २० का० ५९ 'यत्न' उद्धृतोऽयमश—सन्मति० टी० पृ० ३८२ ।
 पृ० २१ का० ६१ 'तत्रार्थि' उद्धृतेयम्—त० श्लो० पृ० १०९ ।
 पृ० २२ प० १३ 'प्रत्यापविष्याम' द्रष्टव्या का० १५९ ।
 पृ० २२ प० ३२ 'उक्तमत्र' द्रष्टव्या वृत्ति—वा० २६ ।
 पृ० २३ प० १५ 'धिकरण्य' अशुद्धमेतत् । 'धिकरण्य' इति शुद्धमत्र ।
 पृ० २३ प० १५ 'वक्ष्याम' अनन्तरमेव इति शेष ।
 पृ० २४ प० ११ 'अवृष्टा०' इत्यादिवाक्य दिङ्नागस्य—क० टी० पृ० १६५ ।
 पृ० २४ का० ७० 'पररूपम्'—उद्धृतेयम्—अनेकान्तज० भा० १ पृ० ३४७, न्याय०
 वि० भा० १ पृ० ४८०, भा० २ पृ० ४९ । व्यो० पृ० ६८०, बृहतीप० पृ० ५२,
 पृ० २४ का० ७१ 'तया'—उद्धृतेयम्—अनकान्तज० भा० १ पृ० ३४७, न्याय०
 वि० भा० १ पृ० १४० भा० २ पृ० ४९ । व्यो० पृ० ६८०, बृहतीप० पृ० ५२
 पृ० २४ का० ७२ 'तस्या' उद्धृतेयम्—अनकान्तज० भा० १ पृ० ३४७, व्यो०
 पृ० ६८०; बृहतीप० पृ० ५२ ।
 पृ० २६ का० ७५ 'एक०' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८०, भा०
 २ पृ० ५१ ।
 पृ० २६ का० ७३ 'व्यक्तय' उद्धृतेयम्—व्यो० पृ० ६८० ।
 पृ० २६ का० ७३ 'शास्त्रा०' उद्धृतोऽयमश—ईश्वर० वि० भा० १, पृ० २५० ।
 पृ० २६ का० ७६ 'शर्करादि' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८०, श्लो०
 शर्करा पृ० ८, २६ ।
 पृ० २७ प० १५ 'वाह्या इव' अशुद्धमेतत् । 'वाह्य इव' इति शुद्धम् ।
 पृ० २३ प० १५ 'व्यवहारिणाम्' अशुद्धमेतत् । 'व्यवहारिणाम्' इति शुद्धम् ।
 पृ० २८ का० ७८ 'तस्त्व' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८१ ।
 पृ० २८ का० ७९ 'तस्या' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८१; न्याय०
 क० पृ० १९३ ।

- पृ० २८ वा० ८० 'अर्था' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८२ ।
 पृ० २८ वा० ८१ 'त एव'—उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८० ।
 पृ० २८ वा० ८२ 'स च'—उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० ५२ ।
 पृ० २९ वा० ८६ 'यथा' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० ५४ ।
 पृ० २९ वा० ८९ 'सत्सम्पत्ते'—उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४७८;
 सम्पत्ति० टी० पृ० ०१० ईश्वर० वि० भा० २ पृ० ३८६
 पृ० २९ वा० ९१ 'ग्राहो' क० टीवानुसारी पाठ 'ग्राह्यम्' इति । क० टी०
 निर्दिष्ट पाठान्तरम्—'ग्राह्यो' इति ।
 पृ० २९ वा० ९२-९३ 'समान' उद्धृत—ईश्वर० वि० भा० १ पृ० ११४ ।
 पृ० ३२ प० १९ 'दु(उ)क्तम्'—द्रष्टव्या वा० ७५ ।
 पृ० ३३ प० ९ 'वक्ष्याम' द्रष्टव्य प्र० वा० २ २१० त ।
 पृ० ३४ वा० १०८ 'प्राप्ते' असुद्धमतत् । 'प्राप्तो' इति सुद्धम् ।
 पृ० ३६ वा० १०९ 'प्रतिभासो' उद्धृतेयमस्य—न्याय० वि० भा० २ पृ० ५० ।
 पृ० ३६ वा० १११ 'एकप्रत्य' उद्धृतेयम्—न्याय० भा० १ पृ० २७६; न्यायक०
 पृ० ३१९, प्रमेयक० पृ० ४१७, न्याय० वि० भा० १ पृ० ५२८ । सतो० गो० पृ०
 २२७, स्या० २० पृ० ७३१ ।
 पृ० ३६ प० २५ 'निवेदितम्'—द्रष्टव्या—वा० ४२ त ।
 पृ० ३८ वा० ११८ 'कथं ताता वृक्षार्थग्रहणादृते' इति कर्मयोगिसमत पाठ । अत्रत्यो
 मुद्रितपाठस्तु कर्मयोगिना पाठान्तरत्वेन निर्दिष्ट —क० पृ० २३४ ।
 पृ० ३९ वा० १२१ 'एक' उद्धृतेयम्—ईश्वर० वि० भा० १ पृ० २९६
 पृ० ३९ वा० १२२ 'भावो' अत्र 'भावो' इति पाठापेक्षया क० म० समत 'भात'
 इति पाठ सम्बन्ध प्रतिभाति ।
 पृ० ४० वा० १२८ 'प्रोक्त'—'धन्वोऽर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव भावानाह' इति
 दिङ्नामावाक्य विवक्षितत्वा आचार्यधर्मकीर्ति आह—'प्रोक्त' इति । क० टी० पृ० २४९,
 म० टी० पृ० ३३१ ।
 पृ० ४१ प० ५ 'अर्थान्तर' इत्यादिवाक्यम् आचार्यदिङ्नामस्य—क० टी० पृ०
 २५१, म० टी० पृ० ३३१
 पृ० ४१ प० १३ 'तद्व्यावृत्त' इति वाक्य दिङ्नामस्य क० टी० पृ० २५३ ।
 पृ० ४२ प० ४ 'प्राप्' द्रष्टव्या इति वा० ६६ ।
 पृ० ४० वा० १३६ 'प्रोक्ता' 'अपोह संवत्स्रान्नाम्ना प्रतिपाद्यते' इति ध्रुवता
 दिङ्नामोऽन्त इति शेष —म० टी० पृ० ३३४ । क० टी० पृ० २६२ ।
 पृ० ४२ प० २३ 'प्रपेता' दिङ्नाम इति शेष —क० टी० पृ० २६२ ।

- पृ० ४३ प० ८ 'योषि' वैशपिकीनाभिप्रेत ।
 पृ० ४३ का० १४१ 'यद्रूपम्' उद्धृतेयम्—ग्लो० शर्करा पृ० २५, इलो० म्या०
 पृ० ५९७ ।
 पृ० ४४ प० ९ 'प्रतिबद्धम्' इति प्रती किन्तु 'प्रतिबद्धम् इति शुद्धम् ।
 पृ० ४४ प० १२ 'प्राक' द्रष्टव्या—वा० ४२ त ।
 पृ० ४५ प० १६ 'समवाय' "अयुनसिद्धानामाधायिभारभूताना य सम्बन्ध इह
 प्रत्ययहेतु स समवाय" प्रशस्त० पृ० ३२४ ।
 पृ० ४७ प० १९ 'निवेदितम्' द्रष्टव्य पृ० ३३ प० १४ ।
 पृ० ४७ प० २४ 'उक्तमत्र' द्रष्टव्या वृत्ति का० १४६ पृ० ४५ ।
 पृ० ४८ प० २२ 'उक्तोत्तरम्' द्रष्टव्यम्—पृ० ४५ ४७ ।
 पृ० ५० का० १५४ 'न याति' उद्धृतेयम् ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० १६०, म्यो० पृ०
 ६८२, म्यादा० वृ० पृ० ९६ सम्मति० टी० पृ० ६९१ । तुलना कर्तव्या—न्यायम० भा०
 १ पृ० २७५ । स्या० २० पृ० ९५५
 पृ० ५० का० १५६ 'यथासौ उद्धृतेयम् सम्मति० टी० पृ० ६९१, म्यो० पृ० ६८२
 पृ० ५१ वा० १५८ जाति' उद्धृतेयम्—याय० वि० भा० १ पृ० २४६ ।
 पृ० ५२ का० १६१ 'नायकतम्' अमुद्धमेतत् नाम्युक्तम् इति शुद्धम् ।
 पृ० ५३ प० ३० 'उक्तम्' द्रष्टव्या का० ७५ ।
 पृ० ५५ प० ५ 'वक्ष्याम' द्रष्टव्यम्—प्र० वा० २ ३ ।
 पृ० ५६ प० २२ 'न ब्रूम' उद्धृतेयम् वापयम्—अनकान्तज० भा० २ पृ० १६१
 पृ० ५८ का० १७६ 'भेदे' उद्धृतेयम्—सम्मति० टी० पृ० ३०१
 पृ० ५८ का० १७७ 'भदोप्यं' अत्र टिप्पण्या यत् पाठान्तरं निर्दिष्टम् तत् सशोध्य
 एव रूपं करणीयम्—'भदोप्यस्ति क्ख्यातश्चेत् न क्रुमु सहकारिण' क०
 पृ० ५९ प० १५ 'आचार्येण' आचार्यदिकनागकृत् सामान्यपरीक्षान्तगत निराकरण-
 मत्राभिप्रेतम् क० टी० पृ० ३३७ ।
 पृ० ५९ का० १८४ 'सर्वस्मो' उद्धृतेयम्—अष्ट० पृ० ९२, अकान्तज० भा० १
 पृ० २३, न्याय० वि० भा० १ पृ० १७७, भा० २ पृ० २३३, न्यायशु० पृ० ६२०,
 सम्मति० टी० पृ० २४२, स्या० २० पृ० ८३७ ।
 पृ० ६० का० १८५ 'अथास्त्यं' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० १७७, भा०
 २ पृ० २३३ । अनकान्तज० भा० १ पृ० २४, सम्मति० टी० २४२ ।
 पृ० ६० का० १८६ 'सर्थात्तत्वे' उद्धृता—अनकान्तज० भा० १ पृ० २५ ।
 पृ० ६२ प० १२ 'प्रमाणं' दिङ्नागस्य वापयमिवम्—क० टी० पृ० ३५० ।

पृ० ६२ का० १९० 'भावो' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० १५ । स्या०
२० पृ० ५४१

पृ० ६२ का० १९१ 'उपात्त' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० १५ ।

पृ० ६३ का० १९३ 'नासिद्ध' उद्धृतेयम्—न्याय० भा० १ पृ० ११६, न्याय०
वि० भा० १ पृ० १३ । स्या० २० पृ० ५४३, सन्मति० टी० पृ० ४८०, ५६२

पृ० ६३ प० २४ 'उक्तम्'—द्रष्टव्या वृत्ति का० ६३-६४ ।

पृ० ६८ प० १० 'प्राक्' द्रष्टव्या का० ५ ।

पृ० ६८ प० १४ 'प्राग्'—द्रष्टव्य पृ० ६० प० ११ ।

पृ० ६९ प० २५ 'वदयाम्'—द्रष्टव्यम्—प्र० वा० ४ २६९ ।

पृ० ६९ प० २८ 'मूहो' द्रष्टव्यम्—प्र० वा० ४ २६३-२६७ ।

पृ० ६९ प० ३० 'स मूव' इत्यादाज्जा उदघोतकरम्य—क० टी० पृ० ३८२ ।

पृ० ६९ प० ३० 'वदयाम्'—द्रष्टव्यम्—प्र० वा० ४ २७३-२७५ ।

पृ० ७० प० ४ 'स्मावन्ते'—द्रष्टव्यम् प्र० वा० ४ २६७ ।

पृ० ७० प० ५ 'न सस्ति' इत्यभिप्राय आषावैदि-नागस्य—क० टी० पृ० ३८३;
म० टी० पृ० ३६० ।

पृ० ७० का० २०८ 'अनादि' उद्धृतेयम्—त० श्लो० पृ० १४४ । अष्ट० पृ०
११४, २५० । ईश्वर० वि० भा० २ पृ० ४०० ।

पृ० ७० प० १२ 'निवेदितम्'—द्रष्टव्या का० ६८ ।

पृ० ७० का० २१० 'परमार्थो' उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० का० ६४७; अष्ट०
पृ० १६८, न्यायकु० पृ० ५५४, न्याय० वि० भा० २ पृ० ३२०, स्या० २०
पृ० ७१० ।

पृ० ७० का० २११ 'अतीता०' उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० का० ६४८ ।

पृ० ७१ प० १४ 'कल्पितस्य' इत्यादिवाक्य दिङ्नागस्य—क० टी० पृ० ३८८,
म० टी० पृ० ३६२

पृ० ७१ प० २० 'उक्तमत्र' द्रष्टव्या वा० २०२ ।

पृ० ७२ का० २१८ 'प्रत्यक्षेण'—तुङ्ना—आप्त० वा० ६ ।

पृ० ७२ का० २१९ 'आप्त०' उद्धृतेयम्—न्याय० भा० १ पृ० १४० ।

पृ० ७२ का० २१९ 'अभिहित्वा०' आषावैदिङ्नागोपेन इतिवाप । —क० टी० पृ०
३९३, म० टी० पृ० ३६४ ।

पृ० ७२ प० २९ 'वक्ष्यमाण०' द्रष्टव्यम्—प्र० १ १४८

पृ० ७३ प० १ 'हृदयार्थो' अनुद्धमनत । ०हृदयार्थो इति गृह्यम् ।

- पृ० ७३ का० २२१ 'अपरे'—नैयायिका इति शेष । म० टी० पृ० ३६५ ।
- पृ० ७३ का० २२१ 'इष्टोयं' उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० का० ६२७ ।
- पृ० ७३. का० २२२ 'अयमेव' उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० का० ६२८, अत्र 'अपरे' इति पद सौगतयोपक्रमम्—म० टी० पृ० ३६५ ।
- पृ० ७३ का० २२३ 'सर्वेषां' उद्धृतेयम्—न्यायम० भा० २. पृ० ८६ । तुलना—आप्त० का० ४ । अत्र 'निर्हासि' इति शुद्धम् ।
- पृ० ७३ का० २२४ 'निश्चयद्वयं'—उद्धृतेयम्—न्याय० ता० पृ० ६०, न्याय० वि० भा० १ पृ० ३६; भासती० पृ० ४०; ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० १०३
- पृ० ७४ का० २२७ 'गिराम्'—उद्धृतेयम्—न्याया० वृ० पृ० ३०, तुलना—न्याय म० भा० १ पृ० १५४ । अत्र 'केचित्' पद भीमात्मकबोधकम्—क० टी० पृ० ४०४, म० टी० पृ० ३६७ ।
- पृ० ७४ का० २२८ 'गिराम्'—तुलना—न्यायम० भा० १ पृ० १५४ ।
- पृ० ७५ प० २४ 'वस्ते' 'वृत्ते' इति सशोधम्
- पृ० ७६. प० ६ 'शब्द वेष्टं'—'शब्दरवेष्टं' इति शुद्धम् ।
- पृ० ७६ का० २३३ 'असंस्कार्यं' उद्धृतेयम्—सम्प्रति० टी० पृ० ११, प्रमेयक० पृ० १६६ ।
- पृ० ७७ प० ५ निर्लोठितम्—द्रष्टव्या का० ७० ।
- पृ० ७८ प० १७ 'भेदानेवी'—'भेदानेवी' इति शुद्धम् ।
- पृ० ७९ प० ११ 'प्राक्'—द्रष्टव्यम्—पृ० ७७ प० ९ ।
- पृ० ८० प० १८. 'स्तरस्ति' इत्यादि प्राय शब्दश उद्धृतम्—न्याया० वृ० पृ० ३१
- पृ० ८१ का० २४५ 'यज्जातीयो' तुलना—न्याया० वृ० पृ० २९ । प्रकरणप० पृ० १३७, बृहतीप० पृ० १४४ ।
- पृ० ८१ प० १८ 'यथाऽऽलोवि' इत्यादि प्राय शब्दश उद्धृतम्—न्याया० वृ० पृ० ३१ प० २० ।
- पृ० ८२. प० १३ 'ननु' इत्यादि शब्दश उद्धृतम्—न्याया० वृ० पृ० ३० प० ६ ।
- पृ० ८२ प० १७. 'सत्यतप'—प्राय शब्दशो वर्तते—न्याया० वृ० पृ० २९ ।
- पृ० ८४ प० २४ 'न हि'—तुलना—न्याया० वृ० पृ० ३६ प० ७ ।
- पृ० ८६ का० २५४ 'अनिरयम्'—उद्धृतेयम्—न्याया० वृ० पृ० ३७ ।
- पृ० ९७ का० २८१ 'न तस्य'—उद्धृतेयम्—व्यो० पृ० ४००; शास्त्रवा० का० २६९; अप्ट० पृ० २००, श्लो० ता० पृ० ४५; न्याय० ता० पृ० ३८४; न्याय० वि० भा० २ पृ० ११७, न्यायकु० पृ० ३८८, स्या० र० पृ० ७८८; अनेकान्तज्ञ० भा० १ पृ० १०५ ।

पृ० ९८. पं० ४. 'न हि कस्यचित्' इत्यादि वाक्यमुद्धृतम्—अनेकान्तत्र० भा० २.
पृ० २१८ ।

पृ० ९८ वा. २८१ 'भाषे' उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० वा० २७० । मन्मति० टी०
पृ० ३३३ ।

पृ० ९९ वा० २८३-४ 'एतेम'—उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० वा० २७१ ।

पृ० १०६. वा० ३०२. 'व्यर्षः'—'व्यर्षः' इति मुद्रम् ।

पृ० ११० वा० ३१५ 'अयमर्षो' उद्धृतेयम्—प्रमेयक० पृ० ४३१ ।

पृ० ११२. वा० ३२० 'स्वयं' उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० पृ० ६०४; म्यायमं० भा० १.
पृ० ३१७

पृ० ११२. वा० ३२१ 'तेनाग्नि०'—उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० वा० ६०५; म्यायमं०
भा० १. पृ० ३७३; म्यायपु० पृ० ५४८; नन्दी० पृ० १९; न्याया० पृ० पृ० ३४७;
न्याय० वि० भा० २. पृ० २५१ ।

पृ० ११६. वा० ३३२ 'यत्र' उद्धृतोऽयमंशा—ईश्वर० वि० भा० २ पृ० ७० ।

पृ० ११७ वा० ३३८ 'सिद्ध्येत्' उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० वा० ६३८ ।

॥ परिशिष्टानि ॥

१. कारिकासूची ।

अकार्यकृति०	११३	अनेकमपि	१०५
अग्निस्वभाव	३८	अनेकशब्दसघाते	२५९
अग्नेरर्षान्तरो०	२७३	अनेकार्षाभिसवन्धे	२३१
अञ्जनादेरिय	१५०	अनेकार्षेण शब्देणु	३२३
अतत्कारिबिबेकेन	११३	अनेकावयवा०	२५१
अतत्कार्यंपरावृत्ति	१४२	अनैकान्तिकता	१०
अतत्कार्यार्थभेदेन	८५	अनैमित्तिक	१६२
अतद्रूपे च	२५२	अन्य स्वय	३२९
अतिप्रसङ्गात्	१६१	अन्यत्र वर्तमानस्य	१५५
अतीताजातयो	२११	अन्यथा धर्मिण	४९
अतीन्द्रियार्थमित्	३२०	अन्यथा व्यभिचारि	८
अत्यन्तभेदाभेदौ	१७८	अन्यथाऽप्रागवा०	३२७
अय प्रसिद्धिमु०	३२५	अन्यर्थकनिवृ०	२६
अयानग्निस्वभावो	३८	अन्यर्थकेन	५३
अद्यापि भावव्यक्ति	२९६	अन्यदेव ततो	३०८
अथास्त्यतिशय	१८५	अन्याविशेषाद्	२५०
अदृष्टहेतु	२४६	अग्येन वा यदि	६५
अदृष्टे प्रतिषेधाच्च	११२	अन्योन्य वा	१७९
अद्यमहेतोर्धूमस्य	३९	अन्योन्यस्य	२७४
अनन्यत्वैवया	१५४	अन्योन्याश्रय	११६
अनन्यत्वेधि	२७६	अन्यो वा रचितो	२४४
अनन्यभाक् स	१७४	अन्वयव्यतिरेकाद्यो	४०
अनन्ययो हि	१९०	अन्वयव्यतिरेकौ	१३८
अनपेक्षितबाह्यार्थ	६८	अन्वयो व्यतिरेको	२९३
अनभिग्वन्तबाह्याना	३०१	अपरामृष्ट	१९२
अनादिहवात्	२४९	अपि प्रवर्तत	९५
अनादिवासनोद्भूत	२०८	अपेक्षतो हि	३७
अनापेक्षप्रशेषाणा	२९९	अपेक्ष्य तत्समृतिम्	३०७
अनित्य गत्न०	२५४	अपेक्ष्यते पर	२८२
अनित्यत्वे	१९५	अपौरुषेय मिथ्याधर्मम्	२२८
अनित्याऽव्याधि	२६४	अपौरुषेय सत्पार्षम्	२२७
अनिराकरणे तेषा	११८	अपौरुषेयतापीष्टा	२४२
अनुदाहरणम्	२७०	अपौरुषेयतासाश्च	२३२

अपौरुषेय सा नास्ति	३३१	अनाफिनासाधनम्	३१४
अप्रवृत्ति प्रमाणानाम्	५	अप्युनिविदल्लप्तात्	२५५
अभावे वरणशाम०	२६८	असवभास	१६१
अभिन्नप्रतिभासा	१०९	असत्त्वायतया	२३३
अभद्व्यवहारारब्ध	१३८	असत्ज्ञानफल	५
अभदिन इवाभान्ति	७१	अमत्त्वेऽभाव०	२७८
अभदे तु विशद्यते	१७७	असमारोपविषय	५९
अयमप्ययमेवेति	१२१	असमारोपित०	५०
अयमर्था	३१५	असमीक्षितत्व०	८७
अयमेव न	२२२	अभाधारणता	३११
अरूपो रूपवत्त्वेन	१३०	असामर्थ्यञ्च	१९८
अपक्रियाऽसमर्थ	२१४	असिद्धविपरीताय	१७
अथज्ञापन०	२२९	असिद्धायाम्	२९३
अर्थसंस्कार०	२५०	अस्वयव वस्तु	१८३
अर्था ज्ञाननिविष्टा	८०	अहेतुत्वाद्भिनास्य	१९६
अर्थांतरनिमित्त	३४	अहेतुत्वमि	२७७
अर्थान्तरनिमित्तो	३५	अहेतुरूप०	१२३
अर्थान्तरानपेक्ष	९	आत्मभूत्त्वेतना०	२४
अर्थापत्त्या	३०	आत्मकत्वापि	१६७
अर्थाभेदेन च	१४२	आनुपूर्व्यामिसत्त्वाम	३०४
अवस्थितवय	१००	आनुपूर्व्यादिच	२७१
अपरत स	२३५	आप्तवादाविसवाद०	२१९
अथरेव	२३५	इच्छाविकृष्ट	३१०
अलिङ्गारब्ध	२०२	इत्तरेतरभेद०	७४
अवश्यभाव०	३४	इतीय त्रिविधाया०	३२
अवश्य शङ्कया	३२८	इत्यतीर्तिक०	१२
अवस्तुनि	२४२	इत्यया पीरुपय्यव	३०७
अवस्थाऽहेतु०	२८०	इन्द्रिय रथाद्धि	२५८
अविभाय निविध्यन्वय	११९	इष्ट विशुद्धकार्ये	८
अविनाभावनियमात्	३	इष्टोपमय	२२१
अविनाभावनिमित्तो	३३	उन्ते समयकाराणाम्	३०४
अविनासात् स	२७३	उच्यते तेन	९८
अविशपात् न	७७	उच्यते साध्य०	१८९
अविशपण तत्त्वानय०	१४४	उत्पादिता प्रसिद्धेव	३२६
अवबुद्धव्यतिरेकेण	११६	उपात्तवदन	१७२
अव्यवहारेपि	१२०	उपात्तभेदे	१९१

तपाधिभेदापेक्षो	१८८	कार्यकारणता वर्णो	३०८
एककार्योपु	१३९	कार्यकारणतासिद्धे	३१०
एकत्र दृष्टस्य	१५३	कार्यकारणमावात्	३३
एकत्वाद्वस्तुरूपस्य	१३७	कार्यश्च तासा	१०८
एकत्वेनाभिधा	८४	कार्ये तु	२०४
एकत्वेपि	२५४	काष्ठस्य दर्शनम्	२७५
एकधीहेतुभावेन	१११	कुर्यादृतेऽपि	१४५
एकप्रत्ययवमर्शस्य	१११	कृतका पीडयैवाद्य	३१३
एकप्रत्ययवमर्शाख्ये	१२१	कृता वृद्धैरतत्	१४०
एकप्रत्ययवमर्शार्थे०	७५	कोऽन्यो न दृष्टो	४५
एकवस्तुमहायादनेत्	१०३	क्रमस्वार्थान्तरत्व	२९६
एकवृत्तेरनेकोऽपि	१४५	क्रियोपकारापेक्षस्य	१६३
एकसामग्र्यधीन०	११	ववचिद् दृष्टे	५०
एकस्य कार्यमन्यस्य	१६६	ववचिन्नान्यत्र	१६५
एकस्वार्थस्वभाव०	४५	ववचिप्रियेदानायार्थे	१२४
एकापाथे फलानाव०	१६८	क्षस्य स्वभाव	६९
एकार्थप्रति०	७०	सादेच्छ्वमासम्	३२२
एकार्थश्लेष०	१३१	स्याप्येते विदुषा	२९
एकावयवगत्या	२५३	गम्य स्वभाव	१९५
एकोपकारके	५७	गिरा मिथ्यात्व०	२२७
एतेन स्थित्वाचित्व०	१९७	गिरा सत्यत्व	२२८
एतेनाहेतुक०	२८३	गिरामपोषयेयत्वे	२२९
एतेनैव यद०	१८३	गिरामेकार्थनियमे	२३१
एष स्वाणुरप	३२८	गोमानित्येष	२७
ऐन्द्रियान् विषम	३३६	गौरवाच्चित्त०	१४०
कथ ता भिन्न०	११०	घटादिष्वपि	२३८
कथ वा शक्ति०	२६१	चक्षुरादौ यथा	१४३
कथमेकमुप०	१०८	चिन्त्येते	१८२
करणाना समग्राणाम्	२६६	चोदितो रधि	१८५
कर्तृगरकारतो	३०९	जनप्रत्यप्य०	११४
कल्पकारोपिता	२७२	जहाति पूर्वं	१५५
कल्पयोऽयमर्थ	३१६	जातिभेदा	४३
कश्चिद्भाग०	१२८	जातिदुर्न्येत	१५८
काममन्यप्रतीक्षा	२५६	जायते तदुपाधि	३०६
कार्यं धूमो	३६	जायन्ते बुद्धय	२९०
कार्यं स्वभावे	४	जिज्ञासामिपु०	६५

ज्ञाता वातीन्द्रिया	३३०	तदुत्पादन०	२३८
ज्ञानाद्व्यतिरिक्त	७३	तदेक वस्तु	१०४
ज्ञानाद्यर्थक्रिया	१००	तद्गतायेव	१२८
ज्ञानाभिधानै	८१	तद्देशिन च	१५७
ज्ञानोत्पादन०	२३७	तद्द्विवर्तिनो	१२२
ज्वरादिशमने	७६	तद्द्रूपहेतु०	२९
त तस्या	१२४	तद्द्रावे च	२८
त तथैव	८८	तद्भेदे भिद्यमानाना	१२७
तज्ज्ञानजनित०	३०६	तद्रूप सर्वतो	९३
ततश्च भूमौर्ष्य०	३२५	तद्रूपावरणाना	२६७
ततोऽन्यापोह०	११५	तद्वस्तानिदम्बो	१०३
तत्कारिणामतत्	९७	तद्वत् पुस्त्ये	३१७
तत् कार्य कारण	१७४	तद्वद्दोषस्य	९७
तत्तद्विषय०	३२	तद्विषयनिमित्तस्य	७
तत्तथागापि०	१७५	तद्विरुद्धोपलब्धौ	२०७
तत्तारिग्रह०	२७४	तद्विशेषावसाये	६०
तत्रानर्थक्रिया	९६	तद्व्यपद्रव्यम्	१४९
तत्रापि चान्य०	६१	तद्व्यपवच्छेद०	५८
तत्राप्रदशयं	२४६	तद्विरुद्धफलैर्ज्ञानै	२९४
तत्रैककार्यौ	८४	तन्मात्रव्यापिन	१९३
तत्रैकवृष्ट्या	२३	तया सवृत०	७१
तत्रैकस्तत्त्व०	३१९	तयोरपि भवेत्	१७९
तत्साधनाये०	९५	तयोरतस्मिन्	५५
तत्साध्यफल०	१८२	तस्मात् तत्कार्य०	१४३
तत्स्वभाव०	७८	तस्मात् तन्मात्र०	२५
तथाऽनेककृदेकोपि	८५	तस्मादपौहवियय०	४९
तथान्यत्रापि	२२	तस्मादपौहयेयत्वे	२४८
तथा भेदाऽर्जवसोपे	१७६	तस्माद् वृष्टस्य	४७
तथाम्बुपगमे	२६९	तस्यावती	४३
तथा हेतुर्न	२०९	तरमाद्यो येन	४४
तदन्यपरिहारेण	९८	तस्माद्वैषम्यं०	२८
तदभाव.	२०५	तस्मान्न निवृत्त्यापि	३४२
तदभावे स्वय	४१	तस्मान्निमित्था	७४
तदस्तु	७२	तस्मिन् भावानुपादाने	२०९
तदा कदाचित्	१०२	तस्य मध्यमहेतुत्व०	१६
तदा स्वल्पार्थ	९४	तस्य सत्त्वावहेतु०	२७७

उपाधिभेदापेक्षो	१८८	कार्यकारणता वर्णो	२०८
एककार्येयु	१३९	कार्यकारणतासिद्धे	३१०
एवञ्च दृष्टस्य	१५३	कार्यकारणभावान्	३३
एवत्वाद्बल्लुल्लुपस्य	१३७	कार्यश्च तासां	१०८
एतत्वेनाभिधा	८४	कार्ये तु	२०४
एतत्वेति	२५४	काष्ठस्य दर्शनम्	२३५
एकधीहेतुभावेन	१११	कुर्याद्दृतेऽपि	१४२
एकप्रत्ययमसंस्थ	१११	कृत्वा पीरुषेयादच	३१३
एकप्रत्ययमसंस्थे	१२१	कृता पूर्वैरतत्	१४०
एवप्रत्ययमसंस्थे०	७५	कोऽप्यो न दृष्टो	४२
एवस्तुमहापादश्चेत्	१०३	कर्मस्वार्थान्तरस्य	२१६
एकवृत्तेरनेकोऽपि	१४५	त्रिषोपकारापेक्षस्य	१६३
एकसामग्र्यधीन०	११	क्वचिद् दृष्टे	९०
एवस्य कार्यमन्वस्य	१६६	क्वचिन्नात्यत्र	१६५
एकस्वार्थस्वभाव०	४५	क्वचिन्निवेशनात्पार्थे	१२४
एवाप्ये फलाभाव०	१६८	स्यस्य स्वभाव	६९
एकार्यप्रति०	७०	सादेच्छ्ववमासम्	३००
एकार्यस्थेय०	१३१	स्थाप्येते विद्रुपा	२९
एकावयवगत्या	२५३	गम्य स्वभाव	१६५
एतेनकारके	५७	गिरा गिष्पात्व०	२२०
एतेन व्यभिचारित्व०	१९७	गिरा सत्यत्व	२२८
एतेवाहेतुव०	२८३	गिरामपौदयेयत्वे	२२९
एतेनैव यद०	१८३	गिरामेकार्यनियमे	२२१
एष समापुरय	३२८	गोमानित्वेव	२३
ऐन्द्रियान् विषम	३३६	गोरवाद्यक्ति०	१४०
कथ ता भिन्न०	११०	घटादिष्वपि	२३८
कथ वा क्षति०	२६१	चक्षुरादौ यथा	१४१
कथमेकमुप०	१०८	चिन्त्येते	१८२
करणात्ता समयाणाम्	२६६	चौचितो दधि	१८५
कर्तुमस्वरतो	३०९	जनयत्यन्व०	११४
कल्पनासोपिता	२७२	जहाति पूर्वं	१५५
कल्प्योऽभिमर्ष	३१६	जातिभेदा	४३
कश्चिद्भ्राम०	१२८	जानिर्दृश्येत	१५८
काममन्वजनीला	२५६	जायते तदुपाधि	३०६
कार्यं धूमो	३६	जायन्ते बुद्ध्य	२९०
कार्यं स्वभावे	४	जितापचियु०	६५

ज्ञाता वातीन्द्रिया	३३०	तदुत्पादन०	२३८
ज्ञानादव्यतिरिक्त	७३	तदेक मस्तु	१०४
ज्ञानाद्यर्थक्रिया	१००	तद्गतावेव	१२८
ज्ञानाभिधाने	८१	तद्देशिन च	१५७
ज्ञानोत्पादन०	२३७	तद्द्विर्जातितो	१२२
ज्वरादिसामने	७६	तद्भ्रूवावहेतु०	२९
त तस्या	१२४	तद्भ्रूवे च	२८
त तस्यैव	८८	तद्भ्रूवे भिद्यमानाना	१२७
तज्ज्ञानजनित०	३०६	तद्रूप सर्वतो	९३
तत्तत्र भूयोऽर्थ०	३२५	तद्रूपावरणाना	२६७
ततोऽन्यापोह०	११५	तद्भ्रूवनिश्चयो	१०३
तत्कारिणामतत्	९७	तद्दत्तं गुस्त्वे	३१७
तत् कार्य कारण	१७४	तद्द्वयोपस्य	९७
तत्तद्विशुद्ध०	३२	तद्विरुद्धनिमित्तस्य	७
तत्प्रागपत्ति०	१७५	तद्विरुद्धोपलब्धी	२०७
तत्परिग्रह०	२७४	तद्विज्ञेयावतामे	६०
तत्रानर्थक्रिया	९६	तद्दृष्यद्रव्यम्	१४९
तत्रापि चान्य०	६१	तद्दृष्यवच्छेद०	५८
तत्राप्रदस्ये	२४६	तत्रियचयकलैर्जाते	२९४
तत्रैककार्या	८४	तन्मात्रध्यापित	१९३
तत्रैकदृष्ट्या	२३	तया समुत्त०	७१
तत्रैकस्तत्त्व०	३१६	तयोरपि भवेत्	१७९
तत्साधगाये०	९५	तयोरारामनि	५५
तत्साध्यफल०	१८२	तस्मात् तत्कार्य०	१४३
तत्स्वभाव०	७८	तस्मात् तन्मात्र०	२५
तथाऽनेककृदेफोपि	८५	तस्मादपोहविषय०	४९
तथान्यत्रापि	२२	तस्मादपीहपेयस्ये	२४८
तथा भेदाऽविशेषे	१७६	तस्माद् दृष्टस्य	४७
तथाभ्युपगमे	२६९	तस्माद्यतो	४३
तथा हेतुर्न	२०९	तस्माद्यो येन	४४
तदन्यपरिहारेण	९८	तस्माद्द्वेषस्य०	२८
तदभाव	२०५	तस्मान्न निवृत्त्यापि	३४२
तदभावे स्वय	४१	तस्माग्निध्या	७४
तदसत्	७२	तस्मिन् भावानुपादाने	२०९
तदा कदाचित्	१०२	तस्य सदायहेतुत्व०	१६
तदा स्वलक्षणं	९४	तस्य सत्त्वापहेतु०	२७७

न साध्य समुदाय	२१२	निवृत्ति च प्रमाणाभ्यां	३३६
न स्थिति	१४८	निवृत्तेनि स्वभावः	१७१
न स्यात् तत्	११९	निवेदान च यो	१२६
न स्यात् प्रवृत्ति	२१०	निद्वेषमारोपमनसो	५१
न ह्यत्यन्तपरोक्षेषु	३१८	नीलादेर्नेत्रविज्ञाने	१०६
न ह्येव नास्ति	३३९	नो चेद्भ्रातिः	४६
नाभात्वात्	१०४	नीपकारस्तन	५६
नानित्ये रूपभेदो	२८६	पक्षधर्मस्वदशेन	३
नानोपाध्नुपवराङ्ग	५४	परमार्थवताराय	८८
नान्तरीयवृत्ता	२१६	परमार्थवत्तानः	२१०
नान्यत्र भ्रान्तिः	८३	परस्य स्वरूपेण	७०
नापेक्षातिशये	१६४	परस्परविषयार्था	३४१
नार्पत्यमिदं	१६७	परस्यापि न सा	१०१
नापीश्वेषम्	२८७	परीक्षाधिकृतम्	२१७
नाय स्वभाव	३३९	पर्यायेणाय	१७८
नार्थसिद्धि	२१६	परवान्नावाय	३५
नाश स्वभावो	२८५	पाचकादिषु	१५९
नाशानुष्ठा	१८८	पारम्पर्येण	३०२
नाशव्यापिति	२६	पुसा ज्ञानप्रभाः	३१२
नासत्तासिद्धि	२९२	पुरुषातिशयापेक्षम्	२२१
नासिद्धे मायधर्मो	१९३	प्रतिपत्ता तदतद्भेदतु	१२२
नास्ति स ह्याप्यते	१९	प्रतिपत्तु प्रसिद्ध्यन्ति	३४२
नित्य तदर्थसिद्धि	२९७	प्रतिपत्तेरभिन्नत्वात्	१५१
नित्यं तन्मात्र	१०२	प्रतिभासो धिया	१०९
नित्यं सरमसस्व	३७	प्रत्यक्षेण धृष्टिो	६०
नित्यत्वाशश्रयाः	२३६	प्रत्यक्षणानुमानेन	२१८
नित्यस्व घुप्त	३३५	प्रत्याख्यातम्	६६
नित्यस्यानुपकार्यः	२३४	प्रत्याख्येयाज एवैः	२८६
नित्यस्यानुपकार्यत्वात्	१४६	प्रत्येक सार्थकः	२५२
निवेद्येभ्यो वस्तु	२८९	प्रधानार्थीवित्वात्	२२०
नित्येभ्याश्रयः	२३७	प्रभुप्रभावस्तेषाम्	३१३
नित्योपलब्धि	२५५	प्रमाणमपि	२०३
निमित्तयोर्विच्छेदः	७	प्रमाणान्तरबाधा	२१
नियमेन च कार्यः	२६७	प्रमाणाभम्	३१५
निश्चयः	२२४	प्रयोजनभेदानियम	२९६
निवर्तयेत् कारण	२५	प्रयोक्तृभेदापेक्षा	२९८

यस्यप्रसादस्य	२७१	विपटवार्यं०	६
यस्यप्रसादार्थं०	३२७	विपटमागमावर्षे०	३३७
यस्य प्रमाणार्थादि	३१७	विपटस्य च	२०७
यस्य प्रमाणार्थादि	३१८	विपट्यातां पदार्थानाम्	२९२
यस्यादर्शं०	१६	विशेषमागमापय	३३७
यस्यापि मानो०	५८	विशेषार्थिपय	३३०
यस्याभिधाना	१३२	विशेषस्य	५१
या वारिकागुपी०	१९९	युधोश्रमिति	१७०
यावत्तानां०	५७	युक्तिगोपयता	१४६
येषां मन्त्रविद	३१२	व्यपत्तं सत्तादि	१६३
येषां वागुबन्धा	६७	व्यक्तयो	७३
यो यद्वर्णनमु०	३०५	व्यक्तिव्रमो.पि	२६४
रगयतु.पक्ष्य०	३३४	व्यतिरस्व	३००
रूपमेवमनेक	८९	व्यवनेरन्वया	१५७
रूपान्नावादाभासस्य	१८७	व्यवर्तवैक्यत्र	१५७
लिङ्गं वा तत्र	१३२	व्यञ्जयत्य	१५१
वानु गमयं	२४४	व्यञ्जयताप्रतिपत्तो	१५८
वर्णा निरर्थंवा	२४१	व्यञ्जनां स्वै	२३९
वर्णानुपूर्वी	२६२	व्यतिरेकयपि	२०
वस्तुप्रहे	४८	व्यतिवार्तिविपदा०	१८
वस्तुधर्मस्य	१३५	व्यर्थोपया	१२५
वस्तुभिर्वागिमासात्	३४१	व्यवच्छिन्ना	११८
वस्तुभेदाश्रयात्	११५	व्यवच्छेदो	९९
वस्तुत्वैव	२१३	व्यवहारोपनीतेषु	१२६
वाक्य न निद्रम्	२५१	व्यापारादय	२६५
वाक्य वेदं०	३३४	व्यावृत्तमित्त्व	७९
वाच वस्यादिषत्	२११	व्यावृत्तिर्वस्तु०	१३१
वाक्यस्य हेतु	२३२	वाक्त्विप्रवृत्त्या	१२
विबल्यवासनोद्भूता	२८९	वाक्त्विप्रवृत्ति	१०७
विबल्यवासनात्	७८	वाक्त्विप्रवृत्त्या०	१४७
विच्छेद सूत्रपर०	१३३	वाच्योर्न	६४
विज्ञानोत्पत्ति०	१४८	वाच्य मनेत्तित	९४
विधूतकल्पना०	१	वाच्यार्थान्मिति	९९
विनाशस्य	२७५	वाच्यान्तरेषु	३२४
विपक्षोऽदृष्टि०	१४	वाच्यार्थं कल्पना०	२१५
विषयं पुन	१५९	वाच्यार्थस्त्रिविध	२०८

साचानुपूर्वी	३०९	स्वभावपरभाज०	४२
सात्मीभावात्	२२३	स्वभावस्तस्य	४०
सादृश्यं ननु	११०	स्वभावानुपलम्भश्च	२०५
साधनं प्रत्यभि०	२६९	स्वभावैष्यविना०	४१
साध्यसाधन०	९१	स्वभावोऽयम्	१७०
सापेक्षायाम्	१९६	स्वयं रागादिमान्	३२०
सामग्रीफल०	१०	स्वर्गोर्वैश्यादि	३२३
सामानाधिकरण्यं च	८६	स्वसाध्यै	२००
सामानाधिकरण्यं स्यात्	१३४	स्वसामान्य०	३०३
सामान्यं पाचक०	१६२	स्वस्मादनलत्	१५६
सामान्यस्य	१५०	हेतव्यं प्रवित्त०	२४७
साध्यविद्या तत्र	२२५	हेतावसम्भवे	२९१
सिद्धं स्वभावो	१९४	हेतुं युक्तोपल०	३१
तिष्ठेत् प्रमाण	३३८	हेतुं स्वभावे	४
स्थितेष्वन्येषु	२६०	हेतुज्ञानं प्रमाणात्	१४
स्याच्छ्रोतु	३०१	हेतुपरिमाणानेन	११
स्यात् सत्य	१३५	हेतुना स्वसमयेन	१३
स्वज्ञानेनान्य०	२६५	हेतुना य समयेन	९
स्वतोऽपि भावे	२८०	हेतुस्वभावा०	३१
स्वभावज्ञापक०	२०४	हेतोः स्थित्यपि	१७
स्वभावनियमात्	२८५	हमीपादेय०	२२०
स्वभावनियमे	३३१		

२. कारिकागतशब्दानां सूची ।

अकार्यं	१९५	अतत्कार्यविदलेय	११२
अकिञ्चित्कर	२८३	अतत्कार्यव्यावृत्ति	१४०
अकृतक	२८८	अतत्कार्यार्थभेद	७८, ८५
अक्रिया	१७७	अतिशय	२२१
अग्निहोत्र	३२१	अतीन्द्रिय	२०२, ३३०, ३३५
अजनेक	१७३	अतीन्द्रियार्थवृत्	३२२
अतत्कारिविवेक	११३	अतीन्द्रियार्थवित	३२०
अतत्कार्यं	१४३	अत्यन्तपरोक्ष	३१८, ३१९
अतत्कार्यपरावृत्ति	१४२	अत्यन्तभेदाभेद	१७८

अदशन	१५, १६, २१, ३३	अपरमार्थे	१३०
अदृष्ट	२१८	अपरापेदा	२७९
अदृष्टि	१८, २०	अपुरुषाश्रय	२७०
अनापमज्ञान	३१९	अपुरुषाश्रया	२७२
अनन्यभाक्	१७४	अपेक्षण	२९७
अनन्वय	१६२, १९०, १९१	अपेक्षा	३७
अनादिवासना	२०८	अपीह	४८, ४९, ५०
अनित्य	२५४, २६४, २८६	अपीषयेय	२२७, २२८, २८७, ३३१
अनित्यता	२७२	अपीषयेयता	२३२, २४२, ३१९
अनित्यत्व	१९५	अपीषयेयत्व	२३०, २४८, २४९
अनुपकार	७७	अप्रमाणता	२०३
अनुपकार्यत्व	१४६	अप्रमाणात्त्व	३२६
अनुपलब्धि	६, ३१, २०१, २०२, ३४२ ^३	अप्रवृत्ति	५
अनुपलम्भ	२४, २५६	अभाव	२४, ४१, १८७, १९४, २०२, २०४, २६८, २७९, २८१
अनुपलम्भन	२९२	अभावनिश्चय	१३६
अनुबन्धिता	१९६	अभिधा	८४
अनुभय	१८६	अभिधान	८१, १६१
अनुमान	४८, २१८, २२०, ३३७	अभिधायक	९५
अनुमित	२७१	अभिन्न	१५९, १६७
अनुमिति	८३, १९२	अभिन्नता	१११
अनुयायिन्	७३	अभिज्ञत्व	१५१
अनुवर्तक	४०	अभिज्ञप्रतिभासा	१०९
अनेककृत्	८५	अभिज्ञवृद्धिकृत्	१०५
अण	२२८	अभिव्यक्ति	३००
अन्यदोषानिर्दोषता	२२२	अभेद	४१, ८७, १७०, १७३, १७७, २४०
अन्यव्यावृत्त	६१	अभेदव्यवहार	१३८
अन्यव्यावृत्ति	६१, ९०, १२७	अभेदाविरोध	१७५
अन्यापोह	६६, ८२, ११५	अभ्युपेत	२७१
अन्यापोहविषय	१३६	अरूढार्यवाचक	३२३
अन्योन्याभाव	८२, १२९	अरूप	१३०
अन्योन्याश्रय	११६	अर्थ	४३, ५४, ६२, ६५, ७३-७५, ८०, ८९, ९०, ९५, १००, ११५, १२२, १२४, १२५, १५९, १७४, २९०, ३१५, ३१६, ३१९, ३२० ।
अन्वय	१९३, २५३		
अन्वय व्यतिरेक	४०, १३८		
अन्वयाभाव	१५४		
अन्वयी	२९५		
अपर	२२१, २२२, ३३४		

अर्थप्रिया	१००	अहेतुत्व	१९६, २७७
अर्थक्रियाशम	९५, १६८	अह्नीक	१८३
अर्थक्रियाऽसमर्थ	२१४	आयम	३१९, ३४१
अर्थंगति	३२५	आगमापेक्ष	३३७
अर्थगोचर	१३८	आत्मन्	१६७, १६९, १७१, १८१
अर्थविद्	३१७	आधार	१४६, १५५
अर्थस्वभाव	४५	आधेयता	१४६
अर्पापति	३०	आनुपूर्वी	२७१, ३०४, ३०८, ३०९
अर्पानेद	१४२	आप्तमाद	२१९
अलिङ्ग	२०२	आरोप	५१
अवभासमान	१३६	आशय	२८, २३४, २३७
अवश्यभावनिश्चय	३४	आप्तव	२२३
अवस्तु	२४२	इच्छा	३३२
अवस्था	२८०	इतरेतरभेद	७४
अविकारिन्	१६३	इन्द्रिय	१५०
अविद्या	२२५	उक्ति	१२३, ३०४
अविनाभाव	४१	उत्पत्ति	२७५
अविनाभावनियम	३, ३३	उद्भूत	१७०
अविनाशिन	१९५	उपकार	५४, ५६, ५७
अव्यभिचारिता	३४०	उपकारक	५७
अविषकाद	२१८-२२०	उपक्रिया	१०८
अव्यापिता	२५६, २६४	उपप्लव	८९, १७२
असम्भान	५	उपलब्धि	७
अरात्	२७८	उपलम्भ	२५७
असत्ता	२०७, २९३	उपाधि	५४, १८८
असत्तासिद्धि	२९२	उभयरूपत्व	१८४
असत्य	३७, २७८	उर्ध्वशी	३२३
असद्विद्वयफला	२०१, ३४२-३	एककार्य	८४, ११९
असमादोषित	५०	एककार्यता	११०
असाधारणता	३११	एकप्रत्ययमर्श	७५, १११, १२१
असामर्थ्य	२९७	एकविधानहेतुता	१०४
असिद्ध	१९३	एकात्मता	१६६
अस्मृति	२४२	एकात्मताग्रह	७४
अहेतु	२८०	एकार्थनियम	२३१
अहेतुक	३९,	एकार्थप्रतिभासिनी	७०
अहेतुत्व	२८३	ऐन्द्रिय	३३६

ध्वनि	९९, १००, १३१, १३५, १८६, २५९	पुरुषाश्रया	३०६
	२६२, २७२, ३०५, ३२७, ३३९	पोलपेय	३१३
नान्तर्रीयक	३४१	पोरुपेयी	३०७
नान्तर्रीयकता	२१६	प्रतिघ	२८४
नाग	१७०, १८९, २७२, २७६, २७९,	प्रतिपत्ता	१२२
	२८५	प्रतिपत्ति	१५१
नाशभाव	२८३	प्रतिबन्ध	१०
नासहेतु	१९८	प्रतिभास	१०९, १३३
नास्तिकपञ्चम्	२४८	प्रतिषेध	३१
नि सामान्यविशेषता	१८०	प्रतीत	२७१
नि स्वभावत्व	१७१	प्रत्यक्ष	४५, ६०, २१८, २७१
नित्य	१४६, २३४, २३७, २८९, ३३५	प्रत्यभिज्ञान	१०१, २६९
नित्यता	२७८, २८६	प्रत्यय	६०
नित्यत्व	२३६, २६३	प्रभाव	३१२
नियम	३३२	प्रमा	३२२
नियामक	३३, ३२८	प्रमाण ८५, २०३, २२२, ३१८, ३२४,	
निर्हृत्तात्तराय	२२३	३३६, ३३८	
निवृत्ति	१७१, ३३६, ३४२	प्रमाणता	२०१
निश्चय	४८, ५१, ५२, ६१	प्रमाणसन्धि	३१७, ३१८
नेत्रविज्ञान	१०६	प्रमाणाम	१४, ३१५
न्याय	१९	प्रयोग	१२५, ३००
न्यायवादिन्	२१५	प्रवृत्ति	११९, १७५, २००
न्यायविद्	३३५	प्रसिद्धि	३२४-३२६
पक्षधर्म	३	प्रामाण्य	२०१
पद	२४१, ३०८	फल	३५, ३८५, ३००
पदार्थ	८२	फलसम्बन्ध	३०१
परभाव	४२	वाध्यवामकभाव	५१
परमार्थ	७२	वास्तार्थ	६८
परमार्थवतार	८८	बुद्धि ५३, ८९, १०१, १२५, १३६, १३७,	
परमार्थवतानत्व	२१०	२१९, २२४, २७०, २९०, ३००	
परहय	७०	बुद्धिपूर्वत्व	२००
परिकल्पित	२४१	बुद्धिविप्लव	१२०
परोक्ष	२१९	बुद्धीन्द्रियोक्ति	३१४
पारगाभिक	८९, १६८	बुद्धघनुरोध	१२४
शून्य	३१४	बौद्ध	९०
पुरुषानिदाय	२२१	बौद्धार्थविषय	२११

विपर्यय	२०८	व्यभिचारो	१९३, २४७
विकल्पक	५०, २८०, २८१	व्यवच्छिन्न	११७, ११८
विकल्पवासना	२८९	व्यवच्छेद	९९, १८८
विकल्पिका	७८	व्यवच्छेद्य	१२६
विकल्पित	२३६	व्यवहार	८१, ८४, ९४, १०३, १२०
विच्छेद	१३३	व्यवहारोपनीत	१२६
विच्छेदकरण	१३५	व्यापक	१९४
विज्ञानोत्पत्ति	१४८	व्यापिता	२५७
विधि	२८१	व्याप्त	१३४
विनाश	१९६, २७३-२७५	व्याप्ति	२६३
विनिश्चय	५२	व्यावृत्त	७९, ८०
विपक्ष	१४, १५	व्यावृत्ति	४२, ४३, ८०, १३१, १३६
विशुद्ध	१९४, २०७, २९०		१७४, १८१
विषया	६७, ३३०	सक्त	१०७
विवक्षावचन	३३०	सक्ति	२३, ५४, ५६, १४७, १६२, २९९
विशेष	२१, ४३, ४४, ६०, १६७, १६८, १७३, १९२	सन्तितनिपम	२६१
		सन्तितविद्धि	१०७
विसर्वादिका	११५	सङ्घा	३२८
वृत्ति	१४६, १५६	शब्द	५२, ५३, ६१, ६४, ९४, ९९, १२५,
वेद	३२०, ३२१		१२८, १२९, १३३, १३७, १८७,
वेद्यार्थ	३२१		२१०, २१६, २३६, २६०, २६८,
वेदकदेयत्व	२३४		३०२, ३१५, ३२३, ३२४, ३२७
वैधर्म्यदृष्टान्त	२८	शब्दवारण	१६१
वैधर्म्यवचन	१८	शब्दज्ञाननिबन्धन	१६५
व्यक्त	१६३, २३९	शब्दसक्ति	२८७
व्यक्ता	१५७	शब्दाभेद	१४२
व्यक्ति	७३, १०२, १०३, १०७, १११, १४६, १५०, १५२, १५३, १५७, १५८, २३८, २६७, २६८, ३००, ३०१	शब्दार्थ	८६, २०८, २१३, २१५, ३२६
		शास्त्राधिकार	२०२
		शेषवत्	१३, १६, २०, ३१५, ३३५
		श्रुति	९३, ११३, १४०, १४४, ३०६
व्यहाराय	१४९	सकल्पित	७२
व्यञ्जक	१५१, १५८, २३९, २६५, २६७	सक्ते	६१, ६३, ९४, ११२, ११७, ११८,
व्यञ्जनत्व	१६३		१२०, २२९, २३०, ३३०, ३३३
व्यतिरेक	१६, २९१, २९३	सकृतामभव	११७
व्यतिरेकता	२९३, २९४	सकृत्तित	९४
व्यतिरेकी	२०	संज्ञा	७४

हेतुधर्मानुमान	११	हेत्वभाव	२४
हेतुमत्ता	३६	हेत्वाभास	३
हेतुप्रकाशवादिन्	१९८	हेतुनादेयतत्त्व	२२०

३. वृत्तिगतविशेषशब्दसूची ।

अय	११६ २०	नैरुक्त	८४ १८
अपर	१० २०	न्यायसाहस्र	४२ २३
अवैदिक	८२ २३	पाणिनीय	११३ ४
अष्टक	८० १८	पारसीक	११४ २३
आकृतिसामान्यवादिन्	३६ ३	बौद्ध	८२ २३, २४, २७ २८
आचार्य	५९ १४, ११६ २६	भारत	८२ ६, ८३ १३
आचार्याय	९ २१	भौमासक	८४ १८
उर्वशी	११४ २	म्लेच्छ	८४ ४
एके	८ ८	य, यस्व १९ २, २३ १६, ४३ ८, २८,	
कवित्त	१० १९	५० २६, ५१ १०, ९४ ६, १०० १	
काण्व	८० १८	मस्तुसामायवादिन्	३५ ३०, ३८ २५
कुमारसम्भव	८० १९	वेद ८२ १२ ८३ १४ १८, ८४ १५	
जैमिनि	११५ १० १७	१८ २१ २४ ८५ ८, ११७ ७	
जैमिनीय	१०० २६, ११० २७	१२ १७ ११८ २४	
डाकिनी भगिनीतत्र	१०९ २४	वैदिक ८२ ९, ८४ २५ ११२ २	
विण्डिकपुराण	८२ १३	गवर	८२ १९
वास्तव्य	८४ ४	सौगत	८० १८
नैपायिक	११६ २६	हिरण्यमर्भ	८० १८

४. वृत्ताबुद्धतवाक्यानि ।

अग्निहोत्रस्य भेदत्रयम् [उक्ति० १० ७. ४.]	४.	मया मरुतो मन्त्रमन्त्रियं वम् [दिहनाम]	८
१८. २] १०२. ११६		तद्व्यापृत्या मन्त्रे [दिहनाम]	४१
अग्निहोत्र जुहुयान् [मंत्रो ६. ३९]	११६	प्रमानरिष्यामानान् [दिहनाम]	६०
अदुष्टार्थैर्व्यवितन्मात्रम् [दिहनाम]	२८	वाहुन्व्यं ब्रगादयः []	२१
अन्यातोहेषि मन्त्रार्थे० []	२०	य एष शुभमनिरिष्याषामो [दिहनाम]	८
अपान्तरम्यावृत्त्या [दिहनाम]	११	पदमंनुमानेन [दिहनाम]	१
अर्षारित्या वाग्यतरेण [न्यायमूर्ते]	१२	व्यतिरेके पशो []	२१
एष तावन्नयाय. [न्यायमूर्ते]	१	मर्षे एषारथनुमानतनुमरे० [दिहनाम]	२
व्यतिरेकानुसर्षिः []	३१	विष्णुनाम्भविषारानु [दिहनाम]	११

OTHER PROJECTED WORKS IN THE SERIES

1. *Dvyaṅgādāna* Edited and Annotated by Dr. V. S. Agrawala.
2. *Dharma Sūtra Sangraha* (Being a corpus volume edition of the available Dharmasūtras). Edited by Dr. Rajbali Pandeya
3. *Siddhānta-Vāda* (Being a metaphysical exposition of the Nāsadiya Sūkta of Ṛig-Veda) By Pt. Madhu Sūdan Jha, Edited with notes by Pt. Giridhar Sharma Chaturvedi.
4. *Gṛihya Sūtra Sangraha* (Being a corpus volume of all the available Grihya Sūtras) Edited by Dr. Surendra Nath Shastri.
5. *Chitra Sūtra and other texts on Indian Painting*. Edited by Dr. V. S. Agrawala
6. *Gopatha Brāhmana of the Atharvaveda* Edited by Dr. Sūrya Kanta Shastri
7. *Pāṇṇiyādi Śikṣhā Sangraha* (A critical edition of the available important works on Indian Phonetics Edited by Dr. Surya Kanta Shastri.
8. *Trinīśika-Vinīśikā* by Nāgarjuna Edited with an original Sanskrit commentry by Dr. T. R. V. Murti.
9. *Bṛihaddevatā* of Śaunaka. Edited with notes by Dr. V. S. Agrawala.
10. *Vishṇudharmottara Purāṇa* Edited on the basis of new Śāradā manuscripts from Kashmir, by Dr. V. S. Agrawala.
11. *Nāṭya Śāstra* of Bharata (a new edition with commentary) by Pt. Baladeva Upadhyaya, Reader Sanskrit Deptt. B.H.U.
12. *Madhyānta Vibhāga Tīkā* (a Yogāchāra Text of Sthiramati) Edited by Dr. T. R. V. Murti.
13. *Artha Śāstra* (with five old commentaries) Edited by Dr. V. S. Agrawala.

- 14 *Mahābhāṣhya Tripāḍī Tikā* of Bhartrihari Edited by V Swami Nathan
- 15 *Prāsāda Mandana* (A text on Indian Architecture), by Sūtra-dhāra Mandana Edited with Translation by Pt Bhagawandas in collaboration with Dr V S Agrawala
- 16 *Bhagavad Gītā* (A critical text based on several manuscripts) by Dr S K Belvalkar
- 17 *Bhagavad Gītā* (with a new commentary) by Pt Giridhar Sharma Chaturvedi
- 18 *Bṛihat Samhita* of Vāraha Mihira (with the commentary of Bhattotpala)
- 19 *Shishyakhāṇḍa Nyāsa* of Ugrabhūti (an unpublished work on the Kātantra Vyakarana) Edited by Dr V S Agrawala
- 20 *Śrauta Sūtra Saṅgrāha* (a corpus volume edition) of the available Śrauta Sūtras